2018/3

REGIO

KISEBBSÉG◆ KULTÚRA◆ POLITIKA◆ TÁRSADALOM

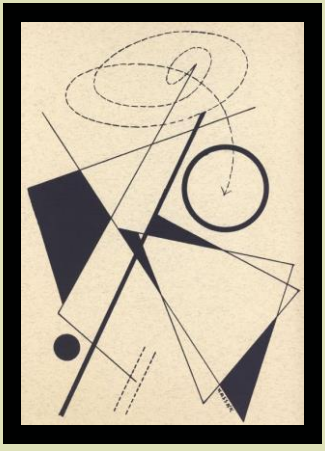

A genocídium fogalmának változásai

Ukrajna nyelvpolitikájának alakulása

A nyelvi jogok hiányáról a hivatalos oktatásban

Bevándorláspolitikák Latin-Amerikában

Európai diaszpórapolitikák

FŐSZERKESZTŐ:

Papp Z. Attila

SZERKESZTŐK:

Bányai Viktória
Bárdi Nándor
Berta Péter
Csernicskó István
Fedinec Csilla
Kovács Eszter
Kállai Ernő
Komoróczy Szonja Ráhel
Szerbhorváth György (olvasószerkesztés)
Tátrai Patrik
Váradi Mónika

A lapszám megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Magyar Tudományos Akadémia

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓ:

MTA TK Kisebbségkutató Intézet
1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.
E-mail: regio@tk.mta.hu

regio.tk.mta.hu

A REGIO Open Access peer-reviewed elektronikus folyóirat, a megjelent tartalmak pontos hivatkozás mellett ingyenesen letölthetők.
A hivatkozáskor tüntesse fel a cikk DOI azonosítóját is.

A borítóhoz felhasznált kép Kassák Lajos:
DUR mappa, Bécs, 1924 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum)

HU ISSN 2415-959X

REGIO

KISEBBSÉG • KULTÚRA • POLITIKA • TÁRSADALOM

regio.tk.mta.hu

26. évf. (2018) 3. szám

MINERVA

GULYÁS ÉVA
A genocídium fogalmának változásai 5

UKRÁN NYELVPOLITIKA

CSERNICSKÓ ISTVÁN
Egy nyelvi jogi polémia lehetséges vonatkozásai: két tanulmány a kisebbségek anyanyelvi oktatásáról 62

VOLODYMYR MARKOVSKYI, ROMAN DEMKIV, VIACHESLAV SHEVCZENKO
Ukrajna nyelvpolitikájának alakulása az őshonos népek és nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatása területén 69

TOVE SKUTNABB-KANGAS
A nyelvi jogok hiányáról a hivatalos oktatásban 105

VÁNDORLÁS ÉS DIASZPÓRAPOLITIKÁK

JANCSÓ KATALIN
Bevándorláspolitikák és azok hatásai Latin-Amerikában (1850-1930) 127

KOVÁCS ESZTER
Klasszikus és kelet-európai diaszpórapolitikák 155

KRITIKA

SZUHAY PÉTER
Egyszer ha majd egy történelem nélküli nép is történelmet kezd
(Bereznay András: *A cigányok történetének atlasza – Térképezett roma történelem*. Méry Ratio Kiadó, 2018.) 235

KOVÁCS NÓRA
Transznacionális migráció és gyerekgondozás: vietnami gyerekek Csehországban
(Adéla Souralová: *New perspectives on mutual dependency in care-giving.* Farnham: Ashgate, 2015.) 244

DOI: 10.17355/rkkpt.v26i3.223

GULYÁS ÉVA *

A genocídium fogalmának változásai
Gondolatok az 1948-as genocídium egyezmény 70. évfordulóján

Az emberiség történetében sok olyan csoportok közötti harc akadt, amelynek során az egyik nép hatalmat szerzett képviselői el akartak pusztítani, esetleg el is pusztítottak egy másikat vagy annak egy részét; a *genocídium* (népirtás) fogalma azonban – mint alább részletesen bemutatom – csupán a XX. század derekán alakult ki. Eredetileg jogi – mindenekelőtt nemzetközi jogi és büntetőjogi[1] – fogalom volt, az eltelt hetven év folyamán azonban jellege jelentősen megváltozott és jelentése is kibővült. Az alábbiakban e fogalmi változásokat tekintem át. A változások fél évszázad alatt odáig mentek, hogy egy 1999-es enciklopédia-szócikk szerzője már a kifejezés „komolytalan" és „felhajtásszerű" használatáról beszélt.[2] Pedig sok frivol és felhajtásszerű dolog, – már ha e szavak használhatók itt egyáltalán –, még csak ezután következett.

* A szerző az NKE Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola doktorjelöltje; elérhetősége: Gulyas.Eva@uni-nke.hu. Ez az írás a KÖFOP 2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

[1] A fogalom ilyen – nemzetközi jogi és büntetőjogi elemeket vegyítő – jellegéről mai elemzésként lásd Lamm Vanda: Genocídium – a nemzetközi jog és a büntetőjog határterülete. *Állam- és Jogtudomány.* 52. évf. 2011/4. szám, 457–476. A nemzetközi jogban való elterjedésének kezdeteiről lásd Schabas, William A.: *Genocide in International Law. The Crime of Crimes.* Cambridge, Cambridge University Press, 2009. 14–49.

[2] Vö. Totten, Samuel: „Genocide", frivolous use of the term. In: *Encyclopedia of Genocide.* Szerk.: Charny, Israel W. 1–2 kötet. Santa Barbara, Cal., ABC-Clio, 1999. 1. kötet, 39. (A „felhajtás szerű" kifejezéssel a szerzőnek a mai magyar

A fogalom jellege

A történelmi körülmények okán magától értetődik, hogy születésekor a „genocídium" kifejezést nem leíró, hanem normatív, azon belül pedig *tiltó* értelemben használták, s egy új nemzetközi jogi bűncselekményt határoztak meg vele. A fogalom elterjedésében szerepe volt annak a sokknak is, ahogyan az európai civilizáció 1945 után a II. világháború során elkövetett kegyetlenkedésekkel, mindenekelőtt az európai zsidóság nemzetiszocialisták általi elpusztításának szándékával és jelentős részük – szélesebb körben az 1970-es évektől Holokausztnak nevezett – tervszerű kiirtásának tényeivel szembesült. Az eredetileg jogi értelemben használt „genocídium" terminus mintegy hét és fél évtizedes történetének második felében új hangsúlyokat kapott.

Itt kettőt emelek ki. Már nemcsak tiltó (normatív), hanem részben *leíró* értelemben jelöltek meg vele múltbeli tömeggyilkosságokat; először csak XX. századiakat, majd – a fogalmat egyre jobban kiterjesztve – korábbiakat is: eleinte csak újkoriakat, legfeljebb koraújkoriakat, később azonban szabadon alkalmazták azt ókori és középkori vérengzésekre. A népirtások történetéről szóló sok mai elemzés így – példának okáért – a harmadik pun háborúval és Karthágó elpusztításával kezdődik, azokban kitérnek Dzsingisz kán európai inváziójára, s nem feledkeznek meg Amír Timúr közel-keleti kereszténygyűldözéseiről sem.[3] Azért, hogy elfogadható legyen a szóhasználat ilyen kiterjesztése, nem ritka, hogy az elemzők *szociológia*inak minősítik megközelítésüket, ami a szociológiát társadalomelméletként, annak egyik aspektusát pedig *társadalomtörténetként* felfogva nem tévedés. Az itt szóba kerülő művek[4] nagy része jellege szerint társadalomtörténeti.

---

ifjúsági szlengben is megjelent fordulatát – vö. „hájpolni" – próbáltam visszadni; a szövegben ugyanis ez áll: *they „simply hype their issue"*).

[3] Lásd például Jones, Adam: *Genocide. A Comprehensive Introduction.* London, Routledge – Taylor and Francis, 2010, [2]2011 (eredetileg: 2006) I. fejezetét: „The Origins of Genocide", 3–86.

[4] E megközelítés jellegzetes példája a Frank Chalk és Kurt Jonasson által szerkesztett kötet: *History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies.* Szerk.: Chalk Frank és Jonasson, Kurt. New Haven, Conn., Yale University Press, 1990. lásd különösen 57–222.

Másrészt a dramatikus hatású terminust riasztó *minősítésként* használták olyan eseményekre, amelyek során sok ember pusztul el erőszakos körülmények között. Ebben a kontextusban – egy civilizálódó világ eszméjét feltételezve – a szó negatív értelemben *emberi jogi* jelleget is kapott, hiszen ahol népirtás zajlik, ott rendszerint ártatlan emberek ezreinek, százezreinek, sőt millióinak életét oltják ki, tehát kétség sem férhet ahhoz, hogy ilyenkor súlyos jogsértések történnek. Ezen értelmezés legkézenfekvőbb példái a civilek sérelmére elkövetett háborús akciók és bűncselekmények – tekintettel arra is, hogy a „háborús bűncselekmény", az „emberiesség elleni bűncselekmény" és a „népirtás" nemzetközi büntetőjogi fogalmai még jogi szinten is igen nehezen határolhatók el. Ha Auschwitzban és Birkenauban genocídiumot követtek el – vetheti fel a kérdéskör óvatlan tanulmányozója ezen a gondolati úton haladva –, akkor a Hirosimára és Nagaszakira ledobott atombombák vajon nem jelentettek-e ugyanilyen népirtást?[5] S ha már Auschwitz, folytatható az érvelés, akkor a Gulág vajon miért nem tartozik ide?[6] Másként fogalmazva: hol a határ a *nemzeti vagy etnikai csoport megsemmisítését célzó politika és az osztályalapú tömeggyilkosság között?*

E két változás, vagyis a terminus történelmi kiterjesztése és egy általános minősítés alapjává válása révén a „népirtás" készen állt arra, hogy értékelő fogalomként *politikai jelentés*re tegyen szert. Erre az elmúlt három-négy évtizedben ugyancsak sor került, amit az elemzők politikai habitusuk függvényében különbözőképpen ítélnek meg. A politikai jelentés kialakulásának és elterjedésének ugyanis pozitív és negatív hatása is volt, s van még ma is. A pozitív következmények közé sorolom például az ún. genocídium-tanulmányok *(genocide studies)* létrejöttét, amelyek – a népirtások legkülönbözőbb kérdéseivel foglalkozó tudományként, a kutatáson túl ideértve ezek oktatását is – angolszász területen alakultak ki az 1980-as, s fő-

[5] Az atombomba ledobásával kapcsolatos példát illetően lásd Kuper, Leo: *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century.* New Haven, Conn., Yale University Press, 1981. 117.

[6] A népirtás-fogalom „*osztályalapú tömeggyilkosság" irányába való elmozdításának egyik első példájaként lásd ugyancsak a szociológus* Leo Kuper korai műveit; például *Race, Class and Power. Ideology and Revolutionary Change in Plural Societies.* New Brunswick, NJ., Transaction Publishers, 1974., új kiadása: 2005. E lehetőséget később számos szerző valóra váltotta, s az mindenekelőtt Rudolph J. Rummel elméletében van jelen. A kérdésre még visszatérek.

leg az 1990-es években, részben az akkorra már teljesen intézményesült *Holocaust studies* (a Holokauszttal foglalkozó tudományok) mintájára, de sok esetben a történettudományból kiválva.[7] A negatív és túlzó következmények egyik legártalmasabb formája a fogalom jelentéktelenné válása volt, amit annak túl gyakori és túlságosan kiterjesztett használata idézett elő.

Ha mindenféle nem-kívánatos politikai irányt genocídiumnak lehet nevezni, az devalválja annak jelentését. Néha már akkor is kételkedünk egy tragédia népirtás-voltában, amikor semmi okunk nem volna rá: aki sokszor indokolatlanul kiált farkast, annak előbb-utóbb akkor sem hisznek, ha igazat beszél. Amikor az imént idézett elemző, Samuel Totten a genocídium szó „frivol", „laza vagy felelőtlen módon való használatáról" beszélt, akkor ezt azért tartotta rossznak, mert – mint fogalmazott – „ezzel nemcsak a terminus valódi jelentését torzítják el, hanem a jellegük szerint valóban népirtásnak minősülő tettek jelentőségét is alábecsülik és kisebbítik".[8] A „népirtás" szó politikai okokra visszavezethető felhígulása mind a nemzetközi, mind a belpolitikában kimutatható, s hatása volt a politikai diskurzusokra is. Először ezt illusztrálom itt néhány példával.

Általános tapasztalat, hogy ha egy konfliktust, amelyben tíz- vagy százezrek veszítik életüket, valamely civilizált állam kormánya népirtásnak nevez, vagy éppen ellenkezőleg: nem hajlandó annak nevezni, az eleve befolyásolja más államok és a nemzetközi szervezetek viszonyát az adott konfliktushoz, s így – egyéb feltételek megléte mellett – annak kimenetelét is. Karen E. Smith elemzése szerint például az, hogy az európai kormányok használták-e, s ha igen, miként használták a „népirtás" szót a boszniai (1992–1995), a ruandai (1994), a koszovói (1998–1999) és a darfuri (2003–2004) konfliktu-

[7] A tudományok intézményesülésének számos feltétele közül a *genocide studies* vonatkozásában háromra utalok. Ebben az időben hirdették meg a „népirtással" foglalkozó első egyetemi programokat, képzési formákat és önálló „szakokat", elsősorban az élenjáró amerikai egyetemeken, például a Yale-en, később Európában is. Ekkor hozták létre a kérdéssel foglalkozó tudósok ma is működő társaságait (mint például a *The International Association of Genocide Scholars*-t, alapítva: 1994), és ekkor indultak a szakterület akadémiailag elismert első folyóiratai, például a *Journal of Genocide Research* (megjelenik 1999-től) és a *Zeitschcrift für Genozidforschung* (megjelenik 1999-től). Az intézményesülés egyik, kicsit későbbi hazai lépése, hogy Budapesten 2010/11-ben létrehozták a *Népirtás és Tömeges Emberi Jogsértés Megelőzési Központjá*t.

[8] Totten, Samuel: idézett mű (1999), *ugyanott.*

sok idején, lényegesen befolyásolta a konfliktus nemzetközi megítélését, s ennek ismerete árnyaltabbá teheti egy-egy állam politikájának utólagos elemzését is. Erre a szóban forgó elemzés szerint ez volt jellemző:

	Bosznia	Ruanda	Koszovó	Darfur
francia kormány	nem	igen	nem	nem
német kormány	igen	igen	igen	igen → nem
angol kormány	nem	igen	igen	nem[9]

Mint látható, a francia kormány használta legritkábban a terminust, amiből az amerikai elemző arra következtetett, hogy az adott időszaban a Mitterand-kormányzat hajlott a legkevésbé az addigiaknál kényszerítőbb nemzetközi „humanitárius politikára", bármit is jelentsen e kifejezés a kényszerrel összefüggésbe hozva. Annak részletes elemzésére, hogy ez így volt-e, nincs itt hely,[10] s talán szükség sem, hiszen annak kimutatásához, hogy a fenti elemzésben a „népirtás" nem nemzetközi büntetőjogi, hanem politikai fogalomként szerepel, talán ennyi is elég.

Ehhez hasonlóan használják a „népirtást" *belpolitikai* értelemben is, és ezen a területen is érezhető, hogy a túlzott használatból elhasználódás és tartalmi devalválódás következik. Erre pártállástól függetlenül, vagyis mind a bal-, mind a jobboldalon sor került. Mindkét oldal szóhasználatának közös jellemzője az is, hogy a rendszerint szokatlan, előzmények nélküli, szakmailag ellenőrizhetetlen kontextusban emlegetett fogalom használatával a beszélő igen könnyen eljut a valamilyen nemzetközi bírósággal való fenyegetőzéshez. Példákat – megpróbálva megőrizni e dolgozat tudományos jellegét – elsősorban a közéleti-politikai gondolkodás olyan képviselőitől hozok, akik tudományos minősítéssel rendelkeznek. Hazai vonatkozásban először a Gyurcsány-kormányt vádolták népirtással a 2000-es évek

[9] Vö. Smith, Karen E.: *Genocide and the Europeans.* Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 241. Az „igen" azt jelzi, hogy egy vagy több miniszter és vezető politikus *ismételten* használta a „népirtás" szót, az „igen" azt, hogy azt *korlátozott*an használták, a „nem" pedig – értelemszerűen – azt, hogy tartózkodtak a szó használatától.

[10] Karen E. Smith álláspontját lásd ugyanott 241–249.

első évtizedében, a magyar társadalomban egyre nyilvánvalóbb népességfogyás miatt. Egy 2008-as interjúban például egy közgazdász professzor így fogalmazott: „Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy Magyarországon tudatos népirtás zajlik – márpedig ez történik, hiszen 700 ezerrel többen haltak meg az elmúlt 25 évben, mint amennyien születtek –, akkor van egy »bérgyilkos«, aki ezt megteszi, és ezt a szerepet nyilván a kollaboráns struktúrák, illetve a laboráns játssza el” [11] (A különös fogalomhasználatnak itt csupán a tényét jelzem; meg sem próbálkozok annak tudásszociológiai feltárásával, hogy mi és hogyan működik annak a fejében, aki a „népességfogyást” a – rendszerint bizonyos fajta – „tömeggyilkosság” elkövetésére vonatkozó kifejezéssel írja le. A motívum valószínűleg az lehetett, hogy – mint később egy másik kontextusban megmutatom – a fogalom eredeti jelentése szerint nem mindig kell embert ölni ahhoz, hogy valaki népirtást kövessen el.) Tíz év múltán, 2018-ban egy „másik táborhoz” tartozó másik közgazdász így nyilatkozott: „Olyan mértékű szellemi népirtás folyt az elmúlt években, és még nagyobb intenzitással folyik ma Magyarországon, amivel – ha lenne ilyenre felhatalmazása – a fizikai népirtás bűntényéhez hasonlóan a hágai bíróságnak kellene foglalkoznia.”[12]

[11] Tudatos népirtás folyik Magyarországon? Bogár László: A globális főhatalom megbuktathatja Gyurcsányt. Reprodukciós válság előtt a társadalom. *Magyar Nemzet,* 2008. január 2. Az interjút a kérdezett közgazdász professzorként adta. Az efféle (a népességfogyást népirtásként értékelő) – elméletileg megalapozatlan, politikailag felelőtlen állásfoglalásoknak – következményei néhány év alatt a közvélekedés számos szegletében hatást gyakoroltak. A deviza-adósok képviselője például 2013-ban ezt nyilatkozta: „semmiképpen nem lehet elkerülni a bankok büntetőjogi felelősségre vonását. Mindenképpen a Hágai Büntetőbíróság elé visszük az ügyet népirtás bűntett és emberiesség ellen elkövetett bűncselekmények miatt” – jelentette ki az illető. – „De hogyan tudja bizonyítani a népirtás vádját?” – kérdezte a riporter. A válasz: **„**Teljes mértékben, uram. Az is népirtásnak számít, ha a bankok korlátlan kockázatvállalás egyoldalú kikényszerítése révén olyan életkörülményeket teremtenek egy országban, hogy az emberek nem vállalnak gyermeket.” Vö. Dányi László: Kásler népirtás miatt a Nemzetközi Büntetőbírósághoz fordul. *Hir6.hu.* 2013. március 6.

[12] Szellemi népirtásról beszél a tudós [Interjú Inotai Andrással]. *Magyar Nemzet,* 2018. január 2. Ez az interjú ugyanabban a lapban, pont ugyanazon a napon (január 2-án) jelent meg, mint a tíz évvel azelőtti – ezért nem lepődhetnénk meg azon, ha egyszer csak kiderülne, hogy az efféle nyilatkozatokban az óévbúcsúztatás intenzitásának is szerepe volt.

A „népirtással" való politikai vagdalózás egyszerűbb (mondhatnánk úgy is: értelmiségiekhez méltatlan), ám bizonyos értelemben mégis rafináltabb formája az, amikor azt nem a kormány politikájához kötik, hanem valamilyen személytelen társadalmi folyamathoz, amit meg kell akadályozni. Vagyis az követ el népirtást, aki a szóban forgó folyamatok ellen nem tesz semmit. „A multikulturalizmus cukormázba bújtatott népirtás" – jelent meg önálló témaként egy hangját rendszerint politikai célok érdekében hallató civil szervezet honlapjának fórumán, 2015-ben.[13] Látható, hogy a fogalom politikai értelmezése a szó alapjában véve múltra visszatekintő jellegét, súlyosan elítélő elemét és a felelősségre vonás (felszínes történelmi ismeretek alapján feltételezett) elmaradhatatlanságát aknázza ki: ha valamilyen politikát „népirtásnak" neveznek, az a legsúlyosabb értékítéletek egyike, melynek elkövetői nagy valószínűséggel rács mögé kerülnek, vagy legalábbis oda kellene kerülniük.

A politikai szóhasználat néha még a képzett jogászokat is csőbe húzta. Így értékelhető például az, amikor a magyarországi ún. romagyilkosságok ügyében –, melyben az ügyész cigányellenes előítéletek által motivált, s ezért „aljas indokból elkövetett" többbrendbeli emberölés megállapítására tett javaslatot, s a bíró is ennek megállapítására törekedett – az egyik sértetti kör ügyvéd képviselője azt indítványozta, hogy a bíróság a Btk. 142. §-a alapján minősítse *népirtásnak a* történteket.[14] A rasszista sorozatgyilkosság ugyanis szerinte

[13] Lásd a *Civil Összefogás Fórum* (CÖF) honlapját: http://civilosszefogas.hu/. 2015. július 7. A szöveg szerint a magyarázat: a multikulturalizmus célja, hogy a „fehér ember" „végleg eltűn[jön] a történelem színpadáról". Ezért az „népirtás, mely kizárólag a honos európaiakat és közöttük minket, magyarokat vesz célba, létezése térben és időben igen korlátozott, kizárólag a nyugati (fehér) világban létezik, és azt akarja elpusztítani". Az okfejtésnek itt is része, hogy „a multikulti kiagyalói és kényszerítői" az 1948-as genocídium egyezmény alapján „bíróság elé állíthatók és rács mögé juttathatók". A szöveget egyébként a honlap adminisztrátora a *Betyársereg* című újnyilas internetes portálról vette át, ahol azt 2014. december 28-án publikálták, egy *Deres.tv-re és Betyársereg*re utaló aláírással.

[14] A perről és magáról a gyilkosságsorozatról – amelynek során a négy vádlott 9 helyszínen 78 lövést leadva és 11 ún. Molotov-koktélt eldobva, a köznyugalmat súlyosan megzavaró módon 6 embert ölt meg, 2 embernek okozott maradandó sérülést és 55 ember életét veszélyeztette – szakma igényességgel (szociográfiai elemzésként) lásd Vágvölgyi B. András: *Arcvonal keleten.* Budapest, Konkrét Könyvek, 2016. és Tódor János: *Vadászjelenetek Magyarországon. Gyűlölet-*

valójában egy népcsoport kiirtására (s nem megfélemlítésére) irányuló törekvésként volt értelmezhető. Nem csoda, ha ezek után az egyik roma jogvédő szervezet – a gyilkosságokra adott reakcióként – olyan sajtónyilatkozatot tett közzé, amelyben azt tűzte ki célul, hogy a cigányok *k*épesek legyenek közösen fellépni a „népirtás veszélyével szemben". Ha az egyik farkast kiált, akkor a másik is megteszi.

A fenti példák azt a politikai szóhasználatot mutatják, amikor egy terminus jelentése – miként a politikai terminusoké általában – nem egyértelműen meghatározott. Ha a beszéd manipulatív jellegű, akkor a népirtás fogalma szinte biztosan eltorzul. A szó politikai használatának azonban vannak más esetei is, amelyek nem feltétlenül károsak vagy problematikusak. Ilyen például a népirtás szó világnézeti eszmék által motivált használata egy tudományos diskurzusban, amennyiben az – bár ezt néhányan nehezen tudják elképzelni, azért nem lehetetlen – nem ássa alá a tudományosság követelményeinek teljesülését. Ezt figyelhettük meg abban a magyar történelemmel kapcsolatos vitában, amit kortárs hazai történészek folytattak arról, hogy a II. világháború során a Szovjetunió megszállásában közreműködő magyar hadsereg a megszállt területeken vajon népirtást követett-e el. A vitát – bár voltak előzményei, s az régebbi szakmai véleménykülönbségekre ment vissza[15] – *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban…* címen megjelent dokumentumgyűjtemény váltotta ki, amelynek „Az elhallgatott népirtás" című előszavában Krausz Tamás azt állította: a magyar hadsereg egységei közreműködtek a megszállt területek zsidó lakosságának kiirtásában és a civil lakosság tömeges kiirtásában. „E kötet lapjain a dokumentumok tükrében – olvashatjuk – a náci népirtás »magyar fejezete« tárul fel," s az egykori szovjet levéltárakból származó dokumentumok alapján „szembe kell tehát néznünk a Horthy-rendszer kettős népirtásának (a holokauszt és a

bűncselekmények Olaszliszkától a cigány sorozatgyilkosságig. Budapest, Osiris Kiadó, 2017.

[15] Vö. Magyarország és a második világháború – kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: Konok Péter, Sipos Péter, Ungváry Krisztián, Vargyai Gyula, Zeidler Miklós, Krausz Tamás. *Eszmélet.* 16. évf. 2004. 61. 4–26., továbbá Ungváry Krisztián: A magyar megszállás Ukrajnában és Lengyelországban 1941–1944. In: *Nagy Képes Milleniumi Hadtörténet.* Budapest, Századvég-Osiris, 1998. 403–408., Krausz Tamás: A náci népirtás magyar fejezete az elfoglalt szovjet területeken. *Ezredvég.* 22. évf. 2012/6. szám 111–116.

Szovjetunió népeivel szembeni népirtás) tényével."[16] A kötetről többen elismerően nyilatkoztak, és azt sokan bírálták is.[17] A kritikák köréből különösen Ungváry Krisztián álláspontja váltott ki élénk ellenreakciót, tekintettel arra is, hogy a *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban…* című, két évvel később megjelent monográfiájában lényegében vitatta a magyarok által elkövetett népirtás tényét. Azt ugyan elismerte, hogy „a német és magyar megszállók tevékenysége az erőszak brutális elszabadulásával járt", de ehhez hozzátette: „…a történetírás bizonyos irányzatai hajlamosak arra, hogy az ezzel kapcsolatos atrocitásokat egy, a holokauszton túlmutató tudatos népirtó politika termékének állítsák be. Abban bízom, hogy be tudtam mutatni: az említett háborús bűncselekmények nem tekinthetők ennek, annak ellenére, hogy a német politikai vezetés részéről csakugyan létezett népirtási intenció. Ezt azonban már a legfelsőbb náci vezetésen belül sem övezte teljes konszenzus."[18]

Bár a vitatkozó felek egymásnak (ha nem is szögesen, de jelentősen) ellentmondó következtetéseket vontak le, és feltehető, hogy politikai értékválasztásuk is rányomta bélyegét a magyar hadsereg tevékenységéről adott értékelésükre, az azonban nem állítható, hogy álláspontjuk és az amelletti kitartás politikailag meghatározott lett

---

[16] *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Levéltári dokumentumok 1941–1947.* Szerk.: Krausz Tamás és Varga Éva. Budapest, L'Harmattan, 2013. 38–39.

[17] Lásd például Sz. Bíró Zoltán írását a *Világtörténet*ben (2013/4.), Szilágyi Ákosét az *Élet és Irodalom*ban (2013.03.22), Számvéber Norbertét a *Hadtörténelmi Közlemények*ben (2013/4.), Szabó Péterét a *Történelmi Szemle*ében (2013/2.) és Ungváry Krisztiánét a *Századok*ban (2013/6.).

[18] Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet.* Budapest, Osiris Kiadó, 2015. 435. A német csapatok általi „tudatos népirtást" Ungváry három vonatkozásában látja megállapíthatónak: Leningrád kiéheztetése, a hadifoglyok ellátásáról való gondolkodás teljes hiánya és a Szovjetunió zsidó származású lakosságával szembeni tömeggyilkosságok elkövetése. Végkövetkeztetése az, hogy a magyar csapatok, az elsőben nem vettek részt, „a másodikkal áttételesen, a harmadikkal viszont majdnem teljes mértékben érintkezésbe kerültek. … A holokausztban … a magyar csapatok részvétele a végrehajtás majd minden állomásán megállapítható. A minden szovjet lakost érintő tudatos népirtás vádját – folytatja – meggyőzően cáfolják azok az intézkedések, amelyeket a német (és nyomukban bizonyos mértékig a magyar) hadsereg megpróbált foganatosítani annak érdekében, hogy csökkentse a partizánháború áldozatai számát, és külön válassza a partizánokat a fegyvertelen lakosságtól." *Ugyanott,* 436.

volna, hiszen mindketten betartották a tudományos kutatás és diskurzus (olykor önmagukban is vitatott) követelményeit. Vitájuk[19] a történeti kutatás számára így hasznos, a külső szemlélő számára pedig inspiráló volt.

A fentieket összefoglalva a következőket mondhatjuk. A genocídium *(a) jogi* fogalma[20] mellett legalább két további népirtásfogalom különböztethető meg: beszélhetünk a kifejezés *(b) történeti-leíró* kiterjesztéséről valamely múltbeli tömeggyilkosságra, valamint annak *(c) politikai* értelmezéséről. Már itt utalok rá, hogy az elmúlt három évtizedekben megjelent egy negyedik értelmezés is, amely a védett csoportok kulturális értelemben meghatározott önazonosságának felszámolására irányuló törekvésben népirtást lát. Ez – amint később megmutatom – arra utal, hogy a genocídiumnak létezik egy *(d) kulturális* fogalma is. Az 1990-es közép- és kelet-európai rendszerváltozás után néhány felvetés szerint e fogalmat a kisebbségvédelem eszköztárában is kell szerepeltetni.[21]

---

[19] A viták 2013-as összefoglalását és az ellenválaszokat lásd Krausz Tamás: *Magyar megszállás – vajúdó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra.* Budapest, Russica Pannonica, 2013. A vita természetesen később is folytatódott. Lásd Krausz Tamás: Hogyan írná át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? *Századok*. 148. évf. 2014/1. 201–227. Ungváry Krisztián: Üllő és simogatás között. Válasz Krausz Tamásnak. *Századok.* 148. évf. 2014. 229–233., valamint Krausz Tamás: „Úriember" megszállók és „jogtipró" partizánok? A magyar megszálló csapatok népirtó tevékenysége Ungváry Krisztián értelmezésében. *Eszmélet.* 28. évf. 2016. 109. sz. 151–173.

[20] Magának a jogi fogalomnak is három változata van. Egyrészt egy nemzetközi jogi *(a/1)*, másrészt egy büntetőjogi *(a/2)* : az előbbi államok felelősségével kapcsolatos, az utóbbi az egyénekével. Lásd erről Lamm V.: *id. mű,* 472–474. Ma már azonban a büntetőjogi elgondoláson belül is megkülönböztethető a nemzetközi *(a/2a)* és nemzeti *(a/2b)* büntetőjogokban kialakított elgondolás. Abból ugyanis, hogy az 1948-as genocídium egyezményt, amire később részletesebben is kitérek, számos állam átültette a belső jogába is, még nem következik, hogy a nemzetközi és a nemzeti büntetőjogok megegyeznek. Vannak országok, ahol az átültetés szó szerinti átvételt jelentett, ilyen például Magyarország, de vannak olyanok is – például Franciaország és Kanada –, amelyek ezt bizonyos módosításokkal tették meg.

[21] Lásd erről Gehér József: A kulturális népírtás fogalma és tilalmának jogi lehetőségei. *Kisebbségkutatás.* 1991–1992/4. szám, 392–393. és *Regio. Kisebbség, politika, társadalom.* 2. évf. 1991/3. szám, 194–201. E kérdésre a harmadik fejezetben térek vissza.

A kiterjesztő történeti értelmezést természetesen motiválhatja valamilyen politikai ok is (például amikor valaki Auschwitz gázkamrái mellett az atombomba ledobását vagy Drezda bombázását is a népirtás körébe sorolja), de ennek nem mindig és nem feltétlenül kell így lennie. Abban, hogy a tatárjárást kísérő mészárlásokat valaki népirtásnak mondja-e, valószínűleg nincs semmilyen hagyományos értelemben vett politika. A politikai népirtás-fogalomnak egyébként – márcsak a fenti példákat alapul véve is – legalább három változata különböztethető meg. Az egyik az *(c/1)*, amikor a napi közéleti diskurzusban manipulatív módon használják a szót egy kormánypolitika vagy egy közelebbről meghatározni sem kívánt folyamat jelzésére. A másik az *(c/2)*, amikor valamely világnézetformáló politikai eszme hatására egy tudományos diskurzusban annak résztvevői arról vitáznak, hogy egy konkrét esemény vagy annak egy része népirtásnak minősíthető-e vagy sem. S végül az *(c/3)*, amikor a fogalom történeti-leíró kiterjesztése mögött feltételezhetően valamilyen politikai megfontolás áll, de az konkrétan nem beazonosítható, és talán nem is informatív, mert ilyenkor a szélesebb diskurzusban – az általánossá váló használat miatt – a jelentés jogi terminustól való eltérítése fontosabbnak tűnik, mint annak motívuma vagy indoka. A külföldi szakirodalomban elsősorban ez utóbbit nevezik „politikai" fogalomnak.

A fogalom ilyen kiterjesztése[22] főleg két konkrét irányban történt meg az elmúlt három-négy évtizedben. Az egyik az *osztályalapú tömeggyilkosságok* népirtásnak minősítése volt, elsősorban a szovjet és a kínai, illetve dél-kelet-ázsiai történelemre utalva, újabban kiterjesztve ezt a tömeges politikai erőszak kérdéseinek a dél-amerikai diktatúrák vonatkozásában való újragondolására is.[23] A másik a *nagy*

[22] Mint említettem, ezen értelmezés egyik első képviselője a szociológus Leo Kuper volt; lásd idézett mű (1981).

[23] Lásd e tekintetben Rummel, R. J.: *Lethal Politics. Soviet Genocide and Mass Murder Since 1917.* London, Routledge, 2017. (eredetileg: Transaction Books, 1990) és uő: *China's Bloody Century. Genocide and Mass Murder Since 1900.* London, Routledge, 2017. (eredetileg: Transaction Books, 1991). A dél-amerikai kérdéshez lásd Brett, Roddy: *The Origins and Dynamics of Genocide. Political Violence in Guatemala.* London, Macmillan Palgrave, 2016. és Feierstein, Daniel: *Genocide as Social Practice: Reorganizing Society under the Nazis and Argentina's Military Juntas*. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2014. különösen 20–21. (a politikai elem jellegét illetően) és 131–160. (a dél-amerikai vonatkozásokról).

*emberáldozatok*kal járó *katonai cselekmények* népirtásnak minősítése (mint például a két atombomba ledobása, Drezda és Hamburg bombázása, stb.),[24] olykor azt kihasználva, hogy a háborús bűncselekmény és a genocídium közötti fogalmi határok meglehetősen képlékenyek.

Mi tette alkalmassá a népirtás fogalmát arra, hogy az évtizedek során ilyen sokféle jelentést vegyen fel? E kérdésre először intuitíve válaszolhatunk: a fogalom révén jelzett magatartások *bűnös voltának a súlya*. Vagyis az, hogy itt a legsötétebb és legiszonyatosabb dolgokról van szó, amiket az emberek egyáltalán elkövethetnek. A népirtás – amint a ruandai ügyekben eljárt bíróság a legelső ítéletében, 1998-ban, majd a kérdésről írott könyvében William Schabas fogalmazott – a legsúlyosabb bűncselekmény: „a bűnök bűne" (*the crime of crimes).* Az efféle tetteket ráadásul sokszor semmilyen racionális keretbe nem tudjuk beilleszteni és annak motívumaira nem tudunk ésszerű magyarázatot adni. Valami hasonlóra utalhatott már Arisztotelész is, amikor a *Rétorikáb*an úgy fogalmazott, hogy „a bűntett annál nagyobb, minél bestiálisabb; … és ha a hallgatóságot inkább borzalommal, mint szánalommal tölti el."[25] Emberi értelemben ez bizonyára így is van. A fenti kérdésre azonban a népirtással foglalkozó mai tudományos művekből kikövetkeztethető egy másik, emberi értelemben talán „hidegebb", de szakszerűbbnek tűnő válasz is. Nevezetesen az, hogy amikor Raphaël Lemkin megalkotta a genocídium fogalmát (1944), majd az egy nemzetközi jogi egyezmény része lett (1948), elkerülhetetlenül a korszak történelmi körülményeihez s az azokkal összefüggő megfontolásokhoz kötődött. Ennek következtében – figyelemmel a praktikus megfontolásokra is – az eredeti jogi fogalom elméletileg szűkre és vegyesre (különböző tartalmi eleme-

[24] Az atombomba ledobásának népirtásként való értelemzéséhez általános jelleggel lásd Marcusen, Eric: Reflections on the Holocaust and Hiroshima. In: *The Genocidal Temptation. Auschwitz, Hiroshima, Rwanda, and Beyond.* Szerk.: Frey, Robert Seitz. Dallas, University Press of America, 2004. 25–40.

[25] Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982. I. könyv, 14. fejezet. A bűntett súlyát Arisztotelész szerint ezen túl számos más tényező is befolyásolhatja, s a népirtásra ezek is állnak: A bűntett annál nagyobb – olvashatjuk ugyanott –, minél nagyobb jogtalanságból származik; ha azért nincs számára megfelelő büntetés, mert a lehetséges büntetések mind kisebbek, mint amit az elkövetett bűn megérdemel; vagy ha az azáltal okozott sérelem orvosolhatatlan és így tovább.

ket vegyítőre) sikeredett. Megszületésének jelentősége elvitathatatlan, de tartalmi problémái sem hallgathatók el. Azóta a világ sokat változott, s ezt követték a fogalmi változások is. Ennek bemutatása végett most a jogi fogalom elemzésére térek át.

A jogi fogalom születése

A II. világháború idején az emberiség olyan magatartásokkal szembesült, amelyekre új kifejezéseket kellett keresnie. Ez már viszonylag korán látható volt: egy 1941-es rádióbeszédben Winston Churchill brit miniszterelnök a következőképpen értékelte a kelet-európai területeket megszálló német hadsereg tevékenységét. „Európa XVI. századi mongol inváziója óta nem volt ilyen mértékű vagy ezt akár csak megközelítő mértékű módszeres, könyörtelen mészárlás. S ez csak a kezdet! Hitler tankjainak véres nyomában még csak ezután jön az éhínség és járvány. Olyan bűncselekménnyel állunk szemben, amelynek nincs neve."[26]

Az elkövetett bűncselekmények – így a béke elleni bűncselekmény, a háborús bűncselekmény, és az emberiesség elleni bűncselekmény – elnevezése és szabatos meghatározása a II. világháború során született. Talán elég itt a Londoni Egyezményre (Agreement for the prosecution and punishment of the major war criminals of the European Axis, 1945. augusztus 8.) és a Nemzetközi Katonai Törvényszék statútumára (Charter of the International Military Tribunal, vagy Nürnbergi charta) utalni. A Londoni Egyezménynek természetesen több előzménye is volt. Roosevelt és Churchill már 1941-ben kifejezte azt a szándékát, hogy jogi eljárás keretében felelősségre vonják a náci vezetőket; s 1942-ben így nyilatkozott a Szovjetunió is. 1942 elején a Németország által (addig) megtámadott kilenc állam képviselői Londonban kiadták a St. James' deklarációt, melyben figyelmeztették a német vezetőket, hogy az igazságszolgáltatás elé fogják őket állítani. 1942 őszén létrehozták a Háborús bűncselekményeket feltáró bizottságot (Commission for the Investigation of War

[26] Winston Churchill beszéde a BBC-ben F. D. Roosevelt amerikai elnökkel való találkozása alkalmából 1941. augusztus 24-én. – Prime minister Winston Churchill's broadcast to the world about the meeting with President Roosevelt. *BBC. Forrás:* https://www.ibiblio.org/pha/timeline/410824awp.html. (Arra, hogy Churchill pontosan határozta-e meg a tatárok európai inváziójának idejét egy történelmi jelentőségű rádióbeszédben, itt nem érdemes szót vesztegetni.)

Crimes), mely 1943 őszétől működött. Az 1943. október 30-i ún. Moszkvai nyilatkozatban a nagyhatalmak rögzítették, hogy mindent megtesznek azért, hogy megbüntessék azokat, akik felelősek a háború kegyetlenkedéseiért.

A statútumban[27] meghatározott cselekmények egyikét-másikát korábban is ismerték (az „emberiesség elleni bűncselekmény" kifejezést például először az I. világháború idején, 1915-ben használták a törökök örmények elleni népirtására vonatkoztatva), de csak a Londoni egyezmény, illetőleg Nürnbergi charta fogalmazta meg azokat szakszerűen, nemzetközi jogi bűncselekményként.

Ezekben az években született a *genocídium (népirtás)* fogalma is; ez azonban – néhány évig még – nem vált a nemzetközi egyezmények részévé. A fogalommal kapcsolatos elgondolásait Raphaël Lemkin *A tengelyhatalmak a megszállt Európában* (1944) című munkájában fejtette ki.[28] A szó – mint megjegyezte – a „görög *genos* (faj, törzs) és a latin *cide* (ölés) összetétele",[29] mely nem a csoport azonnali elpusztításának szándékára utal, hanem egy erre vonatkozó összehangolt terv létezésére. Lemkin alapgondolata az volt, hogy a műve írásakor zajló háború lényegesen különbözik a korábbiaktól. A korábbi háborúkat „szuverének", vagyis államok és hadseregek ellen indították, nem pedig „alattvalók" és polgári lakosság ellen. E szempont elméleti megfogalmazását – hogy helyesen és kifejezően-e vagy

[27] Lásd a 6. cikk (a), (b) és (c) pontjait. A nemzetközi bűncselekmények nemzetközi és magyar jogban való szabályázást illetően lásd Hoffmann Tamás: Az emberiesség elleni bűncselekmények nemzetközi és magyar jogi szabályozása. *Állam- és Jogtudomány.* 58. évf. 2017/1. sz. 29–55.

[28] Lemkin, Raphaël: *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress.* Washington, DC, Carnegie Endowment for International Peace, 1944. Reprint kiadása, Samantha Power új bevezetőjével: Clark, New Jersey, The Lawbook Exchange, Ltd., 2005. A genocídiumról lásd különösen 79–81. (a fogalom indokoltságáról) és 81–99. (a fogalom tartalmáról). Lemkinről lásd a *The Origins of Genocide. Raphael Lemkin as a historian of mass violence* című kötet (szerk.: Schaller, Dominik J. – Zimmerer, Jürgen. London, Routledge, 2013) tanulmányait.

[29] *Ugyanott*, 79. „Ugyanezt a gondolatot fejezné ki – jegyezte meg egy lábjegyzetben – az etnocídium is, ami a görög *ethnos* (nép) és a latin *cide* (ölés) összetétele"; *ugyanott*. A két fogalom (genocídium, etnocídium) jelentése később jelentősen elvált egymástól. A szóösszetétel második fele egyébként azért találó, mert nem pusztán valakinek a megölésére *(occidere),* hanem a *caede* (meggyilkolni) szóval való kapcsolat – vö. *caeder* (mészárlás) – révén lemészárlására is utal.

sem, az itt nem tárgyalható – Rousseau-Portalis doktrínának nevezte: „A genocídium a Rousseau-Portalis doktrína ellentéte, amit [ti. e doktrínát] úgy lehet tekinteni, mint ami benne rejlik a hágai egyezményekben *(Hague Regulations)*",[30] vagyis az ún. nemzetközi hadijogban. Németország azonban – hangsúlyozta Lemkin 1944-ben – nem ezt a doktrínát követte, hanem „totális háborút" folytatott, amelyben *az ellenség* a *másik nép*, s nem a másik állam. Már ebben a műben kifejtette, hogy a genocídium nem egy-egy elszigetelt gyilkosságot vagy alkalmi kegyetlenkedést jelent, hanem különböző magatartások összehangolt tervét, mely valamely nép alapvető létfeltételeinek felszámolására irányul azzal a céllal, hogy magát a népcsoportot semmisítse meg.

Rafał (Raphaël, Raphael) Lemkin egyébként a társadalom- és jogtudományok ikonikus, ám olykor ellentmondásosan megítélt alakja. Az egykor Lengyelországhoz tartozó, ma Litvánia területén található Vawkavysk melletti *(*s a népirtások történetéből jól ismert Białystoktól mintegy száz km-re található) Bezwodeneben született 1900-ban, egy tanyán, gazdálkodó zsidó szülők gyermekeként. Alapszintű tanulmányait magánúton végezte (lényegében édesanyja tanította), majd Lembergben tanult. Kilenc nyelven beszélt, tizennégy nyelven olvasott. Egyetemi tanulmányait részben Lembergben (itt jogot és nyelvtudományt tanult), részben Heidelbergben (itt filozófiát hallgatott), részben pedig Varsóban végezte (ahol jogtudományt tanult). 1929-től városi ügyészként dolgozott Varsóban, később (a kodifikációs bizottság titkáraként) részt vett a lengyel büntető törvénykönyv kidolgozásában, majd képviselte Lengyelországot a Népszövetség ülésein. Egyik felszólalásában már az 1930-as években elítélte az örmény népirtást. Pozíciójáról a lengyel külügyminiszter bírálatának hatására lemondott, ezután ügyvédként dolgozott és tanított a varsói szabadegyetemen. 1939-ben a lengyel hadsereg tagjaként megsebesült, és német fogságba esett, de Litvánián keresztül Svédor-

[30] Lemkin: *idézett mű* (1944/2005), 80. A doktrína – teszem hozzá – onnan kapta a nevét, hogy a francia tengerjogi bíróság megnyitásakor (1801) a Napoleon által államtanácsossá kinevezett magánjogász-ügyéd, Jean-Étienne-Marie Portalis olyan beszédet mondott, amelyben Rousseau *Társadalmi szerződés*ének egy sajátos olvasatát nyújtotta. Rousseau szerint a háború államok, s nem a népek közötti viszony, s ezért a magánpolgárok mint egyének nem egymás ellenségei és nem hadviselő felek. Ez azt a különös feltételezést is jelenti, hogy a háborúkat államok ellen, s nem azok népessége ellen indítják.

ságba sikerült menekülnie (1940), ahol egy ideig a stockholmi egyetemen tanított, onnan pedig az Egyesült Államokba emigrált (1941). Ott a Duke Egyetemen, a Virginia Egyetemen és egy katonai iskolában tanított; ekkor (1944) írta fő művét. 1943-tól az amerikai kormány tanácsadója volt. Családjának nagy része a Holokauszt áldozata lett; a háború után nem tért vissza Európába. 1948-tól büntetőjogot tanított a Yale Egyetemen. 1959-ben halt meg New York-i lakásában, szívinfarktus következtében.[31]

A róla alkotott ellentmondásos vélemények már életét is jellemezték: hét alkalommal terjesztették elő Béke Nobel-díjra, de sosem kapta meg, s elsősorban zsidó szervezetek ismerték el munkájának jelentőségét. Viszonylag elszigetelten, már-már elfeledve halt meg. Lengyelországban, ahol őrzik emlékét, különös módon viszonyulnak zsidóságához, amivel olykor nem tudtak vagy nem akartak mit kezdeni.[32] Lemkinnek vitathatatlanul döntő szerepe volt az ENSZ genocídium egyezménye szövegének kidolgozásában, azaz beírta magát a nemzetközi jog történetébe, a nemzetközi jogászok azonban – szemben a *genocide studies* művelőivel, akik szinte bírálhatatlan idolként tekintenek rá – csendesen háttérbe szorítják. Ennek egyik jele, hogy a nemzetközi jogi tankönyvek kissé mostohán bánnak vele.[33]

---

[31] Életéről lásd Irvin-Erickson, Douglas: *Raphael Lemkin and the Concept of Genocide.* Philadelphia, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania Studies in Human Rights, 2016. 17–230. és Schaller, Dominik J. – Zimmerer, Jürgen: Introduction. In: *The Origins of Genocide: Raphael Lemkin as a Historian of Mass Violence.* Szerk.: Schaller, Dominik J. – Zimmerer, Jürgen. London, Routledge, 2013. 3–9.

[32] A varsói lakásánál elhelyezett emléktábla 2005-ös avatásán például – mely „nemzetközileg elismert kiváló lengyel jogászként és tudósként" identifikálja őt – Adam Daniel Rotfeld kutató-diplomata, egykori lengyel külügyminiszter hivatalos ünnepi beszédében meg sem említette zsidó származását; vö. Moses, A. Dirk: Raphael Lemkin, culture, and the concept of genocide. In: *The Oxford Handbook of Genocide Studies.* Szerk.: Donald Bloxham – A. Dirk Moses. Oxford, Oxford University Press, 2010. 20. Életművének értékeléséről lásd *ugyanott*, 19–38.

[33] Néhány példa. Nagy Károly kiváló tankönyve (*Nemzetközi jog.* Budapest, Püski, 1999.) a genocídiumot tárgyalva (314–315.) meg sem említi a nevét. A Kende-Nagy-Sonnevend-Valki féle tankönyv (*Nemzetközi jog.* Szerk.: Kende Tamás, Nagy Boldizsár, Sonnevend Pál, Valki László. Budapest, Wolters Kluwer, 2014) – borítójának népirtásra és menekülésre utaló illusztrációja ellenére – ezt pusztán egyetlen alkalommal teszi. Shaw tankönyve (Shaw, Malcolm N.: *Nemzetközi jog.* Budapest, Osiris, 2001.) ugyancsak hallgat róla, bár egy eldugott lábjegyzetben

A genocídium tilalma nem lett ugyan azonnal a nemzetközi egyezmények része, de a fogalom viszonylag gyorsan elterjedt. Olykor használták már a nürnbergi perben és az ahhoz kapcsolódó háború utáni perekben is. Szerepelt például a főbűnösök ellen megfogalmazott vádiratban. A vádlottak – fogalmazott a vádirat – „szándékos és szisztematikus *genocídium*ot hajtottak végre bizonyos megszállt területeken a polgári népességben, vagyis faji és nemzeti csoportokat pusztítottak el, azért, hogy megsemmisítsék az emberek egy meghatározott fajtáját, osztályát, egy meghatározott nemzeti, faji, vagy vallásos csoportot, különösen a zsidókat, a cigányokat, a lengyeleket és másokat."[34] A második francia főügyész, Auguste Champetier de Ribes így fogalmazott: az elkövetett cselekmény „olyan szörnyűséges és a kereszténység korától a hitlerizmus születéséig terjedő időben olyannyira elgondolhatatlan bűncselekmény, hogy egy új szót – »genocídium« – kellett alkotni rá, s dokumentumokat és tanúvallomásokat kellett összegyűjteni, hogy hihető legyen."[35] Az egyik brit ügyész, Sir David *Maxwell-Fyfe* arra figyelmeztette az 1932 és 1938 között külügyminiszterként, 1939 és 1945 között a Cseh–Morva Protektorátus birodalmi kormányzójaként tevékenykedett Konstantin von Neurathot, hogy genocídiummal vádolják, ami „faji és nemzeti csoportok megsemmisítése, vagy – amint az Lemkin professzor közismert könyvében áll – »különböző intézkedések arra vonatkozó összehangolt terve, hogy megszüntessék a nemzeti csoportok életének alapvető feltételeit, maguknak e csoportoknak a megsemmisítését célozva«."[36] Használta a kifejezést az ún. Einsatzgruppen-per magyar származású amerikai ügyésze, Ben Ferencz is, aki 1947-ben a vádbeszédben így fogalmazott: „A náci doktrína elsődleges eszköze

(192. 78. lj.) utal főművére. Nem jobb a helyzet a monografikus szakirodalomban sem; Matti Koskenniemi történeti elemzése például (Koskenniemi, Matti: *The Gentle Civilizer of Nations. The Rise and Fall of International Law.* Cambridge, Cambridge University Press, 2002) nem beszél róla. A példák tovább is sorolhatók.

[34] *Nuremberg Trial Proceedings.* 1. kötet. Harmadik vádpont – Háborús bűncselekmények. VIII/A. Interneten hozzáfáérhető: www.avalon.law.yale.edu/imt/count3.asp.

[35] *Ugyanott*, 19. kötet (1946. július 29.) Interneten hozzáfáérhető: http://avalon.law.yale.edu/imt/07-29-46.asp.

[36] *Ugyanott*, 17. kötet, 61. (David *Maxwell-Fyfe* egyébként az angol főügyész, Hartley Shawcross helyettese volt, aki Göring kihallgatása kapcsán feltett keresztkérdéseivel írta be magát a nemzetközi büntetőjog korai történetébe.)

a genocídium, az emberi lények egész csoportjainak megsemmisítése volt."[37]

Sokan, közöttük maga Lemkin is úgy ítélték meg, hogy „a Nürnbergi per során előterjesztett bizonyítékok teljesen alátámasztották a genocídium fogalmát",[38] de sajnálatosnak tartották, hogy az – mivel nem volt része a Londoni Egyezménynek – nem lehetett az 1946. szeptember 30-án és október 1-jén kihirdetett ítéletek jogi alapja.[39] „Amikor Nürnbergben láttam – emlékezett vissza Henry T. King, a nürnbergi perben tevékenykedő amerikai ügyészek egyike egy 2007-es konferencián –, Lemkin nagyon fel volt dúlva. Aggasztotta, hogy a Nemzetközi Katonai Törvényszék döntése nem ment elég messzire a népirtással kapcsolatban. Ez azért volt, mert a Törvényszék a háború idejére [1938. szeptember 1. utánra] korlátozta a népirtás fogalmát, nem foglalkozott a béke idején elkövetett népirtással." Egyetlen vádlott bűnösségét sem mondták ki azon az alapon, hogy népirtást követett el. A Nemzetközi Katonai Törvényszék egyébként a Nürnbergi pert lezáró 256 oldalas ítéletében csupán 3 oldalon tárgyalta a zsidók kiirtását, s több jelből is arra lehetett következtetni, hogy a perben „nem a zsidóságot tekintették a nemzetiszocializmus fő áldozatának".[40]

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a születő, illetve újjászülető nemzetközi szervezetek diskurzusaiban a népirtás tilalmának meghatározása és elkövetőinek megbüntetése továbbra is aktuális maradt. Az ENSZ Közgyűlésének 96(I) határozata – melyet a Nürnbergi Törvényszék statútumában elismert „nemzetközi jogi elvek" megerősítéséről szóló 95(I) számú határozatot követően, azzal azonos napon (1946. december 11-én) fogadtak el – elítélte azt.[41] A határozat a genocídiumot így határozta meg:

---

[37] Benjamin Berell [Ben] Ferencz vádbeszéde az *United States vs. Ohlendorf* ügyben [az ún. Einsatzgruppen-perben], 1947. szeptember 29-én. A per anyaga elérhető: https://www.legal-tools.org/en/doc/74e839/.

[38] Lemkin, Rapael: Genocide as a Crime in International Law. *American Journal of International Law.* 41. évf. 1947. 147.

[39] Remarks of Henry T. King, Jr., 2007; idézi Schabas, William A.: The Law and Genocide. In: The Oxford Handbook of Genocide Studies, *idézett kiadás (2010),* 127.

[40] Barth Boris: *Genocid. Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte. Theorien. Kontroversen.* München, C. H. Beck, 2006. 13.

[41] United Nations General Assembly (1946) Resolutions 96(1) 55th Plenary Meeting 11 December. Interneten elérhető:

„A genocídium egész embercsoportok létezéshez való jogának tagadása, amint az emberölés *(homicídium)* az egyén élethez való jogának tagadása. A létezéshez való jog ilyen megtagadása megrázza az emberiség lelkiismeretét, hatalmas veszteségeket jelent számára, mivel e csoportok kulturális és egyéb téren hozzájárulnak értékeihez, s ezért a népirtás ellentétes az erkölcsi törvénnyel, s az Egyesült Nemzetek szellemével és céljaival." A határozat mindehhez hozzátette: „A népirtás bűncselekményének számos ilyen esete történt meg, amikor faji, vallási, politikai vagy egyéb csoportokat részben vagy egészben elpusztítottak. A genocídium bűncselekményének megbüntetése nemzetközi feladat."[42]

A határozat felszólította a tagállamokat „e bűncselekmény megelőzésére és megbüntetésére szolgáló törvények megalkotására", egyben nemzetközi együttműködést is ajánlva számukra. Egyben megbízta az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsát a kérdés tanulmányozásával és egy egyezménytervezet összeállításával. E tanács – miután a Közgyűlés 1947. november 23-án „nemzetközi bűncselekménynek" mondta ki a genocídiumot – egy hét tagállam (többek között Kína és a Szovjetunió) képviselőiből álló *ad hoc* bizottságot küldött ki az egyezménytervezet elkészítésére. A tervezet alapját jelentő szöveget három tudós – Lemkin mellett a nemzetközi büntetőbíróság felállításáért küzdő francia Henri Donnedieu de Vabres és a román Vespasian Pella – készítette, s azt megtárgyalta az ENSZ Genfben ülésező Emberi Jogi Bizottsága is.[43] Amikor azonban előterjesztették az *ad hoc* bizottság ülésére, ott a Szovjetunió képviselője nem fogadta el. Készült még egy főtitkári tervezet is (valójában kommentár),[44] ami ugyancsak különböző kompromisszumokat tükrözött. Egy év alatt azonban az egyezmény-szöveg – az eredeti ter-

http://www.un.org/documents/ga/res/1/ares1.htm.

[42] *Ugyanott.*

[43] Vö. Hajdú Béla: A genocídium kérdéséhez. *Jogtudományi Közlöny.* 3. évf. [új folyam] 1948/19–20. szám, 378–379. A szöveget közli Csánk Béla: Genocidium. *Jogtudományi Közlöny.* 4. évf. [új folyam] 1949/1–2. szám, (25–31) 26–28. A tervezet – ma – legfeltűnőbb eleme a „fizikai" és „biológiai" genocídium, illetőleg a „kulturális genocídium" megkülönböztetése, sőt az utóbbi részletesen megfogalmazott tényállás-szövegben való tilalma. Erre később visszatérek.

[44] Draft Convention on the Crimes of Genocide, U.N. ESCOR, 5th Sess., U.N. Doc. E/447 (1947) 26–28. oldal, elérhető:
https://digitallibrary.un.org/record/611058/files/E_447-EN.pdf .

vezetek kisebb-nagyobb módosulásai mellett – végül is a Közgyűlés elé került.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlése 1948. december 9-én – a Holokauszt eleven emléke, és nem kis mértékben Raphaël Lemkin erőfeszítései nyomán – elfogadta a *Népirtás bűntettének megelőzéséről és büntetéséről szóló egyezmény*t, más néven a genocídium egyezményt. Ebben az azt aláíró államok „megelőzendő és büntetendő" nemzetközi bűntettként határozták meg a népirtást. Az Egyezmény által definiált népirtás-fogalmat a magyar jog teljes egészében átvette, az jelenleg is része Büntető Törvénykönyvünknek. Az Egyezmény II. cikke (illetőleg az azt pontosan követő, a ma hatályos Btk-t megállapító törvény) szerint

*népirtás*t követ el, aki „valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport teljes vagy részleges megsemmisítése céljából

(a) a csoport tagjait megöli,

(b) a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelmet okoz,

(c) a csoportot olyan életfeltételek közé kényszeríti, amelyek azt vagy annak egyes tagjait pusztulással fenyegetik,

(d) olyan intézkedést tesz, amelynek célja a csoporton belül a születések meggátolása,

(e) a csoporthoz tartozó gyermekeket más csoportba elhurcolja".[45]

Az egyezmény preambulumából és szövegéből, valamint az azt Magyarországon kihirdető törvényerejű rendeletből érdemes itt külön is felidézni (hiszen a Btk szövege ezeket ma már nem tartalmazza), hogy „a népirtás függetlenül attól, hogy békében vagy háborúban követik el, a *nemzetközi jogba ütköző* bűncselekmény", hogy nemcsak az azt jelentő cselekmények elkövetése vagy előkészülete bűncselekmény, hanem az azok elkövetésére irányuló „szövetkezés", az azokra való „közvetlen és nyilvános felbujtás", elkövetésük kísérlete, valamint az azokban való bűnrészesség is; továbbá hogy az eze-

[45] Lásd *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, II. cikk, valamint (a jelenleg hatályos jogban) a Büntető Törvénykönyvet megállapító 2012. évi C. törvény 142. § (1)–(2) bekezdés. E bűntett elkövetője a mai Btk. szerint „tíz évtől húsz évig terjedő vagy életfogytig tartó szabadságvesztéssel", *előkészület* esetén két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.

ket elkövető személyek attól függetlenül esnek büntetés alá, „hogy államvezetők, hivatalos vagy magánszemélyek.”[46]

Az 1948-as Egyezmény elfogadásakor felvetődött az *egyetemes joghatóság kérdése* is. A genocídium egyezmény – mint oly sok más kérdést – ezt is kissé ellentmondásosan oldotta meg – jelen esetben azzal, hogy elválasztotta a genocídiumot elkövető egyének és államok felelősségre vonását. A VI. cikk szerint a szóban forgó bűncselekmények elkövetésével vádolt *személyek* felett azon állam illetékes bírósága ítélkezik, melynek területén a cselekményt elkövették, vagy egy *olyan nemzetközi büntető bíróság*, amelynek joghatóságát a felek magukra nézve elismerték. Ezzel összefüggésben a hazai szakirodalom így fogalmaz: „a nemzetközi büntetőbíróság létrehozását már a genocídium egyezmény VI. cikke is előirányozta.”[47] Egy ilyen bíróságot azonban sem ez az egyezmény, sem az ENSZ a következő négy és fél évtizedben nem hozott létre. A IX. cikk azt jelzi, hogy az ENSZ – elutasítva egyébként India, Kuba és Panama erre vonatkozó javaslatát – óvakodott az egyetemes joghatóság rögzítésétől, de azt elfogadta, hogy „a szerződő felek közötti, az egyezmény értelmezéséből, alkalmazásából vagy végrehajtásából adódó vitákat, ideértve azokat is, amelyek valamely *államnak* a népirtásért … való *felelősségére* vonatkoznak, a vitában résztvevő bármely fél kérelmére a Nemzetközi Bíróság elé kell bocsátani”. (Ezzel kapcsolatban a Magyar Népköztársaság a csatlakozáskor fenntartással élt.)

Ez utóbbi rendelkezés alkalmazására először akkor került sor – egy nem büntetőjogi, hanem az állam felelősségét firtató nemzetközi jogi kérdésben –, amikor Bosznia-Hercegovina „beperelte” Szerbiát a hágai Nemzetközi Bíróságon a genocídium egyezmény megsértése miatt azért, mert az – Bosznia-Hercegovina állítása szerint – az egyezményben meghatározott cselekmények elkövetésére bujtotta fel a boszniai szerbeket, szövetkezett velük azok elkövetésére, mi több, e cselekményeket az általa ellenőrzött személyek vagy az ő szerveinek minősülő szervezetek követték el. Szerbia (az 1993-ban beadott keresetben eredetileg még Jugoszláv Szövetségi Köztársaság, a per idején Szerbia és Montenegró Államközössége, az ítélethirdetés ide-

[46] Genocídium egyezmény, preambulum, valamint I., III és *IV. cikk.*

[47] Vö. Kovács Péter: Nemzetközi büntetőbíráskodás. *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* Szerk.: Jakab András – Fekete Balázs.
http://ijoten.hu /szocikk/nemzetkozi-buntetobiraskodas (2018). 19.

jén aztán Szerb Köztársaság) úgymond megszegte nemzetközi kötelezettségét, mert nem akadályozta meg a srebrenicai vérengzést.[48] A 14 évig tartó perben a döntés közvetlen előzménye az volt, hogy az ICTY (a jugoszláviai háborúk során elkövetett bűncselekményeket elbíráló büntető bíróság, melyről később írok) ítéletében megállapította: bizonyos személyek az egykori Jugoszlávia felbomlásával összefüggő háborúk során népirtást követtek el.[49]

A 2006-ban meghozott ítélet meglehetősen bonyolult, sokrétű (sokféle hatással járó), bizonyos részeiben pedig rejtélyesen kétértelmű volt. A Nemzetközi Bíróság megállapította, hogy Bosznia-Hercegovinában, mindenekelőtt Srebrenicában és környékén 1995-ben népirtás történt, de Szerbia nem követett el népirtást, nem szövetkezett arra, nem bujtott fel annak elkövetésére, s nem is volt bűnrészes benne. Ugyanakkor az ítélet szerint Szerbia megsértette a népirtás megelőzésére vonatkozó kötelezettségét, mert nem tett eleget a Bíróság által még 1993-ban elrendelt ideiglenes intézkedéseknek azzal, hogy a szerb hatóságok nem foganatosítottak „minden tőlük telhető" lehetséges lépést az 1995-ben történt srebrenicai vérengzés (az ítélet szóhasználata szerint az akkor zajló „tragikus események") megelőzése érdekében, illetve a népirtás elkövetésével vádolt Ratko Mladić hágai törvényszék számára történő kiadásának elmulasztásával vétett a genocídium egyezményből fakadó szerződéses kötelezettsége ellen.

A jogi fogalom elfogadottá válása

A genocídium egyezmény tehát 1948-ban megszületett, 1951-ben (kilencven nappal a huszadik állam ratifikációja után) hatályba lépett, s az egyes államok lassanként egyre szélesebb körben ratifikálták. Jelenleg 149 részes állama van. A magyar állam 1952. január 7-én csatlakozott hozzá, s az Magyarországra nézve 1952. április 6-án lépett hatályba. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1955-ben, az 1955. évi 16. törvényerejű rendelettel hirdette ki. Az Amerikai Egye-

[48] Lásd *Case concerning Application of Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (Bosnia and Hezegovina *v.* Serbia and Montenegro). 2007. február 26i ítélet. International Court of Justice, Report. 2007. 921. szám, 47–240.

[49] *Ugyanott* 165., egyebek mellett a Blagojević ügyre utalva.

sült Államok – itt hely hiányában nem részletezhető okok[50] miatt – csak negyven év múltán, 1988-ban csatlakozott hozzá. Az egyezményt számos állam átültette a belső jogába; mint említettem, egyesek bizonyos módosításokkal. A francia és a kanadai Büntető Törvénykönyv például nem követte a védett csoportok „nemzeti, etnikai, faji vagy vallási" jelzők szerinti meghatározását. A franciák úgy fogalmaztak, hogy a népirtás „bármely önkényes kritérium alapján" meghatározott csoport elpusztítása, stb., a kanadaiak pedig úgy, hogy törvényük „a nemzetközi szokásjogban" meghatározott csoportok elleni cselekedeteket bünteti.[51]

Az egyezmény, bíróság előtt zajló jogi eljárásban való alkalmazására – leszámítva a hágai Nemzetközi Bíróságnak az egyezményhez fűzött fenntartások kérdése kapcsán hozott tanácsadó véleményéhez vezető 1951-es eljárást[52] – sokáig nem került sor. Az első büntetőügy, ahol alkalmazása komolyan felvetődött, az Eichmann-per (1961) volt; e lehetőséggel kapcsolatban azonban alkalmazása esetén számos jogi bonyodalommal kellett volna szembenézni.[53] Az első mindjárt az volt, hogy bár Izrael 1950-ben csatlakozott az egyezményhez, ám aszerint Eichmann felett azon állam bíróságának kellett volna ítélkeznie, amelynek a területén a cselekményeit elkövette. Így aztán az eljárás alapja Izrael állam 1950. évi Náci és nácikollaboráns (büntető) törvénye volt, amelynek első része azokat rendelte büntetni, akik a nemzetiszocialista rezsim időszakában „zsidó nép elleni", „emberiesség elleni" vagy „háborús bűncselekményeket" követtek el. Az izraeli törvény a zsidó nép elleni bűncselekmények elkövetési magatartásainak nagy részét szinte szó szerint a genocídium egyezmény alapján határozta meg. E bűncselekményt az követi el – fogalmazott a törvény –, aki „(1) zsidókat megöl, (2) zsi-

[50] Lásd ezekről a lehető legrövidebben Kuper, Leo: The United States ratifies the Genocide Gonvention [1989]. In: History and Sociology of Genocide… *id. kiadás* (1990), 422–425.

[51] Lásd *Code Pénal* [Franciaország], 211. szakasz, 1., valamint *Crimes against Humanity and War Crimes* [Kanada] 19. c. 4. pont.

[52] Lásd erről Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Advisory Opinion, May 28. 1951. *International Court of Justice Reports.* 1951. 59. szám, 15–58. Elérhető az interneten: http://www.icj-cij.org/en/case/12.

[53] Ezek korabeli tárgyalását lásd Baade, Hans W.: The Eichmann Trial. Some Legal Aspects. *Duke Law Journal.* 1961. 400–420.

dók számára súlyos testi vagy lelki sérelmet okoz, (3) zsidókat olyan életfeltételek közé kényszerít, amelyek őket pusztulással fenyegetik, (4) olyan intézkedést tesz, amelynek célja a születések meggátolása a zsidók körében, (5) zsidó gyermekeket más nemzeti vagy vallási csoportba elhurcol, (6) zsidó vallásos vagy kulturális értékeket lerombol vagy megszentségtelenít, (7) zsidók ellen gyűlöletet kelt."[54] Mint látható a hét magatartás közül az első öt meghatározása a genocídium egyezményt követi.

A vádirat szerint Eichmannt nem népirtással, hanem – egyebek mellett – „zsidó nép elleni" és „emberiesség elleni" bűncselekményekkel vádolták, az utóbbi esetében ügyelve arra is, hogy azt ne csak zsidók, hanem lengyelek, csehek, szlávok, cigányok ellen elkövetett cselekedetek alapján tegyék (a 15 vádpont egyike például a lidicei mészárlás után életben maradt cseh gyermekek legyilkoltatása volt). A jeruzsálemi bíróság végig ügyelt arra is, hogy Eichmann felelősségre vonásából ne legyen egy „zsidó nürnbergi per", s nagy hangsúlyt helyeztek annak felmutatására, hogy a létező és az elismert jog alkalmazásával vonják felelősségre az SS-Obersturmbannführert. Ennek érdekében sokszor hivatkoztak a Nemzetközi Katonai Törvényszék esetjogára, aminek elveit az ENSZ Közgyűlése is elfogadta, 1948-as genocídium egyezményre pedig úgy tekintettek, mint ami a nemzetközi szokásjog része lett.[55]

---

[54] *Vö. Izrael 1950. évi* 5710. törvényének 1(b) cikke.

[55] Lásd erről Bazyler, Michael: *Holocaust, Genocide, and the Law. A Quest for Justice in a Post-Holocaust World.* Oxford University Press, 2017. 143. A per nemzetközi jogi jelentőségéről lásd Shabas, William: The Contribution of the Eichmann Trial to International Law. *Leiden Journal of International Law.* 26. évf. 2013. 667–677. A perről – a roppant nagy visszhangot kiváltott és rendszerint hivatkozott Hannah Arendt-köteten (vö. Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásról.* Ford.: Mesés Péter, Budapest, Osiris Kiadó, 2000; eredetileg 1963) túl – jogi jellegű elemzésként általában lásd Lipstadt, Deborah E.: *The Eichmann Trial.* New York, Shocken (Knopf Doubleday), 2011., korabeli híradásként Schön Dezső: *A jeruzsálemi per.* Tel-Aviv, Újkelet, 1963., történeti áttekintésként Hausner, Gideon: *Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története.* Budapest, Európa, 1984. A per igazságtételi szerepéről és általános büntetőjog-elméleti kontextusáról vö. Bárd Károly: Történelmi igazságtétel. Ötven évvel az Eichmann per után. In: *Sapienti sat. Ünnepi kötet Dr. Cséka Ervin professzor 90. születésnapjára.* Szerk.: Juhász Zsuzsanna – Nagy Ferenc – Fantoly Zsanett. Szeged [*Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica*. 2012. Tom. 74.], 2012. 35–48.

A genocídium egyezmény végleges, átfogó és a joggyakorlatot is befolyásoló jelleggel az 1990-es években lett az élő nemzetközi büntetőjog része. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa által ekkor felállított két *ad hoc* nemzetközi büntetőbíróság – a volt Jugoszlávia területén elkövetett bűncselekményeket elbíráló nemzetközi törvényszék (ICTY, 1993) és Ruandában elkövetett súlyos bűncselekményeket elbíráló nemzetközi törvényszék (ICTR, 1994) – statútuma is bűncselekményként fogalmazta meg a népirtást. Ugyanezt tette az immár állandó Nemzetközi Büntetőbíróságot (ICC, 2002) létrehozó, 1998-ban elfogadott, majd 2002-ben hatályba lépett Római Egyezmény.[56] Sőt, a genocídium nemcsak széles körben elfogadott és alkalmazott nemzetközi bűncselekmény lett, de – szemben az emberiesség elleni és a háborús (vagyis a hadviselés rendje elleni) bűncselekményekkel, amelyek dogmatikája és megszövegezése 1945 óta jelentősen megváltozott, s ez utóbbi statútumok már azok modernizált szövegváltozatait közölték – mindhárom említett statútumban az *eredeti,* 1948-as szövegezéssel szerepelt.

A joggyakorlatban az egyezményt először 1993-ban alkalmazták, amikor is a Nemzetközi Bíróság – az ICTY létrehozása előtt egy hónappal – két olyan ideiglenes intézkedést hozott, amelynek jogi alapja a genocídium egyezmény volt. Az első személy, akit az egyezmény alapján felelősségre vontak, egy egykori ruandai tanár és tanfelügyelő, később polgármester, Jean-Paul Akayesu volt, aki 1993/94-ben, a hutuk és tuszik közötti konfliktus idején Taba város vezetőjeként kétezer tuszi legyilkolásában játszott szerepet. Ezért a tanzániai Arushában működött (Ruandában irodát, Hágában pedig fellebbviteli tanácsot működtető) ICTR – mely egyébként már a Biztonsági Tanács indokolása szerint is azért jött létre, hogy bíróság elé állítsák a Ruanda területén „népirtást elkövető és a nemzetközi humanitárius jogot más módon komolyan megsértő” személyeket – 1998-ban, vagyis hatvan évvel a genocídium egyezmény aláírása után – élet-

[56] Lásd az ICTY statútum 4. cikkét, az ICTR statútum 2 cikkét és a Római Egyezmény (ICC statútum) 6. cikkét. Ezek a bűncselekmények meghatározását illetően eltérnek egymástól. A két BT határozat azért, mert a volt Jugoszláviában zajló fegyveres konfliktusok nemzetközi vagy nem-nemzetközi jellege kérdésében az államok nem voltak azonos véleményen (és ezért az ICTY esetén a nemzetközi és polgárháborús összefüggésekben egyaránt értelmezhető cselekményeket sorolták fel), abban viszont egyetértettek, hogy Ruandában polgárháború zajlott.

fogytig tartó börtönbüntetésre ítélte.[57] Az ICTR az általa elbírált mintegy 80 ügy csaknem felében megállapította népirtás elkövetését, ami nem is csoda, hiszen az ellenségeskedés 100 napja alatt legkevesebb fél millió embert öltek meg (többnyire macsétákkal és kézifegyverekkel, sokszor olyanok, akik személyesen ismerték az áldozatokat: szomszédok, munkatársak, rokonok)[58] és csaknem 2 millióan menekültek el otthonukból. A népirtásban jelentős szerepet játszott a média is.[59]

Az 1993-tól 2017-ig Hágában működött (érdemi ítélkező tevékenységet 1999-től kifejtett) ICTY ugyancsak több ex-jugoszláv ügyben megállapította a genocídium bűntettének az elkövetését. A legismertebb „népirtási ügyekben" (így a Krstić-, Jelisić- Tadić-, Popović-, Krajišnik-, Karadžić-, Mladić-, Talić- és Tolimir-ügyben stb.), valamint azon ügyekben, ahol a genocídium kérdése legalábbis felvetődött (Đorđević-, Pandurević-, Vuković-ügyek, s a per közben meghalt vádlottak ügyeit is ide sorolva: a Milošević- és a Kovacević-ügyek) a szakértők e bíróság esetén is egy részletes esetjog kialakulását jelezték.[60] A Drago Nikolić és a Radoslav Kristić ellen emelt

[57] Az ügy rövid leírását lásd *Dictionary of Genocide.* Szerk.: Bartrop, Paul R. – Totten, Samuel. Santa Barbara, Cal., ABC-Clio 2007. 2. kötet, 6. Az ügy azért is a nemzetközi érdeklődés középpontjába került, mert a bíróság a népirtás vádját részben a szexuális abúzus alapján tartotta megállapíthatónak, pontosabban a nemi erőszakot a népirtás elkövetését is megvalósítható bűncselekménynek minősítette. Az ügy teljes dokumentációja elérhető a http://unictr.unmict.org internetes címen. (Mivel az ICTR 2015. december 31-én befejezte tevékenységét; döntései és ügyei az ENSZ „International Residual Mechanism for Criminal Tribunals" honlapján – http://www.unmict.org – vagy annak az egykori ICTR-részén – http://unictr.unmict.org – érhetők el.)

[58] A bíróság esetjogát illetően lásd *Genocide, War Crimes and Crimes Against Humanity. A Digest of the Case Law of the International Criminal Tribunal for Rwanda.* New York, Human Rights Watch, 2010. 15–81.

[59] Lásd erről Jeney Petra – Sebők Endre: Médiagenocídium. *Fundamentum.* 2004/1. szám, 162–168.

[60] Az ICTY joggyakorlától általános összefoglaló és áttekintés *International Criminal Law. Developments in the Case Law of the ICTY.* Szerk.: Boas, Gideon – Schabas, William. Martinus Nijhoff Publishers, 2003.; a hazai szakiroddalomból lásd Kirs Eszter: Népirtás az ICTY nagyítója alatt. In: *Ünnepi kötet Dr. Bodnár László egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Szerk.: Blutmann László. Acta Universitatis Szegediensis Szeged 2014. 303–311. Korábbi elemzés *Die Weiterentwicklung des humanitären Völkerrechts durch die Strafgerichtshöfe für das ehemalige Jugoslawien und Ruanda zur Bedeutung von internationalen*

vádak a népirtás elkövetésén túl az arra való felbujtás és az abban való bűnrészesség tilalmát is a joggyakorlat részévé tették. A 2000-es évektől több népirtási ügyben párhuzamos joghatóságként nemzeti bíróságok is eljártak: Nikola Jorgić ügyében például német, Duško Cvjetković ügyében pedig osztrák bíróság ítélkezett, sőt az is előfordult, hogy a Srebrenicánál híresen kétes szerepet játszó holland békefenntartók három tisztjét vádolták egy holland bíróság előtt, többek között népirtással is. Amint azt a Tadić-ügy, a boszniai *Lasva* folyó *völgyéről elnevezett* ügy (Anto Furundžija ügye), a három vádlott ellen indult ún. Mucić-ügy, valamint a Dragoljub Kunarac, Radomir Kovač és Zoran Vuković ellen indított ún. Kunarac-ügy mutatta, a nők és férfiak elleni nemi erőszak, illetőleg a nők szexuális rabszolgasorba kényszerítése az ICTY szerint is a genocídium egyik elkövetési módja lett.

Ezzel szemben meglepő, hogy a jelenleg 123 állam által elfogadott, ugyancsak Hágában székelő állandó Nemzetközi Büntetőbíróság (ICC) előtt eddig egy esetben vádoltak meg valakit – az emberiesség elleni és háborús bűncselekményen túl – népirtással is. Nevezetesen Omar Hassan Ahmad al-Bashirt, Szudán jelenlegi elnökét, 2009-ben, azzal, hogy ő irányította a darfúri tömeggyilkosságok kivitelezését. A 2010-es elfogatóparancs szerint azért tett bizonyos dolgokat, hogy „megsemmisítse a fúr, maszalit és zaghawa etnikai csoportokat", s ezért „büntetőjogi felelősség terheli mint közvetett tettest vagy közvetett társtettest... a következő bűnökért: *(a)* népirtás emberöléssel, *(b)* népirtás súlyos testi vagy lelki sérelem okozásával és *(c)* népirtás olyan életfeltételek közé kényszerítéssel, amelyek pusztulással fenyegetnek".[61] Az illető – a vád és az elfogatóparancs ellenére – ma is szabadlábon van.

Gerichtsentscheidungen als Rechtsquelle des Völkerstrafrechts. Berlin, Berliner Wissenschaftlicher Verlag, 2005. Érdekeség, hogy az 1990-es években zajlott és a 2000-es évek első (és részben második) évtizedében elbírált népirtások nyomán újabban megjelent a „genocídium-tagadás" bűncseleménye is. Egy svájci bíróság az erre vonatkozó nemzeti jogszabály alapján 2016-ban felfüggesztett börtönbüntetésre ítélte Donatello Poggi svájci politikust két olasz nyelvű újságban megjelent cikk miatt.

[61] Vö. Second Warrant of Arrest for Omar Hassan Ahmad Al Bashir, No. ICC-02/05-01/09. 2010. július 12., elérhető: http://www.icc-cpi.int. A darfúri tömeggyilkosság népirtásként való értékelése mindmáig viták tárgya; egyesek szerint a „felkelés" és a „leszámolás" megfelelőbb fogalmak; a többségi vélemény azonban ma már egyértelműen népírtást emleget. A kérdésről lásd Biedermann Zsu-

Ennek ellenére, az ICTY és a nemzeti bíróságok tevékenysége alapján megállapítható, hogy a genocídium a 2000-es évek első és második évtizedében a nemzetközi büntetőjogi joggyakorlat része lett.

A fogalom tartalma és ellentmondásai

A jogi genocídium-fogalom dogmatikai szerkezete első pillantásra viszonylag egyszerűnek tűnik, látni fogjuk azonban, hogy az korántsem probléma nélküli. A nehézségek egy része abból származik, hogy elkövetésének megállapításához két alapfeltételnek kell teljesülnie,[62] de azt, hogy teljesült-e valamelyik, csak a másikra tekintettel lévő értelmezéssel lehet megmondani.

Az ún. *tárgyi oldal*on népirtás elkövetése miatt bizonyos *magatartások* tanúsítása büntetendő, melyek jelentős része a legtöbb modern jogrendszerben már önmagában is bűncselekmény. Ilyen az emberölés és a súlyos testi sértés bántalmazással, vagy a testi sértést is magában foglaló lelki sérelem okozása. Ilyen továbbá egy csoportnak a pusztulással fenyegető életkörülmények közé kényszerítése, ami magába foglalhatja a személyi szabadság megsértését, a kényszerítést és a kényszermunkát is, de megvalósulhat más úton is; például a fertőzésmentes ivóvíz megvonásával vagy az orvosi ellátás lehetetlenné tételével. E körbe tartozik a gyermekek elhurcolása más csoportba, valamint a születések meggátolása érdekében tett bármilyen intézkedés, például kényszer-sterilizáció, kényszerabortusz, a csoporton belüli gyermeknemzés megakadályozását célzó házassági

zsánna: *Genocídium és destabilizáció az afrikai Nagy Tavak régióban. A konfliktusok gazdasági vetülete.* Pécs, Publikon, 2015., valamint e kiadvány előzménye (Biedermann Zsuzsánna: *Genocídium és destabilizáció az afrikai Nagy Tavak régióban – Ajánlások a megelőzésre*. PhD-értekezés [gépirat]. Budapest, Corvinus Egyetem, 2013). Lásd még Totten, Samuel: Genocide in Darfur, Sudan. In: *Centuries of Genocide. Essays and Eyewittnes Accounts.* Szerk. Totten, Samuel – Parsons, William. London, Routledge, 2013. 513–577.

[62] A tényállási elemekről részletesebben lásd Kirs Eszter: A népirtás bűntettének nemzetközi jogi szabályozása. In: *Doktoranduszok Fóruma. 2003. november 6.* Miskolc, Novotni Alapítvány, 2003, 149–153. és Sántha Ferenc: The crime of genocide and subjective elements of the crime in Hungarian Criminal Law. In: *Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolciensium* (Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai, Tomus 15/2.) Szerk.: Szabó Miklós. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2014. 215–232.

tilalom, a férfiak és nők hosszú távú elválasztása. Az egyezmény II. cikk, illetőleg a magyar Btk. 142. § *b–d)* pontjaiban jelzett magatartásnak sokféle egyéb alakja is lehet; így háborús időkben az élelmiszerszállítmányok leállítása, segélyek elkobzása, stb.; s az elvileg megvalósulhat mulasztással is, például a népirtás megelőzése érdekében szükséges intézkedések megtételének elmulasztásával is. Mint említettem a ruandai konfliktus és az egykori Jugoszlávia felbomlásával összefüggő háborúk idején elkövetett bűncselekmények elbírálása során ide sorolták a nőkkel, illetve bizonyos esetekben a férfiakkal szembeni szexuális abúzus számos módját is, mint amilyen a nemi erőszak, a megalázás, szexuális rabszolgaság és csonkítás. Mindent összevetve tehát nem feltétlenül kell embert ölni ahhoz, hogy valaki népirtást kövessen el, de a fenti cselekmények elkövetése esetén csak akkor lehet népirtásról beszélni, ha az alanyi oldalhoz tartozó „bűnös tudattal" hajtják végre azokat.

Az ún. *alanyi oldal*on a népirtás megállapításának az a feltétele, hogy a fenti cselekedeteket azzal a közvetlen szándékkal –, azon cél képzetével – hajtsák végre, hogy teljesen vagy részlegesen megsemmisítsenek egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoportot. E közvetlen szándék, a magyar büntetőjog nyelvén néha „célzat", nemcsak bizonyítási szempontból teszi nehézzé a genocídium miatti felelősségre vonást, hanem fogalmilag is: a célt ugyanis nehéz elhatárolni a motívumtól.[63] Kérdés lehet, hogy a csoport egy részének elpusztítása milyen feltétlek mellett bizonyítja, már ha bizonyítja egyáltalán, a teljes csoport megsemmisítésére irányuló célt? Az ICTR és az ICTY joggyakorlata alapján *ily*en következtetés elsősorban a bűncselekmények *ismétlődő* jellegéből (ismételje azt akár az elkövető, akár – egyéb feltételek, például szervezettség, stb. esetén – más), azaz rendszerességéből, valamint a támadások *módszerességé*ből és *szervezettség*éből vonható le, de erre olykor a védett csoport alapvető értékei ellen irányuló (így a hozzá kötődő műemlékek elleni) támadások is alapot adhatnak. A szakirodalom (némileg meglepő) tétele, hogy népirtás bűntette akár egy személy megölésével is megvalósít-

[63] „A motívum a célhoz sok tekintetben hasonlít, ezért elhatárolásuk csak elméletileg könnyű. Cél az az eredményképzet, amelynek elérésére törekszik az elkövető. A motívum pedig az, ami őt erre a cselekvésre készteti." Vö. Balogh Ágnes – Tóth Mihály: *Magyar büntetőjog. Általános rész.* Budapest, Osiris Kiadó, 2010. 17. §.

ható, amennyiben az kiegészül más vádlottak hasonló jellegű cselekményeivel.[64]

Az ilyen és a hasonló nehézségek miatt az 1970-es és az 1980-as években – amikor is egyfelől határozott politikai vitakérdéssé vált az örmény népirtás (1915/17) török állam általi el nem ismerésének problémája, másfelől nyilvánvalóvá vált, hogy a II. világháború nem vetett véget az etnikai és politikai motívumokat követő mészárlásoknak (például a világ nyilvánossága elé kerültek a paraguayi achék közötti, a XX. század második felében történt atrocitások[65] és a kambodzsai vörös khmerek tömeggyilkosságai) – többen is kísérletet tettek az 1948-as szabályok felülvizsgálatára és a népirtás-fogalom újragondolására. Az előbbi az ENSZ különbizottságaiban zajlott, az utóbbi pedig a tudósok dolgozószobájában és az általuk megfogalmazott álláspontokat megvitató konferenciákon.

Az ENSZ két alkalommal is különbizottságot küldött ki a genocídium egyezmény értékelése, és – mivel nem tekintették azt hatékonynak – továbbfejlesztése lehetőségének megvizsgálására. Az Emberi Jogi Bizottság ún. d*iszkriminációellenes albizottsága 1973-ban a ruandai Nicodème* Ruhashyankikót bízta meg egy sepeciális bizottság vezetésével.[66] E bizottság jelentése azonban nem bizonyult sikeresnek, sőt meddő politikai vitákba torkollt. A vita azzal volt

[64] Vö. Sántha Ferenc: A népirtás bűncselekményének néhány problematikus kérdéséről. In: *Tanulmányok Dr. Dr. h. c. Horváth Tibor professor emeritus 80. születésnapja tiszteletére.* Miskolc, Miskolci Egyetem (Bűnügyi Tudományi Közlemények 8), 2007. (157–179) 167.

[65] A Paraguay területén őslakos achékat a XVII. század óta számos sérelem érte; a legutóbbi velük szembeni erőszakoskodásokra (elűzésükre, legyilkolásukra, gyermekeik „eladására") az 1960-as és 1970-es években, Alfredo Stroessner katonai diktatúrája idején került. Ezeket többen, így például Mark Münzel német etnológus, genocídiumnak tekintették. Lásd erről Münzel, Mark: *The Ache Indians. Genocide in Paraguay*. Koppenhága, International Work Group for Indigenous Affairs, IWGIA Document 11, 1973. Lásd még Münzel, Mark: Genocídium, etnocídium és a néprajzkutatás. A kelet-paraguay-i achék. In: *„Primitív" kultúrák, ősi hitek, modern genocídum. Politikai antropológiai és etnológiai forrástanulmányok*. Szerk.: A. Gergely András. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 2001. 7–21. Kevéssé ismert, hogy az achék képviselői egy argentín bíróságon 2014-ben genocídium miatt jogi eljárást kezdeményeztek.

[66] A Ruhashyankiko-jelentés alapját képező tanulmányt lásd Ruhashyankiko, Nicodème: *Study on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Study.* UN Economic and Social Council, 1978. 107.

kapcsolatos, hogy a törökök örményekkel szembeni népirtása a jelentés előzetes változatában még szerepelt a példák között, a végleges változatból azonban hogy-hogynem „eltűnt". A vitázó felek ennek okát keresve különböző feltételezésekkel éltek, s ennek következtében a Ruhashyankiko-jelentés vitája, bár azt formálisan elfogadták, a dolog érdemét tekintve kudarcba fulladt. Tíz évvel később egy angol vezető ügyvédet, az egyébként Orwell-rajongó Benjamin C. G. Whitakert kérték fel hasonló feladatra. Az 1983-as ún. Whitaker-jelentés számos javaslatot is megfogalmazott. Így bővíteni javasolta a védett csoportok körét, hogy körükbe tartozzanak a politikailag meghatározott csoportok is; büntetni javasolta az olyan intézkedések „szándékos elmulasztását", amelyekkel megelőzhető lenne valamely népcsoport pusztulása; megfontolásra javasolta az „etnocídium", az „ökocídium" és a „kulturális genocídium" fogalmainak kidolgozását; felvetette egy „figyelmeztető rendszer" létrehozását, amely bizonyos előzetes jelek alapján prognosztizálhatná a konfliktusok a tömeggyilkossággá válásának valószínűségét; valamint egy „népirtásokkal foglalkozó nemzetközi testület" *(an international body to deal with genocide)* felállítását hozta szóba,[67] ami arra utal, hogy – egyébként a Ruhashyankikó-jelentéshez hasonlóan – nem vetette el az univerzális joghatóság kérdését. [68] Mindent összevetve a felvetések nem hoztak változást – változáshoz csak az vezetett, amikor az 1990-es években újra egy európai országban, Boszniában, valamint azzal szinte egyidejűleg Ruhashyankiko hazájában, az afrikai Ruandában követtek el népirtást. Az ezekre adott érdemi reakciókat – az ICTY 1993-as és a ICTR 1994-es felállítását, valamint a 1998-as Római Egyezményt – már említettem.

[67] Lásd Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities: *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. UN Document E/CN.4/Sub.2/ 1985/6, July 2, 1985. E bonyolult cím helyett *Whitaker-jelentés*ként szokás hivatkozni (az interneten is elérhető: http://www.preventgenocide.org/prevent/UNdocs/whitaker/). Az itt említett javaslatokat lásd a III.C.3. pontban.

[68] Az egyetemes joghatóságról a Whitaker-jelentéssel összefüggésben lásd Mitsue Inazumi: *Universal Jurisdiction in Modern International Law. Expansion of National Jurisdiction for Prosecuting Serious Crimes Under International Law*. h.n. [Utrecht], Intersentia, School of Human Rights Research, 2005. 72–75.

A népirtás-fogalom újragondolásának másik színhelyén – a különböző szakterületeket képviselő tudósok dolgozószobáiban, pontosabban az ott született könyvek lapjain, folyóiratokban és az álláspontjaikat megvitató konferenciákon – sokkal színesebb volt a kép. E viták időben az ENSZ különbizottságaiban zajló felülvizsgálattal csaknem párhuzamosan kezdődtek, de időben jóval túlhaladták azokat. A viták már létező összefoglalása[69] helyett inkább a definíciós kérdés fontosságát érzékeltetem itt, egy meglehetősen különös és ellentmondásosnak nevezhető érvelésre utalva. Ez az első ún. Rapaël Lemkin szimpóziumon fogalmazódott meg 1991-ben, ahol a brazil nagykövet elismerte ugyan, hogy a kontinens meghódítói a dél-amerikai indiánok számos csoportját legyilkolták, ám – tette hozzá – ez azért történt, mert el akarták venni a földjeiket, s nem azért, mert indiánok voltak.[70] E különös logika alapján az indiánok legyilkolása azért nem volt genocídium, mert vagyonszerzési motívumai voltak, nem pedig a sértettek valamilyen etnikai stb. csoporthoz tartozása és ekkénti megsemmisítésének szándéka. Nos, ilyen körülmények között – tehetjük talán hozzá – a „tudálékos tudósok" szőrszálhasogatása nem felesleges.

A tudományos viták akörül zajlottak, hogy a népirtásnak *(a)* ki az *elkövető*je, vagy kik az elkövetői, *(b)* hogyan, milyen kritériumok alapján határozhatók meg az *áldozat*ai, vagyis kik az üldözések cél-

[69] A definíciós javaslatok áttekintését lásd Jones, A.: Genocide. A Comprehensive Introduction. *id. kiadás* (2006, [2]2011) 23–29. E munka széles körű elterjedtségének jele, hogy erről szóló részét a genocídiummal kapcsolatos szakirodalmi elemzések már-már folklorisztikusan ismételgetik; egészen addig, hogy a „tudományos fogyasztási lánc" alján a kérdésről megjelent egy Wikipédia-szócikk is (vö. „Genocide definitions"), ami Jones munkája alapján készült. A vitákról a hazai szakirodalomban – részben ugyancsak Jones összegzésére alapozva, de azt a genocídiumok megakadályozása érdekében világméretű kampányt folytató non-profit szervezet, az ún. *Aegis Trust* honlapja alapján kibővítve – lásd Biedermann Zsuzsánna: A genocídium fogalmának értelmezése. *Jogelméleti Szemle.* 2011/4. szám, lásd különösen „A genocídium fogalmának alternatív tudományos értelmezései" című fejezetet.

[70] Vö. Kuper, Leo: Theoretical Issues relating to Genocide: Uses and Abuses. In: *Genocide. Conceptual and Historical Dimension.* Szerk.: Andreopoulos, George. Piladelphia, University Pennsylvania Press, 1994. [Presented originally at the Yale University Law School, Rapgael Lemkin Symposium on Genocide, February 1991] 31–46. Lásd még Charny, Israel W.: *Encyclopedia of Genocide.* Santa Barbara, Cal., ABC-Clio, 1999. 1. kötet, 3.

csoportjai, *(c)* mi annak *célj*a, illetőleg mi az elkövetők *szándéka*, *(d)* milyen módon jellemezhető a megtörtént genocídium *mértéke*, s végül *(e)* mi az elkövetők jellegzetes *stratégiája*, ami azzal is kapcsolatos, hogy vannak-e a népirtásnak *szakaszai* és *fokozatai*, s ha igen, melyek azok.[71]

Az elkövetők vonatkozásában az 1948-as genocídium egyezményből kiolvasható fogalom újragondolása terén az első jelentős változást hozó munka – bár ezt megelőzően is születtek komoly elemzések[72] – az amerikai szociológus, Irving Louis Horowitz: *Népirtás. Államhatalom és tömeggyilkosság* (1976) című műve volt. Ebben a népirtást a tömeggyilkosságok kontextusában definiálta, azt hangsúlyozva, hogy az „egy nemzeti társadalom kisebbségének likvidálására irányuló szisztematikus erőfeszítés", ami „ártatlan embereknek bürokratikus állami apparátus általi rendszeres és módszeres elpusztítására" irányul, „a polgárok részvételének és engedelmességének biztosítását célzó politikai irány" részeként.[73] Mint látható, ez egy komplex, több elemre hangsúlyt fektető (nem-empirikus) szociológiai megközelítés, mely szerint a népirtás elkövetője az állam *bürokratikus apparátus*a. Más szerzők a *kormány*t vagy annak *megbizottjá*t, ismét mások egyszerűen csak az *állam*ot említik elkövetőként. A boszniai népirtás kapcsán a *paramilitáris* katonai csoportok és a „hadurak" elkövetői szerepe vetődött fel.[74]

---

[71] E szempontokat lásd Jones, A.: Genocide. A Comprehensive Introduction. *id. kiadás* (2006, [2]2011) 28. (itt módosítva és kiegészítve).

[72] A fogalommal kapcsolatos első kételyeket Peiter Nicolaas Drost holland jogász vetette fel az „állami bűncselekmények" kérdését elemző munkája második kötetében. Lásd Drost, P. N.: *The Crime of State*. (1. kötet: *Humanicide)* 2. kötet: *Genocide. United Nations Legislation on International Criminal Law.* Leyden, A. W. Sythoff, 1959. (225), lásd különösen 125–131.

[73] Horowitz, Irving, Louis: *Genocide. State Power and Mass Murder*. New Brunswick, Transaction Books (Issues in Contemporary Civilization), 1976. 18–21. E megközelítést Horowitz később, 1996-ban finomította.

[74] Lásd e tekintetben G*enocide and Human Rights. A Global Anthology*. Szerk.: Porter, Jack Nusan. Lanham, Maryland, University Press of America (Rowmann & Littlefield), 1982. Az állam mint elkövető vonatkozásában vö. Levene, Mark: *The Meaning of Genocide* [a *Genocide in the Age of Nation* című munka 4. kötete]). London, I. B. Tauris, 2008. 15–22. A boszniai szerb hadurak – „Arkan" (Zejno Raznatovic), Vojislav Seselj (Seselj vajda) és mások – szerepéről rövid összefoglaló jelleggel, további irodalommal lásd Morus, M. Christina: Bosnian Serb Perpetrators. In: *Bosnian Genocide. The Essential Reference Guide*. Szerk. Bartrop, Paul R. Santa Barbara, Cal., ABC-Clio, 2016. 33–36.

Az áldozatok síkján az ugyancsak szociológusként indult, de genocídium-tudósként ismertté vált Leo Kuper már hivatkozott munkája, *A politikai genocídium a XX. században* (1981) hozott változást,[75] amely később lehetővé tette a politikailag motivált tömeggyilkosságok fogalomba történő bevonását is. Kuper azt hangsúlyozta, hogy – mivel az emberek megsemmisítésének szándékát megalapozhatják a politikai különbségek is, s a nemzeti, etnikai vagy vallási csoportok elleni népirtó törekvés gyakran politikai konfliktusokhoz kötődik – a fogalmat a politikai csoportokra is ki kell terjeszteni. A politikai szemlélet egy másik hozadéka az ideológiai elemek (a Holokauszt esetén az antiszemitizmus) nélkülözhetetlenségének vagy esetleges szerepének a hangsúlyozása volt.

Ezekkel részben egyidejűleg, részben ezek után – elsősorban Yehuda Bauer izraeli történész[76] és Steven T. Katz amerikai-zsidó filozófus tollából – megjelentek a Holokauszt egyedi jellemzőit, illetőleg a zsidóság elleni náci népirtás és más népirtások közötti különbségeket hangsúlyozó elméletek, aminek ugyancsak megvoltak a fogalom meghatározására kiható következményei. Különösen Katz *Holokauszt történeti kontextusban* (1994) című munkája[77] váltott ki hangos vitákat, azzal a tételével, mely szerint a Holokauszt – ahogy fogalmazott – „fenomenológiailag unikális" jelenség, melynek fő

[75] A mű magyar címét csak szabad fordításban lehet megadni; eredetileg vö. Kuper, Leo: *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century.* New Haven, Conn., Yale University Press, 1981.

[76] Bauer, Yehuda: The Place of the Holocaust in Contemporary History. In: *Studies in Contemporary Jewry.* 1. évf. 1984. 201–224. Korábbról Bauer, Yehuda: *Holocaust in Historical Persective.* Seattle, University of Washington Press, 1978. A későbbi időkből lásd még Bauer, Yehuda: *Rethinking the Holocaust.* New Haven, Yale University Press, 2001., lásd különösen a „Comparison with other Genocides" című fejezetet (39–68.); magyarul: Átfogó elméletek [a Holokauszt histográfiája köréből: a holokauszt és más népirtások összevetése]. In: *Holokauszt: történelem és emlékezet.* Szerk.: Kovács Mónika. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005. 91–106.

[77] Katz, Steven T.: *The Holocaust in Historical Context.* 1. kötet: *The Holocaust and Mass Death before the Modern Age.* Oxford, Oxford University Press, 1994. Az eredetileg három kötetesre tervezett munka 2. és 3 kötete sosem jelent meg, amiben egy kissé rosszmájú megjegyzés szerint (vö. Stone, Dan: *Histories of the Holocaust.* Oxford, Oxford University Press, 2010. 210., 17. lj.) annak is szerepe lehetett, hogy az első kötet megjelenésekor kezdődtek a ruandai népirtások.

jellemzője abban állt, hogy „*minden* zsidó férfi, nő és gyermek feltétlen, szándékos és teljes fizikai megsemmisítésére irányult."[78]

Az 1980-as, főleg pedig az 1990-es évektől kezdődően kibontakozott történeti és összehasonlító genocídium-tanulmányokban a viták ellenére is egyre több elemet vettek át a Holokauszt-kutatásból. A részelméletek adaptációjával természetesen átvették az elméleti problémákat is. Például a Holokauszt ún. intencionalista és funkcionalista megközelítésének szinte feloldhatatlan ellenmondása megjelent a genocídium-kutatásokban is. A népirtások tipikus menetének szakaszolását lényegében a Holokauszt szakaszait alapul véve alakították ki, s a kutatói attitűdök szintjén jellemző volt az is, hogy a népirtást a Holokauszt „mintájára", vagy épp ellenkezőleg: valamilyen más, attól lényegesen különböző minta szerint gondolják el.

Az imént hivatkozott kategóriarendszerben Katz álláspontja tehát a *célokat* érintette, amikor a csoport *teljes elpusztítását* jelöli meg az elkövetők szándékaként. Mások az ellenségnek minősített csoport bizonyos *területről* való *elűzését*, vagy – mint például Donald Bloxham – a csoport „kollektív létének megszüntetését" vették, illetőleg veszik fel a fogalomba.[79] Ez azért fontos, mert egy csoport „elűzése", s ezzel „feloszlatása" vagy „szétszóratása" a 2000-es években kibontakozó joggyakorlat szerint[80] nem azonos annak megsemmisítésével, ami az etnikai tisztogatás és a genocídium elhatárolásának egyik szempontja lett.

A népírtás-fogalom alternatívái

Az 1990-es évek elején az izraeli pszichológus, majd genocídium-tudós, Israel W. Charny már a „megszállott definíció-keresés" *(obsessive definitionalism)* hiábavalóságára hívta fel a figyelmet, Helen Fein amerikai szociológus pedig azt állította: a definíciók sokasodásának az a legnagyobb veszélye, hogy azokkal mindenfajta elméleti általánosítás igazolható.[81] Ennek ellenére maga Charny is

[78] *Ugyanott*, 10.
[79] Vö. Donald Bloxham: *The Final Solution. A Genocide.* Oxford, Oxford University Press, 2009. 39.
[80] Lásd például Milomir Stakić ügyét; ICTY IT-97-24-T (első fokú ítélet) 2003. július 31. különösen 147.
[81] *Genocide. A Critical Bibliographic Review.* Szerk.: *Charny, Israel* W. 1–3 kötet. London – New York, Mansell Publishing – Facts on File, 1989–1991. 3. kö-

alkotott egy önálló – ahogy ő nevezte: „generikus" – definíciót. „A népirtás – fogalmazott – generikus értelemben jelentős számú emberi lény tömeges meggyilkolása, amikor egy közismert ellenség hadserege elleni katonai akció menete azt nem kívánja meg, az áldozatok pedig lényegében védtelenek és segítség nélküliek." A definíció mögöttes elmélete elsősorban a bűnösség *mértékére* koncentrált, amit az „elhatározás erőssége", a „céltudatosság", a „kivitelezés elszántsága", az „ellenállás legyőzésére tett erőfeszítések", az „az áldozatok menekülésének kizárása" és az „üldözés kegyetlensége" alapján kívánt meghatározni.[82]

A mintegy négy évtizeden át tartó tudományos viták hozadéka végül is nem egy új definíció lett, hanem a fogalom különböző aspektusainak kifejtése, ideértve a hangsúlyváltozásokat is, valamint néhány „párhuzamosan létező" – egymásra nem épülő – fogalom (politikai, jogi, stb.) állandósulása. Egy további „eredmény", hogy az 1990-es években megjelentek, a 2000-es években pedig már-már a túlzásig menve elszaporodtak a tömeges pusztítások és gyilkosságok speciális aspektusait kiemelő új, nem-jogi fogalmak, melyeket „genocídium" mintájára alkottak meg.

Ilyen volt mindenekelőtt a *democídium* és a *politicídium*. A democídium (ang.: *democide*) fogalmát az amerikai Rudolph J. Rummel találta ki és terjesztette el számos – adatait illetően olykor fenntartásokkal kezelt – művében. A szó a *demos* és a *-cite* összetétele, az *állam által elkövetetett*, tehát politikai célokat követő – akár egyéni, akár csoportos – *tömeges* gyilkosság megjelölésére, úgy értve a kifejezést, hogy az magába foglalhassa a genocídiumot, a politicídiumot és a tömeggyilkosságot is.[83] A politicídium (ang.: *politicide*) a német származású, de amerikaivá lett politológus, Barbara Harff által kigondolt fogalom, amelynek azonban – mivel az

tet, 6. [a 3. kötet: *The Widening Circle of Genocide* címen is] és Fein, Helen: *Genocide. A Sociological Perspective.* Thousand Oaks, Cal., Sage, 1991.

[82] Charny, Israel W: A proposed definitional matrix for crimes of genocide. In: Encyclopedia of Genocide. *id. kiadás* (1999) 1. kötet, 7–9., tanulmányban részletesebben kifejtve lásd Charny, Israel W: Toward a Generic Definitoion of Genocide.In: Genocide. Conceptual… *id. kiadás* (1994), 64–94.

[83] Lásd például Rummel, R. J.: *Democide. Nazi Genocide and Mass Murder*. Rutgers, NJ, Transaction Publishers, 1992. és uő: *Death by Government. Genocide and Mass Murder in the Twentieth Century.* Rutgers, NJ, Transaction Publishers, 1994.

állami erőszakkal foglalkozó kutatók szubkultúrájában sokan szükségét érezték saját értelmezésükkel gazdagítani tartalmát – mára több jelentése is lett. Az alapjelentés ma az általában vett *politikai* célú *tömeggyilkosság*. Barbara Harff azonban nem erre, hanem azokra az esetekre használta, amikor az erőszak azért irányul egy csoport ellen, mert az meghatározott politikai pozíciót tölt be, például várhatóan abból kerülne ki az új politikai elit. Egy harmadik felfogás valamely politikai egység teljes vagy részleges megsemmisítésére, egy negyedik pedig a meghatározott politikai pozíciók betöltőinek, például az SA tagjainak legyilkolására utal. Ez utóbbi a másodiknak pusztán egy esete.[84]

Voltak persze sikertelen vagy nagyon szűk körben észrevett fogalomalkotó próbálkozások is. A politikai, gazdasági és kulturális elit elpusztítására újabban felbukkant az *eliticídium* kifejezés, bár alig használja valaki.[85] A politika egy speciális vonatkozására, a pártfrakciók közötti, emberek tömeges megsemmisítésével járó leszámolásra, illetőleg az ezt kísérő gyilkosságokra utal a *frakticídium*, melynek persze csak totalitárius rendszerekben van értelme. A szót kizárólag

[84] A *politicídium* kifejezés először egy emberi jogi kismonográfiában (vö. Harff, Barbara: *Genocide and Human Rights. International Legal and Political Issues.* Denver, University of Denver, Graduate School of International Studies, 1984) bukkant fel, első részletes kifejtése pedig egy társszerzőségben írt folyóiratcikkben olvasható; vö. Harff, B. – Gurr, T. R.: Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945. *International Studies Quarterly.* 1988. szeptember, 359–371. Ennek alapján készült egy terjedelmesebb kötet is (Harff, Barbara – Gurr, Ted Robert: *Ethnic Conflict in World Politics.* Boulder, Co., Westview Press, 1994.), amelyben maga Harf is igen differenciáltan fogja fel a fogalmat. A Horowitz által is használt „hegemón" és „xenofób" genocídium mellett megkülönböztetett „retibutív", „represszív" és „forradalmi" politicídiumot. A politicídium politikai célú tömeggyilkosságként való értelmezését lásd Midlarsky, Manus I.: *The Killing Trap. Genocide in the Twentieth Century.* Cambridge University Press, 2005., különösen 15. fejezet: „A dog of different nature: the Cambodian politicide", 309–331. o. A harmadikként említett jelentésre mai példaként lásd a hivatalos narratívákat megkérdőjelező izraeli szociológus, Baruch Kimmerling munkáját, aki úgy írta le Ariel Sharon miniszterelnök politikáját, mint aminek célja a palesztín politikai lét politicídiuma, vagyis megsemmisítése; vö. Kimmerling, B.: *Politicide. Sharon's War Against the Palestinians.* London, Verso, 2003.

[85] Természetesen azért akad rá példa; vö. Eliticidium. In: *Dictionary of Genocide.* Szerk.: Totten, S. – Bartrop, P. – Jacobs, S. L., Westport, Conn., Greenwood Press, 2007. 129–130.

Michael Mann használta Sztálin, Mao Ce-tung és Pol Pot uralma vonatkozásában.[86] A hazai szakirodalomban felbukkant még az *ordocídium*, amit kitalálója „egy nem etnikai alapon meghatározott társadalmi csoport, réteg, osztály, stb. szándékos felszámolásaként" határozott meg, de az egy kissé elhanyagolt magyar weblapot és néhány futó említést[87] kivéve valójában szinte sehol sem fordul elő.

Az angol nyelvben az osztályalapú gyilkos erőszakra alkalmilag használták még a klasszicídium *(classicide)* terminust. Ez a németben a régi *Klassenmord* (osztályalapú tömeggyilkosság) szóval is visszaadható, ha kontrasztba kívánják állítani a vele furcsán alliteráló *Rassenmord*dal, a faji alapú gyilkossággal.[88] Ez a szavakkal folytatott „játék" persze nem öncélú gügyögés, hanem véresen komoly dolog és a késhegyig menő elméletképzés része volt: közismert, hogy a „bolsevikok osztályalapú tömeggyilkosságát" *(Klassenmord der Bolschewiki)* Ernst Nolte hozta kapcsolatba a „nemzetiszocialista faji alapú tömeggyilkossággal" *(nationalsozialistischen Rassenmord).* E fogalmak használatával lényegében azt vetette fel, hogy a Gulag időben megelőzte Auschwitzot, tehát mintául is szolgálhatott neki, az orosz polgári osztály bolsevikok általi megsemmisítése pedig előzménye volt, vagy legalábbis lehetett az európai zsidók megsemmisítésére irányuló rasszista törekvésnek. E háttér előtt a nácizmus a judeo-bolsevizmus ellenében fellépő történelmi jelenségnek tűnhetett, amit – mivel nyilvánvalóan nem felel meg a tényeknek – sokan kifogásoltak.[89]

---

[86] Lásd Mann, M.: *The Dark Side of Democracy. Explaning Ethnic Cleansing.* New York, Cambridge University Press, 2005. 318–352. (Az e kötetben kifejtett koncepciót megelőlegező, magyarul is megjelent tanulmányban Michael Mann nem használja ezt a kifejezést; vö. Mann,M.: A demokrácia sötét oldala. Az etnikai tisztogatás modern hagyománya. In Regió. 2003/1. szám, 3–35.)

[87] Lásd az ELTE PPK-n működő Holokauszt és Társadalmi Konfliktusok Program (HTKP) lapjait. A „futó említés" alatt egy Academia.edu-ra feltöltött diasorozatot (Fóris Ákos előadása) és egy egyetemi kurzus tematikáját (Csepeli György egyik kurzusa) értem.

[88] A *klasszicídium* terminust ugyancsak Michael Mann alkotta meg, lásd Mann, M.: Dark Side of Democracy (2005), *id. kiadás,* 17. és 320. A *Klassenmord* jóval régebbi, ma már talán meghatározhatatlan eredetű kifejezés.

[89] Lásd Nolte, E.: Vergangenheit, die nicht vergehen will. Eine Rede, die geschrieben, aber nicht mehr gehalten werden konnte. *Frankfurte Allgemeine Zeitung.* 1986. június 6. A bírálatok köréből lásd Habermas, J.: Eine Art Schadensabwicklung *Die Zeit.* 1986. június 11. Mindkét írást újraközölte a

Az egyik legszélesebb jelentéssel bíró, de ugyancsak szűk körben használt „-cídium” az *urbicídium*, az élhető városi terek, s általában a városok és városi létfeltételek elpusztítása.[90] Hagyományosan Karthágó lerombolását, földjének felszántását és besózását (i.e. 149) szokták így minősíteni, de ide sorolható az egykori „Örmény Királyság” központjaként számon tartott Van [Վան] város törökök általi elpusztítása (1915) az örmény népirtás idején,[91] a varsói gettónak a gettófelkelés leverésével összefüggő (1943), majd magának Varsónak (1944) a lebombázása a Holokauszt idején, valamint Leningrád három (1941–1944) és Sztálingrád másfél (1942–1943) éves elszigetelése és közellátás nélkülivé tétele a II. világháború idején. A sor később a kambodzsai Phnompennel (Phnom Penh-nel) folytatódott, amit a Vörös Khmereket vezető Pol Pot csaknem egy évig elzárt a külvilágtól (1975), mielőtt elfoglalt. A városi létfeltételek elpusztítását kissé kiterjesztve ide sorolják a horvát Vukovár (1991), a csecsenföldi Groznij (1994–1996), a boszniai Szarajevó (1992–1996) és Mosztar (1992–1996) tönkretételét is. A részben vagy teljesen elpusztított városokat sorolva említhetők még – s részben már említik is[92] – az Iszlám Államtól visszafoglalt, lebombázott vagy más módon

---

Historikerstreit-kötet (*"Historikerstreit". Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistschen Judenvernichtung.* München, Piper, 1986, [6]1988, reprint: 1993) 39–47. és 62–76. Hazai vonatkozásban lásd ehhez Dalos György: Ernst Nolte és a német történészvita. *Mozgó Világ*, 2003/8. 51–56. és Karsai László: Humánus tömeggyilkosok. *Élet és Irodalom*, 47. évf. 2003. 31. szám.

[90] A kérdésről általában lásd Shaw, Martin: New Wars of the City. „Urbicide” and „Genocide”. In: *Cities, War, and Terrorism Towards an Urban Geopolitics.* Szerk.: Graham, Stephen. London, Blackwell, 2004. 141–153.

[91] Az örmény városok elpusztításához lásd még Kaáli Nagy Botond: Kulturális genocídium, avagy az eltűnt város nyomában. *Erdélyi Örmény Gyökerek*, 16. évf. 2012. 184. szám, 28–29. Az írás Djugának, a régi Örményország egyik kereskedelmi központjának az elpusztításáról szól, mely a mai Azerbajdzsán területén feküdt. Az egykori várost 1604-ben rombolta le Abdul sah, a lakosságot Kelet-Perzsiába (a mai Irán területére) deportálva. A rövid írás szerzője a címben nyilvánvalóan urbicidiumot akart mondani „kulturális genocídium” helyett, de valószínűleg még nem hallott róla.

[92] Lásd Sharp, Deen: Urbicide and the Arrangement of Violence in Syria. In: *Beyond the Square.* Szerk.: Sharp, Deen – Panetta, Claire. h.n. Urpub (kiadó), é.n. [2017.] 118–140. és Shaar, Al-Hakam – Templer, Robert: Urbicide, or an Elegy for Aleppo. In: *https://www.academia.edu* [29782378].

tönkretett közel-keleti települések (Rakka, Deir-ez-Zórb és Aleppo) is.

Valamely etnikai csoport egyik nemű tagjainak, illetve egy társadalom szexuális kisebbségének az elpusztítására vagy annak szándékára utal a Mary Ann Warren által még 1985-ben megalkotott gendercídium *(gendercide)*, valamint az ehhez hasonló femicídium *(femicide)*.[93] Utalhatunk még az ökocídiumra *(ecocide),* amin a természetes környezet és az ökoszisztéma fenntarthatóságot ellehetetlenítő elpusztítására értik, történjen az akár környezetszennyezéssel, akár háborúk révén.[94]

A tipizáló általánosítás ellentéte az egyéniesítés, és egy-egy konkrét népirtás vagy ahhoz hasonló jelenség általános jegyeket hordozó típusként való felmutatása. Ez megjelenik lexikailag is,[95] és kategoriálisan is. Ez utóbbi történik például akkor, amikor egy népet ért konkrét szenvedést azzal kívánnak „felemelni" egy másik nép szen-

[93] Vö. Warren, Mary Anne: *Gendercide. The Implications of Sex Selection.* Totowa, NJ, Rowman & Allanheld, 1985. A gendercídium és a genocídium összehasonlítását lásd *Jones, Adam: Gendercide and Genocide. Journal of Genocide Research.* 2. évf. 2000/2. szám, 185–211. és Jones, Adam: *Gendercide and Genocide.* Nashville, Ten., Vanderbuilt University Press, 2004. A femi(ni)cídiumról lásd Russell, Diana E. H. – Harmes, Roberta A.: *Femicide in Global Perspective.* New York, Teachers College Press (Columbia University), 2001.

[94] Lásd erről Broswimmer, Franz: *Ecocide.* London, Pluto Press, 2002. és Zierler, David: *The Invention of Ecocide.* Atlanta, University of Georgia Press, 2011.

[95] Ez történt akkor, amikor az elemzők az egyes népek által elszenvedett *konkrét* népirtást megnevezve utaltak egy meghatározott genocídiumra, olykor ezzel nyelvileg is az összehasonlíthatatlanságot sugallva. Például a nemzetiszocialisták zsidóságot megsemmisíteni törekvő támadására valamely diskurzusban azt mondták és mondják (az 1940-es évek óta), héberül, hogy *Shoah* (השואה, a katasztrófa), a cigányság elleni támadására (Ian Hancock kifejezésével az 1990-es évek óta) cigányul, hogy *Porrajmos* (elpusztítás, elemésztés), vagy a feketék és általában az afrikai népek rabszolgasorba döntésére (1999 után, Marimba Ani terminusával) szuahéliül, hogy *Maafa* (szörnyű tragédia). Amikor aztán e nyelvi egyéniesítést – a jiddis nyelvbe oltott két bibliai ógörög kifejezést, a „teljesen elégetett áldozatra" utaló ὁλόκαυστοϛ (holokausztot) felhasználva – azzal ellensúlyozzák, hogy a Shoah-t zsidó holokausztnak, a Porrajmos-t cigány holokausztnak, Maafát pedig fekete vagy afrikai holokausztnak mondták, akkor ezzel – mivel a Holokauszt sokáig csak zsidók megsemmisítésére utalt – ezzel könnyen érzékenységeket sértettek. A „cigány holokauszt" kifejezésről például kritikailag lásd Kőbányai János: *A holokauszt mint elbeszélés. A hazugság helye.* Budapest, Múlt és Jövő, 2005. 198-199.

vedéseihez, hogy új kategóriát alkotnak rá. Ez példázza az Egyesült Államokba és Kanadába menekült ukránok által az 1970-es évektől bevezetett kategória, a *holodomor*. Ezzel az – ukrán голод (*golod*: éhség, éhínség), illetőleg a морити голодом (*moriti golodom*: halálra éheztetés) szavak alapulvételével képzett – szóval a nagy éhínségeket kívánják megnevezni, nyilvánvalóan az ukrajnai éhínségre (1932–1933) utalva.[96] Bár ez nagyon egyedi jelentésű kategória, s nem általános típus, különböző összehasonlításokra – így az ukrán éhínség és a „nagy ír éhínség" (gael nyelven: *Gorta Mór,* 1845–1849) összehasonlítására – azért alkalmas.[97]

E „koncepcionális tobzódásban" olyan új fogalmak is születtek, mint a szinte senki által sem használt – mert elméleti szempontból valójában felesleges – omnicídium (ang.: *omnicide;* mindenki meggyilkolása, lényegében a tömeggyilkosság helyett),[98] valamint az emlékezet-pusztításra utaló, de ugyancsak kevesek fantáziáját megkapó memoricídium *(memoricide).* Ez utóbbi –, melyet állítólag egy horvát-francia orvostörténész, Mirko Drazek Grmek alkotott meg Szarajevo ostroma idején, de az egykori palesztinai Izraelre is utalva – azt jelenti, hogy nemcsak a valamely néphez, nemzethez vagy etnikumhoz tartozó embereket pusztítják el, hanem az ő emlékezetüket szolgáló és a rájuk emlékeztető épületeket, iskolákat, könyvtárakat és templomokat is.[99] Palmüra évszázados pusztulása és elmúlt években történt tovább-pusztítása talán hiteles példa lehetne rá – már ha valaki elfogadja, hogy a jelenséget külön szóval kell megnevezni. Ide tartozik még a memoricídium részét képező *libricídium* (könyvtár-

[96] Az ukrán holodomorról szóló írások áttekintéseként lásd Makuch, Andrij – Sysyn, Frank E.: *Contextualizing the Holodomor. The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies.* Alberta, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015. A hazai irodalomból a kérddésről vö. Hartyányi Jaroszlava: „Holomodor" Ukrajnában 1932–1933. Az ukrán parasztság szándékos kiéheztetése. *Deliberationes*. 8. évf. 2015/2. szám, 78–87.

[97] Lásd *Holodomor and Gorta Mór. Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland.* Szerk.: Noack, Christian – Janssen, Lindsay – Comerford, Vincent. London, Anthem Press, 2014.

[98] Lásd például Sommerville, John: Nuclear war is „omnicide" In: *Nuclear War. Philosophical Perspective. An Anthology.* Szerk.: Fox, M.A. – Groarke, L. New York, Peter Lang, 1985. 3–9.

[99] A kérdésről lásd Civallero, Edgardo: When Memory Turns into Ashes... Memoricide during XX. century. *Information for Social Change.* 25. 2007/1. szám, 7–22.

pusztítás, a „hagyományos" könyvégetés helyett)[100] és a *linguacídium* is, ami valamely nemzeti vagy etnikai csoport ősi nyelvének erőszakos visszaszorítására, felszámolására, megsemmisítésére utal, általában egy szélesebb körű etnocídium részeként.[101] A hazai szakirodalomban ezt gyakran a *nyelvi genocídium* kifejezéssel jelölik.[102]

Nos, ezeket az új, alternatív kategóriákat áttekintve, azt lehet mondani, hogy az efféle mesterséges – néha egyenesen mesterkélt – kifejezések és új fogalmak a genocídium-fogalom koncepcionális átértelmezésének részei. Azzal függnek össze, hogy az 1948-as egyezményben meghatározott bűncselekmény öt elkövetési magatartása közül az első kettő és az utolsó kettő jellege szerint különbözik, s csak a cél tartja össze azokat; hogy e magatartások célja konkrét esetekben csak meglehetősen körülményes módon határozható meg; s hogy vitatható a védett csoportok meghatározásának kritériuma és számos más fogalmi elem. Az új fogalmak azonban nem orvosolják, csupán zárójelbe teszik e problémákat. Nem csoda, hogy közülük csupán néhány terjedt el szélesebb körben.

Ezek közé tartozik a jelzős szerkezettel meghatározott új fogalmak egyike, a *kulturális genocídium* is. Ezt olykor önállóan használják, olykor pedig az *etnocídium* szinonimájaként. A kifejezésen lényegében egy nép vagy nemzet önazonossága fenntartásához szükséges kulturális minták és az azok fenntartásához szükséges intézmények (iskolai oktatás, könyvnyomtatás, média, nyelv, nemzeti nyelven zajló vallásgyakorlás) lassú felszámolását vagy gyorsan zajló megsemmisítését értik. Általános jelentése és rugalmasan alakítható tartalma miatt széles körben alkalmazzák; használják – példának okáért – a Ceauşescu-féle „falurendezési tervre", s általában az 1990

[100] Lásd erről Knuth, Rebbeca: *Libricide. The Regime-Sponsored Destruction of Books and Libraries in the Twentieth Century*. Westport, Ct, Praeger, 2003, [2]2006.

[101] Vö. Jacobs, Stephen L.: Language death and revival after cultural destruction. Reflection of a little discussed aspect of Genocide. *Journal of Genocide Research*,7. évf. 2005/3. szám, 423–430.

[102] Egy ezzel kapcsolatos, részben publicisztikai vita részleteit lásd Kontra Miklós: Nyelvi genocídium az oktatásban a Kárpát-medencében. *Magyar Tudomány*, 2009/1. sz. és *FÓRUM. Társadalomtudományi Szemle,* 9. évf. 2009/4. sz., Pelle János: Népszámlálás: népirtás? *Kritika,* 2012/1. szám*, Kontra Miklós: Népszámlálás és nyelvi genocídium. Kritika,* 2012 / 3. szám, 32.

előtti (olykor emellett az azt követő) romániai nemzetiségpolitikára,[103] a tibeti kultúrának a kínai megszállással összefüggő fokozatos eltüntetésére és a több ezer kolostor elpusztítására,[104] a kulturális emlékezet tárgyi emlékeinek felszámolására,[105] az Iszlám Állam iraki és szíriai területeken zajlott pusztításaira[106] és így tovább. A fogalomban három dolog keveredik: az *intézmények* felszámolásán keresztül zajló radikális *kulturális elnyomás* (melynek egyik fő formája a nyelvi diszkrimináció), a tradicionális *életformák* átalakításával kikényszerített *asszimilációs* nyomás (a hagyományos európai agrárius vagy falusi életforma mellett ideértve az indián-törzsi életformákat is), valamint a tárgyi értékek által megtestesített *kulturális örökség elpusztítása* (a könyvtárak bezárása, a temetők felszámolása és így tovább).[107]

A „kulturális genocídium" fogalma 1990 után részben azért terjedt el, mert néhányak szemében alkalmasnak tűnt a jogi jellegű kisebbségvédelem megalapozására. Hazai szakirodalmunkban például Gehér József a már hivatkozott írásában azt vetette fel, hogy – mivel „a létezéshez való jogot a kulturális népirtással is tagadni lehet" – fel kellene eleveníteni annak 1947-es elgondolását, és „javasolni kellene

[103] „A kulturális népirtás során – fogalmazott például Szőci Árpád kanadai születésű német-magyar újságíró – nemzetiségi iskolákat zártak be, vagy román osztályokat létesítettek olyan iskolákban, amely addig kizárólag magyar (német, ukrán, stb.) nyelvűek volt. Kisebbségi kulturális intézményeket szüntettek meg, és általában olyan légkört teremtettek, amelyben az egyén úgy érezte, hogy előre jutására csak akkor van lehetőség, ha beolvad a többségbe", vö. Szőci Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. Nagyvárad, Partium Kiadó 2013 – Bloomington, iUniverse, 2013. 20.

[104] Lásd erről Davidson, Lawrence: *Cultural Genocide*. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2012. különösen 89–111. (The Chinese Assimilation of Tibet" című fejezet) és Sautman, Barry: „Cultural Genocide" and Tibet. *Texas International Law Journal*. 38. évf. 2003/2. szám, 183–231.

[105] Például az egykori julfai temető megsemmisítése a mai Azerbajdzsán területén; vö. [n.n.]: Egy kulturális genocídium intő példája. *Erdélyi Örmény Gyökerek.*19. évf. 2015. 217. szám, 23–24.

[106] Vö. Besenyei Fruzsina Tünde: A nemzetközi kulturális örökség- és műkincsvédelem terrorizmus általi fenyegetettsége az Iszlám Állam példáján keresztül. *Diskurzus,* 5. évf. 2015/különszám, 3–12.

[107] A fogalmi tartalom sokféleségéről lásd Novic, Elisa: *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective.* Oxford, Oxford University Press, 2016. kül. 122–168.

nemzetközi egyezménybe … foglalását".[108] Az ENSZ Lemkin, de Vabres és Pella által készített szakértői jelentésében és annak ún. főtitkári kommentárjában – a „fizikai" és „biológiai" genocídiumra vonatkozó 2. cikk után (melyet a Közgyűlés aztán szó szerint elfogadott) a 3. cikkben ott állt a „kulturális genocídium" tilalma is. Eszerint kulturális népirtásként büntetendő

„bármely olyan szándékos cselekmény, amelyet a csoport tagjainak nemzeti vagy faji eredete, vagy vallásos hite okán azzal a céllal követtek el, hogy elpusztítsák valamely nemzeti, faji vagy felekezeti csoport nyelvét, vallását vagy kultúráját, mint amilyen

(a) a csoport nyelvhasználatának eltiltása a mindennapi érintkezésben vagy az iskolai oktatásban, valamint a csoport nyelvén történő nyomtatás és kiadványterjesztés megtiltása,

(b) a csoport könyvtárainak, közgyűjteményeinek, iskoláinak, történelmi műemlékeinek, vallásgyakorlásra szánt helyeinek vagy más kulturális intézményeinek vagy tárgyainak az elpusztítása vagy használatuk megakadályozása."[109]

Mint láttuk, a korabeli politikai és jogpolitikai megfontolások között elégségesnek látták a különböző kiemelt csoportok fizikai integritásának védelmét, s ez a javaslat nem került be a genocídium egyezmény végleges szövegébe.[110] Az 1990-es években azonban a nemzetközi jogi diskurzusban felvetődött felelevenítésének lehetősége. Az őshonos népek védelméről szóló ENSZ-nyilatkozat tervezetének 7. cikke például tartalmazta, a Közgyűlés azonban, a nyilatkozat 2007-es elfogadásakor – részben a precíz definíció hiánya miatt – ismét elvetette azt.[111] Így végül a kulturális genocídium tilalma nem lett nemzetközi egyezmények része.

Mindent összevetve azt lehet mondani, hogy a tudósok erőfeszítései és szőrszálhasogatása nem mentek veszendőbe. A Whitaker-jelentés szóhasználatával fogalmazva ugyan „tudálékosnak tűnhet úgy érvelni, hogy néhány iszonyatos tömeggyilkosság jogilag nem

[108] Gehér József: *idézett mű* (1991) 197., 201.
[109] Lásd Draft Convention on the Crimes of Genocide, (1947), idézett forrás.
[110] Vö. Kardos Gábor: A népirtás és a nemzetközi jog fejlődése. *Deliberationes*, 2015/2. 25–29.
[111] Vö. Resolution adopted by the General Assembly 61/295. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. 13 September 2007. szeptember 13. Interneten elérhető: http://www.un-documents.net/a61r295.htm.

népirtás", másfelől viszont a genocídium „definíciójának túlságos felhígításával kontraproduktív [volna] leértékelni a népirtást."[112]

[112] Whitaker-jelentés, *idézett hely*, I. 24.

Felhasznált irodalom

Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásról.* Ford.: Mesés Péter, Budapest: Osiris Kiadó, 2000; eredetileg 1963.

Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest: Gondolat Kiadó, 1982.

Baade, Hans W.: The Eichmann Trial. Some Legal Aspects. *Duke Law Journal*, 1961. 400–420.

Balogh Ágnes – Tóth Mihály: *Magyar büntetőjog. Általános rész.* Budapest: Osiris Kiadó, 2010.

Bárd Károly: Történelmi igazságtétel. Ötven évvel az Eichmann per után. In: Juhász Zsuzsanna – Nagy Ferenc – Fantoly Zsanett (szerk.): *Sapienti sat. Ünnepi kötet Dr. Cséka Ervin professzor 90. születésnapjára.* Szeged [*Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica*. 2012. Tom. 74.], 2012. 35–48.

Barth Boris: *Genocid. Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte. Theorien. Kontroversen.* München: C. H. Beck, 2006.

Bartrop, Paul R. –Totten, Samuel (eds.): *Dictionary of Genocide.* 1-2. kötet. Santa Barbara, Cal.: ABC-Clio 2007.

Bauer, Yehuda: *Holocaust in Historical Persective.* Seattle: University of Washington Press, 1978.

Bauer, Yehuda: *Rethinking the Holocaust.* New Haven: Yale University Press, 2001.

Bauer, Yehuda: The Place of the Holocaust in Contemporary History. *Studies in Contemporary Jewry*, 1984. 201–224.

Bazyler, Michael: *Holocaust, Genocide, and the Law. A Quest for Justice in a Post-Holocaust World*. Oxford University Press, 2017.

Besenyei Fruzsina Tünde: A nemzetközi kulturális örökség- és műkincsvédelem terrorizmus általi fenyegetettsége az Iszlám Állam példáján keresztül. *Diskurzus*, 2015/különszám, 3–12.

Biedermann Zsuzsánna: A genocídium fogalmának értelmezése. *Jogelméleti Szemle,* 2011/4. szám

Biedermann Zsuzsánna: *Genocídium és destabilizáció az afrikai Nagy Tavak régióban. A konfliktusok gazdasági vetülete.* Pécs: Publikon, 2015.

Biedermann Zsuzsánna: *Genocídium és destabilizáció az afrikai Nagy Tavak régióban – Ajánlások a megelőzésre*. PhD-értekezés [gépirat]. Budapest: Corvinus Egyetem, 2013

Boas, Gideon – Schabas, William (eds.): *International Criminal Law. Developments in the Case Law of the ICTY.* Martinus Nijhoff Publishers, 2003.

Brett, Roddy: *The Origins and Dynamics of Genocide. Political Violence in Guatemala.* London: Macmillan Palgrave, 2016.

Broswimmer, Franz: *Ecocide.* London: Pluto Press, 2002.

Chalk, Frank – Jonasson, Kurt (eds.): *History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies.* New Haven, Conn.: Yale University Press, 1990. L. különösen 57–222.

Charny, Israel W.: *Encyclopedia of Genocide.* Santa Barbara, Cal.: ABC-Clio, 1999.

Charny, Israel W: Toward a Generic Definition of Genocide. In: Andreopoulos, Georg (ed.): *Genocide. Conceptual and Historical Dimension.* Piladelphia: University Pennsylvania Press, 1994. 64–94.

Civallero, Edgardo: When Memory Turns into Ashes... Memoricide during XX. century. *Information for Social Change,* 2007/1. 7–22.

Csánk Béla: Genocidium. *Jogtudományi Közlöny,* 1949/1–2. (25–31) 26–28.

Davidson, Lawrence: *Cultural Genocide.* New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2012.

Donald Bloxham: *The Final Solution. A Genocide.* Oxford: Oxford University Press, 2009.

Drost, Pieter Nicolaas: *The Crime of State.* 1. kötet: *Humanicide.* 2. kötet: *Genocide. United Nations Legislation on International Criminal Law.* Leyden: A. W. Sythoff, 1959.

Feierstein, Daniel: *Genocide as Social Practice: Reorganizing Society under the Nazis and Argentina's Military Juntas*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2014.

Fein, Helen: *Genocide. A Sociological Perspective.* Thousand Oaks, Cal.: Sage, 1991.

Gehér József: A kulturális népirtás fogalma és tilalmának jogi lehetőségei. *Kisebbségkutatás,* 1991–1992/4. 392–393. és *Regio,* 1991/3. 194–201.

Hajdú Béla: A genocídium kérdéséhez. *Jogtudományi Közlöny,* 1948/19–20. 378–379.

Harff, B. – Gurr, T. R.: Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945. *International Studies Quarterly,* 1988. szeptember, 359–371.

Harff, Barbara – Gurr, Ted Robert: *Ethnic Conflict in World Politics.* Boulder, Co.: Westview Press, 1994.

Harff, Barbara: *Genocide and Human Rights. International Legal and Political Issues.* Denver: University of Denver, Graduate School of International Studies, 1984

Hartyányi Jaroszlava: „Holomodor" Ukrajnában 1932–1933. Az ukrán parasztság szándékos kiéheztetése. *Deliberationes*, 2015/2. 78–87.

Hausner, Gideon: *Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története.* Budapest: Európa, 1984.

Hoffmann Tamás: Az emberiesség elleni bűncselekmények nemzetközi és magyar jogi szabályozása. *Állam- és Jogtudomány.* 58. évf. 2017/1. sz. 29–55.

Horowitz, Irving, Louis: *Genocide. State Power and Mass Murder.* New Brunswick: Transaction Books (Issues in Contemporary Civilization), 1976.

Irvin-Erickson, Douglas: *Raphael Lemkin and the Concept of Genocide.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press, Pennsylvania Studies in Human Rights, 2016. 17–230.

Israel, Charny, W. (ed.): *Genocide. A Critical Bibliographic Review.* 1–3 kötet. London – New York, Mansell Publishing – Facts on File, 1989–1991. [a 3. kötet: *The Widening Circle of Genocide* címen is]

Jacobs, Stephen L.: Language death and revival after cultural destruction. Reflection of a little discussed aspect of Genocide. *Journal of Genocide Research,* 2005/3. 423–430.

Jeney Petra – Sebők Endre: Médiagenocídium. *Fundamentum*, 2004/1. 162–168.

Jones, Adam: Gendercide and Genocide. Journal of Genocide Research, 2000/2. 185–211.

Jones, Adam: *Gendercide and Genocide.* Nashville, Ten.: Vanderbuilt University Press, 2004.

Jones, Adam: Genocide. A Comprehensive Introduction. London: Routledge – Taylor and Francis, 2010, 2. kiadás: 2011. (eredetileg: 2006)

Kardos Gábor: A népirtás és a nemzetközi jog fejlődése. *Deliberationes,* 2015/2. 25–29.

Katz, Steven T.: *The Holocaust in Historical Context.* 1. kötet: *The Holocaust and Mass Death before the Modern Age.* Oxford: Oxford University Press, 1994. (a mű tervezett további kötetei nem jelentek meg)

Kende Tamás – Nagy Boldizsár – Sonnevend Pál – Valki László (szerk.) *Nemzetközi jog.* Budapest: Wolters Kluwer, 2014.

Kimmerling, B.: *Politicide. Sharon's War Against the Palestinians.* London: Verso, 2003.

Kirs Eszter: A népirtás bűntettének nemzetközi jogi szabályozása. In: *Doktoranduszok Fóruma. 2003. november 6.* Miskolc, Novotni Alapítvány, 2003, 149–153.

Kirs Eszter: Népirtás az ICTY nagyítója alatt. In: Blutmann László (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Bodnár László egyetemi tanár 70. születésnapjára.* Acta Universitatis Szegediensis Szeged 2014. 303–311.

Knuth, Rebbeca: *Libricide. The Regime-Sponsored Destruction of Books and Libraries in the Twentieth Century*. Westport, Ct: Praeger, 2003, 2. kiadás: 2006.

Konok Péter, Sipos Péter, Ungváry Krisztián, Vargyai Gyula, Zeidler Miklós, Krausz Tamás: Magyarország és a második világháború – kerekasztal-beszélgetés. *Eszmélet,* 2004/61. 4–26.

Kontra Miklós: Nyelvi genocídium az oktatásban a Kárpát-medencében. *Magyar Tudomány*, 2009/1. és (ugyanaz) *FÓRUM. Társadalomtudományi Szemle*. 2009/4.,

Koskenniemi, Matti: *The Gentle Civilizer of Nations. The Rise and Fall of International Law.* Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt: történelem és emlékezet.* Budapest: Jaffa Kiadó, 2005. 91–106.

Kovács Péter: Nemzetközi büntetőbíráskodás. In: Jakab András – Fekete Balázs (szerk.): *Internetes Jogtudományi Enciklopédia.* (2018). 19. https://ijoten.hu/szocikk/nemzetkozi-buntetobiraskodas (letöltés ideje: 2018. augusztus 21.)

Kőbányai János: *A holokauszt mint elbeszélés. A hazugság helye.* Budapest: Múlt és Jövő, 2005.

Krausz Tamás – Varga Éva (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Levéltári dokumentumok 1941–1947.* Budapest: L'Harmattan, 2013. 38–39.

Krausz Tamás: „Úriember" megszállók és „jogtipró" partizánok? A magyar megszálló csapatok népirtó tevékenysége Ungváry Krisztián értelmezésében. *Eszmélet,* 2016. 109. 151–173.

Krausz Tamás: Hogyan írná át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? *Századok,* 2014/1. 201–227.

Krausz Tamás: *Magyar megszállás – vajúdó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra.* Budapest, Russica Pannonica, 2013.

Kuper, Leo: *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1981. 117.

Kuper, Leo: *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1981.

Kuper, Leo: *Race, Class and Power. Ideology and Revolutionary Change in Plural Societies.* New Brunswick, NJ.: Transaction Publishers, 1974., új kiadása: 2005.

Kuper, Leo: Theoretical Issues relating to Genocide: Uses and Abuses. In: Andreopoulos, Georg (ed.): *Genocide. Conceptual and Historical Dimension*. Piladelphia: University Pennsylvania Press, 1994. [Presented originally at the Yale University Law School, Raphael Lemkin Symposium on Genocide, February 1991] 31–46.

Lamm Vanda: Genocídium – a nemzetközi jog és a büntetőjog határterülete. *Állam- és Jogtudomány,* 2011/4. szám, 457–476.

Lemkin, Rapaël: Genocide as a Crime in International Law. *American Journal of International Law*, 1947. 147.

Lemkin, Raphaël: *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress.* Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 1944. Reprint kiadása, Samantha Power új bevezetőjével: Clark, New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd., 2005.

Levene, Mark: *The Meaning of Genocide* [a *Genocide in the Age of Nation* című munka 4. kötete]. London: I. B. Tauris, 2008.

Lipstadt, Deborah E.: *The Eichmann Trial.* New York: Shocken (Knopf Doubleday), 2011.

Makuch, Andrij – Sysyn, Frank E.: *Contextualizing the Holodomor. The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies.* Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015.

Mann, M.: A demokrácia sötét oldala. Az etnikai tisztogatás modern hagyománya. *Regio*. 2003/1. 3–35.

Mann, M.: *The Dark Side of Democracy. Explaning Ethnic Cleansing.* New York: Cambridge University Press, 2005.

Marcusen, Eric: Reflections on the Holocaust and Hiroshima. In: Frey, Robert Seitz (ed.): *The Genocidal Temptation. Auschwitz, Hiroshima, Rwanda, and Beyond.* Dallas: University Press of America, 2004. 25–40.

Midlarsky, Manus I.: *The Killing Trap. Genocide in the Twentieth Century*. Cambridge University Press, 2005.

Mitsue Inazumi: *Universal Jurisdiction in Modern International Law. Expansion of National Jurisdiction for Prosecuting Serious Crimes Under International Law.* h.n. [Utrecht]: Intersentia, School of Human Rights Research, 2005.

Morus, M. Christina: Bosnian Serb Perpetrators. In: Bartrop, Paul R. (ed.): *Bosnian Genocide. The Essential Reference Guide.* Santa Barbara, Cal.: ABC-Clio, 2016. 33–36.

Moses, A. Dirk: Raphael Lemkin, culture, and the concept of genocide. In: Donald Bloxham – A. Dirk Moses (eds.): *The Oxford Handbook of Genocide Studies.* Oxford: Oxford University Press, 2010.

Münzel, Mark: Genocídium, etnocídium és a néprajzkutatás. A kelet-paraguay-i achék. In: A. Gergely András (szerk.): *„Primitív" kultúrák, ősi hitek, modern genocídum. Politikai antropológiai és etnológiai forrástanulmányok*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 2001. 7–21.

Münzel, Mark: *The Ache Indians. Genocide in Paraguay*. Koppenhága: International Work Group for Indigenous Affairs, IWGIA Document 11, 1973.

Nagy Károly: *Nemzetközi jog.* Budapest: Püski, 1999.

Noack, Christian – Janssen, Lindsay – Comerford, Vincent (eds.): *Holodomor and Gorta Mór. Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland.* London: Anthem Press, 2014.

Novic, Elisa: *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective.* Oxford: Oxford University Press, 2016.

[n.n.] *Genocide, War Crimes and Crimes Against Humanity. A Digest of the Case Law of the International Criminal Tribunal for Rwanda.* New York, Human Rights Watch, 2010.

[n.n.] *Die Weiterentwicklung des humanitären Völkerrechts durch die Strafgerichtshöfe für das ehemalige Jugoslawien und Ruanda zur Bedeutung von internationalen Gerichtsentscheidungen als Rechtsquelle des Völkerstrafrechts.* Berlin: Berliner Wissenschaftlicher Verlag, 2005.

Porter, Jack – Nusan. Lanham (eds.): G*enocide and Human Rights. A Global Anthology.* Maryland: University Press of America (Rowmann & Littlefield), 1982.

Rummel, R. J.: *China's Bloody Century. Genocide and Mass Murder Since 1900*. London: Routledge, 2017. (eredetileg: Transaction Books, 1991).

Rummel, R. J.: *Death by Government. Genocide and Mass Murder in the Twentieth Century.* Rutgers, NJ: Transaction Publishers, 1994.

Rummel, R. J.: *Democide. Nazi Genocide and Mass Murder*. Rutgers, NJ: Transaction Publishers, 1992.

Rummel, R. J.: *Lethal Politics. Soviet Genocide and Mass Murder Since 1917*. London: Routledge, 2017. (eredetileg: Transaction Books, 1990)

Russell, Diana E. H. – Harmes, Roberta A.: *Femicide in Global Perspective*. New York: Teachers College Press (Columbia University), 2001.

Sántha Ferenc: A népirtás bűncselekményének néhány problematikus kérdéséről. In: *Tanulmányok Dr. Dr. h. c. Horváth Tibor professor emeritus 80. születésnapja tiszteletére.* Miskolc, Miskolci Egyetem (Bűnügyi Tudományi Közlemények 8), 2007. 157–179.

Sántha Ferenc: The crime of genocide and subjective elements of the crime in Hungarian Criminal Law. In: Szabó Miklós (szerk.): *Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolciensium* (Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai, Tomus 15/2.) Miskolc: Bíbor Kiadó, 2014. 215–232.

Sautman, Barry: „Cultural Genocide" and Tibet. *Texas International Law Journal*, 2003/2. 183–231.

Schabas, William A.: *Genocide in International Law. The Crime of Crimes.* Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

Schabas, William: The Contribution of the Eichmann Trial to International Law. *Leiden Journal of International Law,* 2013. 667–677.

Schaller, Dominik J. – Zimmerer, Jürgen (eds.): *The Origins of Genocide. Raphael Lemkin as a historian of mass violence.* London: Routledge, 2013.

Schön Dezső: *A jeruzsálemi per.* Tel-Aviv: Újkelet, 1963.

Shaar, Al-Hakam – Templer, Robert: Urbicide, or an Elegy for Aleppo. In: *https://www.academia.edu* [29782378]

Sharp, Deen: Urbicide and the Arrangement of Violence in Syria. In: Sharp, Deen – Panetta, Claire (eds.): *Beyond the Square.* h.n. Urpub (kiadó), é.n. [2017.] 118–140.

Shaw, Malcolm N.: *Nemzetközi jog.* Budapest: Osiris, 2001.

Shaw, Martin: New Wars of the City. „Urbicide" and „Genocide". In: Graham, Stephen (eds.): *Cities, War, and Terrorism Towards an Urban Geopolitics.* London: Blackwell, 2004. 141–153.

Smith, Karen E.: *Genocide and the Europeans.* Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Sommerville, John: Nuclear war is „omnicide" In: Fox, M.A. – Groarke, L.: *Nuclear War. Philosophical Perspective. An Anthology.* New York: Peter Lang, 1985. 3–9.

Stone, Dan: *Histories of the Holocaust.* Oxford: Oxford University Press, 2010.

Szőci Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. Nagyvárad: Partium Kiadó 2013 – Bloomington: iUniverse, 2013. 20.

Tódor János: *Vadászjelenetek Magyarországon. Gyűlölet-bűncselekmények Olaszliszkától a cigány sorozatgyilkosságig.* Budapest: Osiris Kiadó, 2017.

Totten, S. – Bartrop, P. – Jacobs, S. L. (eds.): *Dictionary of Genocide.* Westport, Conn., Greenwood Press, 2007.

Totten, Samuel: „Genocide", frivolous use of the term. In: Charny, Israel W. (ed.): *Encyclopedia of Genocide* 1–2 kötet. Santa Barbara, Cal.: ABC-Clio, 1999. 1. kötet, 39.

Totten, Samuel: Genocide in Darfur, Sudan. In: Totten, Samuel – Parsons, William (eds.): *Centuries of Genocide. Essays and Eyewittnes Accounts.* London: Routledge, 2013. 513–577.

Ungváry Krisztián: A magyar megszállás Ukrajnában és Lengyelországban 1941–1944. In: *Nagy Képes Milleniumi Hadtörténet.* Budapest: Századvég-Osiris, 1998. 403–408.

Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet.* Budapest: Osiris Kiadó, 2015.

Ungváry Krisztián: Üllő és simogatás között. Válasz Krausz Tamásnak. *Századok,* 2014. 229–233.,

Vágvölgyi B. András: *Arcvonal keleten.* Budapest: Konkrét Könyvek, 2016.

Warren, Mary Anne: *Gendercide. The Implications of Sex Selection.* Totowa, NJ, Rowman & Allanheld, 1985.

Zierler, David: *The Invention of Ecocide*. Atlanta: University of Georgia Press, 2011.

EGYÉB FORRÁSOK

PUBLICISZTIKA

Churchill, Winston: Beszéde a BBC-ben F. D. Roosevelt amerikai elnökkel való találkozása alkalmából 1941. augusztus 24-én: Prime minister Winston Churchill's broadcast to the world about

the meeting with President Roosevelt. BBC. Az interneten elérhető: https://www.ibiblio.org/pha/timeline/410824awp.html

Civil Összefogás Fórum (CÖF) honlapja

Dalos György: Ernst Nolte és a német történészvita. *Mozgó Világ,* 2003/8. 51–56.

Dányi László: Kásler népirtás miatt a Nemzetközi Büntetőbírósághoz fordul. *Hir6.hu.* 2013. március 6. Az interneten elérhető: http://hir6.hu/cikk/78494

Habermas, Jürgen: Eine Art Schadensabwicklung *Die Zeit.* 1986. június 11. in: *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistschen Judenvernichtung.* München: Piper, 1986, 6. kiadás: 1988, reprint: 1993. 62–76.

Kaáli Nagy Botond: Kulturális genocídium, avagy az eltűnt város nyomában. *Erdélyi Örmény Gyökerek,* 16. évf. 2012. 184. szám, 28–29.

Karsai László: Humánus tömeggyilkosok. *Élet és Irodalom,* 2003. 31.

Kontra Miklós: Népszámlálás és nyelvi genocídium. Kritika, 2012/3. 32.

Krausz Tamás: A náci népirtás magyar fejezete az elfoglalt szovjet területeken. *Ezredvég,* 2012/6. 111–116.

Nolte, Ernst: Vergangenheit, die nicht vergehen will. Eine Rede, die geschrieben, aber nicht mehr gehalten werden konnte. *Frankfurte Allgemeine Zeitung.* 1986. június 6. In: *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistschen Judenvernichtung.* München: Piper, 1986, 6. kiadás: 1988. (reprint: 1993.) 39–47.

[n.n.]: Egy kulturális genocídium intő példája. *Erdélyi Örmény Gyökerek,* 19. évf. 2015. 217. szám 23–24.

Pelle János: Népszámlálás: népirtás? *Kritika,* 2012/1.

Szellemi népirtásról beszél a tudós [Interjú Inotai Andrással]. *Magyar Nemzet.* 2018. január 2.

Tudatos népirtás folyik Magyarországon? Bogár László: A globális főhatalom megbuktathatja Gyurcsányt. Reprodukciós válság előtt a társadalom. *Magyar Nemzet.* 2008. január 2.

JOGSZABÁLYOK, NEMZETKÖZI DOKUMENTUMOK, PERANYAGOK ÉS BÍRÓSÁGI HATÁROZATOK

A *Büntető Törvénykönyv*et megállapító 2012. évi C. törvény

Bosnia and Hezegovina *v.* Serbia and Montenegro per anyagai: Case concerning Application of Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Hezegovina *v.* Serbia and Montenegro). 2007. február 26-i ítélet. *International Court of Justice Report.* 2007. 921. 47–240.

Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide

Draft Convention on the Crimes of Genocide, U.N. ESCOR, 5th Sess., U.N. Doc. E/447 (1947), elérhető: https://digitallibrary.un.org/record/611058/files/E_447-EN.pdf

Izrael 1950. évi 5710. törvénye

Nuremberg Trial Proceedings. Elérhető az interneten: a Yale Egyetem ún. Avalon-projektje keretében; például www.avalon.law.yale.edu/imt/count3.asp és http://avalon.law.yale.edu/imt/07-29-46.asp.

DOI: 10.17355/rkkpt.v26i3.225

CSERNICSKÓ ISTVÁN*

Egy nyelvi jogi polémia lehetséges vonatkozásai: két tanulmány a kisebbségek anyanyelvi oktatásáról

A Regio című folyóiratban is esett már szó az Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa (parlamentje) által 2017. szeptember 5-én megszavazott, majd Petro Porosenko államelnök aláírása után az év szeptember 28-án hatályba lépett új ukrán oktatási törvényről[1] és annak 7. cikkelyéről.[2] Elfogadása óta a törvény – pontosabban annak az oktatás nyelvét szabályozó 7. cikkelye – a viták keresztтüzébe került mind Ukrajnán belül, mind pedig az ország nemzetközi kapcsolataiban. A feszültség középpontjában az áll, hogy az 1991-ben függetlenné vált Ukrajna korábbi gyakorlatától eltérően – amikor is a jogszabályok biztosítottak két, alapvető fontosságú nyelvi jogot az ország állampolgárai számára: (1) az anyanyelv tanulásának vagy az anyanyelven való tanulásnak a jogát, illetőleg (2) az oktatási nyelv megválasztásának a lehetőségét – az új oktatási törvény és annak 7. cikkelye révén a jogalkotók szinte teljesen az ukrán nyelv kizárólagosságát kodifikálták az oktatás területén. Az őshonos népek képviselői (gyakorlatilag csupán a krími tatárok) számára meghagyták ugyan jogot az anyanyelvi oktatásra a középiskolai szint végéig (az érettségiig), ám ezt csupán a kommunális oktatási

* A blokk összeállítója lapunk szerkesztője, nyelvész, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola és a Pannon Egyetem oktatója. Email: csernicsko.istvan@gmail.com.

[1] Закон України «Про освіту». http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (Utolsó letöltés: 2018.12.01.) A törvény szövegét magyar fordításban lásd itt: *Regio*, 2017/3. 260–277.

[2] Fedinec Csilla – Csernicskó István: A 2017-es ukrajnai oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezéstörténete és tartalma. *Regio*, 2017/3. 278–300.

intézményekben (tehát az állami iskolákban nem), és csak az államnyelv mellett. A nemzeti kisebbségek – köztük a kárpátaljai magyarok – számára még ezt a jogot is mindössze az óvodai nevelés és az általános iskola alsó tagozata (az 1–4. osztályok) szintjén biztosítják az új törvény értelmében; a kisebbségi nyelv kizárólag az államnyelv mellett, s nem önálló iskolákban, hanem csupán külön osztályokban jelenhet meg az oktatási folyamatban. Mindez azt jelenti, hogy az új ukrán oktatási törvény 7. cikkelye alapján az 5. osztálytól a nemzeti kisebbségek tagjai számára – ahogyan a jogszabály 7. cikkelyének 4. pontjában olvasható – „egy vagy néhány tantárgy két vagy több nyelven is oktatható – államnyelven, angol nyelven, az Európai Unió más hivatalos nyelvein", a többi tantárgy oktatása azonban államnyelven (vagyis ukránul) folyik. A 7. cikkely kiemelten hátrányosan érinti az Ukrajnában élő legnagyobb, több milliós nemzeti közösséget, az oroszokat, hiszen – mivel nyelvük nem hivatalos nyelv az EU-ban – ők még a 7. cikkely 4. pontjából idézett könnyítéssel sem élhetnek, ezért nekik az 5. osztálytól minden tantárgyat ukránul kell tanulniuk.

A kárpátaljai magyarság érdekvédelmi szervezetei, oktatási és nyelvi jogi szakértői a jogszabály kapcsán kibontakozott vitában kezdettől fogva egyértelműen amellett foglaltak állást, hogy a törvény 7. cikkelye ellentétes Ukrajna Alkotmányának számos rendelkezésével, több ukrán törvénnyel, továbbá nem egyeztethető össze az ország nemzetközi kötelezettségvállalásaival. A kijevi kormány képviselői, valamint ukrán nemzeti érzelmű szakértők azonban azt állították, hogy a jogszabály 7. cikkelye megfelel minden nemzetközi és hazai normának, és az ukrajnai kisebbségek érdekeit szolgálja. A konfliktust egyrészt az emelte az Ukrajnán belüli szintről a nemzetközi porondra, hogy Magyarország teljes diplomáciai súlyával kiállt a kárpátaljai magyarok már régóta, az ukrán függetlenség elnyerése előtt is meglévő[3], az anyanyelven folyó

[3] Ha nem az egész Ukrajnára, hanem csak a mai Kárpátalja területére koncentrálunk, akkor valójában nemcsak a független Ukrajna biztosította a jogot az anyanyelven folyó oktatáshoz. Bár a ma Kárpátaljaként ismert régió az elmúlt 150 évben hat különböző államhoz tartozott (az Osztrák–Magyar Monarchián belüli Magyar Királysághoz 1918-ig, a Csehszlovák Köztársasághoz 1939-ig, a csupán néhány órán át létező Kárpáti Ukrajnához 1939 márciusában, a király nélküli Magyar Királysághoz a második világháború végéig, a Szovjetunióhoz egészen annak széthullásáig, majd 1991-től Ukrajnához), mindegyik állam

oktatáshoz fűződő jogának megőrzése mellett; másrészt pedig nemzetközi szervezetek is bekapcsolódtak az oktatási törvény 7. cikkelye kapcsán kibontakozott vitába. Külön figyelmet érdemel, hogy az oktatás nyelvét szabályozó ukrajnai jogszabály kérdése közvetlen biztonságpolitikai problémává is vált, hiszen Magyarország – élve vétójogával – úgy is megpróbál nyomást gyakorolni Ukrajnára az oktatási törvény módosítása érdekében, hogy blokkolja az Ukrajna és a NATO között a legmagasabb szintű politikai találkozók megrendezését.

Így a 2017-ben elfogadott ukrán oktatási törvénynek az oktatás nyelvét szabályozó 7. cikkelye kapcsán folyó polémia ma már négy szinten zajlik:

1) Ukrajna mint állam és az országban élő több nemzeti kisebbség (köztük a Kárpátalján is jelentős számban élő magyarok és románok) képviselői között.

2) Kijev és néhány szomszédos állam (például Magyarország, Románia, Oroszország) között.

3) A kérdés megvitatásában – nem kis részben Magyarország diplomáciai tevékenysége révén – olyan nemzetközi szervezetek is érintetté váltak, mint például az ENSZ, a NATO, az EBESZ, az EU, az Európa Tanács, illetve a Velencei Bizottság.

4) Az ukrán–magyar diplomáciai feszültség nemzetközi vetületei miatt közvetítőként vagy békéltetőként ez ügyben – ilyen vagy olyan fokon – megnyilvánult már az Amerikai Egyesült Államok, Németország és Lengyelország is.

Ha tágabb kontextusba helyezzük az ukrán oktatási törvénynek az oktatás nyelvét meghatározó cikkelye problémáját, akkor számos kérdést fogalmazhatunk meg. Például: miként lehetséges az, hogy bár a vitában álló államok mind tagjai az Európa Tanácsnak, továbbá Magyarország az Európai Uniónak is, és Ukrajna szintén az európai integráció útját választotta, a kisebbségek nyelvén folyó oktatáshoz kapcsolódó jogok kodifikálása (és ezeknek a jogoknak a gyakorlati alkalmazása) a totalitárius rezsimek felbomlása után csaknem három

lehetővé tette a területén élő nemzetiségek számára azt, hogy saját nyelvükön tanulhassanak. Függetlenségének első bő negyed századában (1991-től a 2017-es oktatási törvény elfogadásáig) Ukrajna is jogszabályokban garantálta a jogot az anyanyelven folyó oktatáshoz. Erről lásd: Csernicskó István – Tóth Mihály: *Az anyanyelvi oktatás joga: Közép-európai hagyományok a Kárpátalja példája.* Ungvár: Autdor-Shark, 2018.

évtizeddel még mindig feszültségek forrása Európában? Vagy ha konkrétabban vizsgáljuk a problémát: mennyire összeegyeztethető az új oktatási törvény 7. cikkelye Ukrajna alkotmányával és a nemzetközi egyezmények szellemével; (nyelvi) emberi jog-e egyáltalán az anyanyelven folyó oktatás?

Folyóiratunk ezen számában két, egymással ellentétes álláspontot olvashatunk ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban. Előbb három ukrajnai alkotmányjogász közös tanulmányát ajánljuk az Olvasók figyelmébe. Ebben az írásban a szerzők az ukrán oktatási törvénnyel kapcsolatos hivatalos ukrajnai álláspontot mutatják be alapos részletességgel. A tanulmány időszerűségét növeli, hogy 2017. október 6-án – tehát már a jogszabály elfogadása után egy hónappal – 48 ellenzéki parlamenti képviselő beadványt nyújtott be Ukrajna Alkotmánybíróságához, melyben kérik a testületet, vizsgálja meg, megfelel-e Ukrajna Alkotmányának az új oktatási törvény. Az alkotmányossági vizsgálat csupán közel egy évvel később, 2018. október 4-én vette kezdetét, és e sorok írása közben (2018. december) még folyamatban van. Mivel a három szerző egyike személyesen is részt vesz a 2018 decemberében még javában zajló alkotmánybírósági eljárásban, az ukrán jogászoknak tanulmányuk írása közben lehetőségük nyílott arra, hogy megismerhessék a törvény alkotmányossága melletti és elleni jogi és politikai érveket, és alapozhassanak azokra. Így az itt közölt írás joggal tekinthető az oktatási törvénnyel kapcsolatos ukrán állami álláspont egyfajta összefoglalásának, szintézisének. A tanulmányból kiderül, hogyan látja Kijev a kisebbségek anyanyelvi oktatását, s látható, milyen érveket sorakoztatnak fel a jogászok álláspontjuk alátámasztására.

A másik tanulmány nem kapcsolódik közvetlenül az ukrán oktatási törvényhez, és nem érinti annak 7. cikkelyét sem. Ennek ellenére szorosan kötődik az előző írás témájához, ugyanis az anyanyelvi oktatás és az emberi jogok kérdésköréről ad összefoglaló képet. Szerzője Tove Skutnabb-Kangas, a kisebbségi oktatás és az emberi jogok egyik legismertebb nemzetközi szakértője. Következtetése szerint a hatályos nemzetközi jogban viszonylag kevés pozitív jog van a kisebbségek anyanyelvi oktatásához, és általában ezek sem kötelező érvényűek, ez azonban nem szolgálja az emberek közötti egyenlőséget.

Mindkét tanulmányban kiemelt szerepet kap a jogegyenlőség elve. Érdekes azonban, hogy miközben az ukrán jogászok

értelmezésében az állampolgárok közötti egyenlőség úgy jelenik meg az ukrán oktatási törvényben, hogy mindenkinek joga van az államnyelven (tehát ukránul) folyó oktatáshoz, a másik tanulmány központi gondolata az, hogy az emberek közötti egyenlőség elve alapján mindenkinek joga van arra, hogy saját anyanyelvén tanulhasson (legalább az oktatás alsóbb szintjein).

Az alább közölt két tanulmány nem ad megfellebbezhetetlen választ a kérdéseinkre. Ez azonban nem meglepő.

Kymlicka a nemzetközi kisebbségi sztenderdek kapcsán megfogalmazott négy, a nyugat-európai demokráciák és a nemzetközi szervezetek körében az 1990-es években a posztszocialista államokra vonatkozóan kialakult előfeltevést: (1) a nyugati demokráciákban léteznek bizonyos közös normák vagy modellek; (2) ezek a nyugati országokban jól működnek; (3) ezek alkalmazhatók Kelet- és Közép-Európára, és ott is jól működnek majd, ha elfogadják őket; (4) a nemzetközi közösségnek szerepe van e normák előmozdításában és bevezetésében. Hangsúlyozza azonban, hogy ezek mindegyike erősen vitatható, már csak azért is, mert maguk a nyugati államok sem egységesek saját kisebbségeik helyzetének kezelésében, és arról is vita folyik, vannak-e egyáltalán kodifikált nemzetközi normák e területen.[4]

A fenti megállapításokra rímelnek Pavlenko szavai, aki azt írja: „A kezdeti nyugati próbálkozások, hogy megtanítsák az újonnan feltörekvő országoknak, hogy a »jó liberális demokráciák« miként döntenek a nyelvpolitikai dilemmákban, gyorsan ahhoz a felismeréshez vezettek, hogy a Nyugat nagyon messze van az etnolingvisztikai kérdések »megoldásától«, és hogy valójában nincs a nyelvi jogoknak normatív elmélete”.[5]

Kárpátalján élő magyarként természetesen van személyes véleményem, illetve a nyelvpolitikai kérdéseket kutató nyelvészként kialakult a szakmai álláspontom is a kisebbségek anyanyelvi oktatásának kérdésében, és konkrétan az ukrán oktatási törvény 7. cikkelyével kapcsolatban is, hiszen – miként Babbie fogalmazott a

[4] Kymlicka, Will: Multiculturalism and Minority Rights: West and East. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 14/4 (2015): 4–5. [4–25.]

[5] Pavlenko, Aneta: Language rights versus speakers' rights: on the applicability of Western language rights approaches in Eastern European contexts. *Language Policy* 10 (2011): 44. [37-58.]

társadalomtudományi kutatások módszereiről szóló kézikönyvének etikai fejezetében – „A társadalomtudományi kutatás szükségszerűen politikai és ideológiai dimenziókkal is rendelkezik. Politikai kérdésekben a tudomány semleges ugyan, a tudósok viszont nem”.[6] Azt is hozzáteszi azonban Babbie, hogy „egyetlen általánosan elfogadott politikai norma létezik: a kutató személyes politikai beállítottsága ne hátráltassa és jogosulatlanul ne befolyásolja a tudományos kutatásokat”.[7] Éppen ezért közöljük egymás mellett/után ezt a két, a problémát (a kisebbségi nyelveken folyó oktatás jogának kérdését) alapjaiban más szemszögből tárgyaló tanulmányt.

Úgy véljük ugyanis, hogy az ukrán oktatási törvény apropóján kibontakozott vita sokkal több, mint Ukrajna és Magyarországi diplomáciai csörtéje a Kárpátalján élő magyar tannyelvű iskolák jövőjéről. A nemzetközi szintre emelkedett polémia valójában a kisebbségek anyanyelvi oktatásának jogairól és általában a nyelvi emberi jogokról szól, és az, hogy miként rendeződik ez a már eddig is sok feszültséget okozó probléma, a jövőben hatással lehet nemcsak az érintett államok, hanem akár az Európa Tanács és az Európai Unió normaalkotására és jogértelmezésére is.

Az európai őshonos kisebbségek anyanyelvi oktatásához fűződő jogainak, és általában a kisebbségi nyelvek használatára vonatkozó jogoknak az értelmezésében meghatározó szerepe lehet ugyanis annak, milyen eredménnyel zárul a 2017 őszén kezdődött polémia. Ha a nemzetközi szervezetek – vélt vagy valós geopolitikai érdekek miatt – befolyásukat latba vetve (nyíltan vagy burkoltan) az ukrán álláspont mellé állnak, és ezzel asszisztálnak a nemzeti kisebbségek nyelvén működő ukrajnai oktatási hálózat erodálásához, az arra teremt precedenst, hogy a kisebbségek korábban szerzett, az állampolgárságuk szerinti állam jogrendszerében biztosított jogai is bármikor szűkíthetők. A homogén nemzetállamot építő államok – az ukrán példán felbátorodva – hasonló lépésekre szánhatják magukat, s ezzel az újabb konfliktusok elkerülhetetlenné válnak. Amennyiben azonban a kérdés rendezését szorgalmazó nemzetközi nyomás olyan kompromisszumot eredményez, amellyel a felek arculatvesztés

[6] Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Budapest: Balassi Kiadó (Hatodik, átdolgozott kiadás), 2001. 552.
[7] Uo., 545.

nélkül azonosulhatnak, és amely kiáll a kisebbségek anyanyelvi oktatáshoz fűződő jogai mellett, ez akár arra is ösztönözheti az ET és/vagy az EU jogalkotóit, hogy olyan nemzetközi jogi dokumentumot dolgozzanak ki, amely a további hasonló konfliktusok elkerülése érdekében kötelező érvénnyel határozza meg a kisebbségi nyelvhasználat minimális szintjeit (többek között az oktatásban is).

Felhasznált irodalom

Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Budapest: Balassi Kiadó (Hatodik, átdolgozott kiadás), 2001.

Csernicskó István – Tóth Mihály: *Az anyanyelvi oktatás joga: Közép-európai hagyományok a Kárpátalja példája.* Ungvár: Autdor-Shark, 2018.

Fedinec Csilla – Csernicskó István: A 2017-es ukrajnai oktatási kerettörvény: a szöveg keletkezéstörténete és tartalma. *Regio,* 2017/3. 278–300.

Kymlicka, Will: Multiculturalism and Minority Rights: West and East. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 14/4 2015: 4–25.

Pavlenko, Aneta: Language rights versus speakers' rights: on the applicability of Western language rights approaches in Eastern European contexts. *Language Policy* 10 2011: 37–58.

Закон України «Про освіту». http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19

DOI: 10.17355/rkkpt.v26i3.227

VOLODYMYR MARKOVSKYI – ROMAN DEMKIV – VIACHESLAV SHEVCZENKO *

Ukrajna nyelvpolitikájának alakulása az őshonos népek és nemzeti kisebbségek anyanyelvi oktatása területén

1. A kérdés aktualitása és a kutatás célja

Oroszország agressziója következtében Ukrajna kihívásokkal találta szembe magát, amelyek rákényszerítették, hogy kevésbé liberális nyelvpolitikát folytasson a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban, mint ahogy azt az Európai Unió egyes nemzetközi jogi szubjektumai megkívánnák. Az a nyelvpolitika, amit Ukrajna 1991 és 2014 között folytatott abban a tekintetben, hogy biztosította a nemzeti kisebbségek számára az anyanyelvű oktatást, gyakorlatilag teljes elfogadásra talált az Európai Unió illetékes intézményei részéről. De vonatkozik ez azokra a szomszédos országokra is, amelyek anyaországai az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségeknek, amelyek végig anyanyelvükön tanulhattak. Gondolunk itt Magyarországra és Oroszországra. A Kisebbségi vagy Regionális Nyelvek Európai Kartájának ukrajnai ratifikálása 2003-ban új lehetőségeket biztosított a kisebbségi nyelveknek a nyilvánosságban, így egyebek mellett az oktatásban való használatára.

* Volodymyr Markovskyi jogász, a Lembergi (Lvivi) Belügyi Állami Egyetem Állam- és Jogtörténeti, Alkotmányjogi és Nemzetközi Kapcsolatok Tanszékének docense, a jogtudományok kandidátusa; Roman Demkiv jogász a Lembergi (Lvivi) Belügyi Állami Egyetem Polgárjogi Tanszékének oktatója, a jogtudományok kandidátusa; Viacheslav Shevczenko a Lembergi (Lvivi) Belügyi Állami Egyetem Polgárjogi Tanszékének jogásza, a Berdicsevi Egészségügyi College igazgatója, PhD.

Az orosz agresszió során Ukrajna épp azokat a területeket veszítette el, ahol a legkevesebb államnyelvű (ukrán) iskola volt. Vonatkozik ez a Krímre, valamint Luhanszk és Doneck megyék egyes keleti járásaira. Ezeknek a területeknek az orosz nyelvű lakossága, engedve a bujtogatásnak, ellenállt az ukrán hadseregnek, amely a szeparatista erőktől és a megkülönböztető jelzés nélküli, oroszul beszélő, nyilvánvalóan az orosz hadsereg fegyvereseitől próbálja megtisztítani a területet.

Mindez arra késztette az ukrán hatalmat, hogy megváltoztassa a nyelvpolitikához való hozzáállását ahhoz az állapothoz képest, amely 2010 és 2014 között volt irányadó a Régiók Pártja és Viktor Janukovics ex-államfő regnálása idején. Az időszakot ebben a tekintetben Ukrajna 2012. július 3-án kelt, az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvénye instrumentalizálta, melyet az alkotmányos normák megszegésével fogadtak el, s ezt az alkotmányszegést Ukrajna Alkotmánybírósága meg is állapította 2018. február 28-án kelt 2-r/2018. sz. határozatában.[1]

Az ukrán hatalom tehát igen keserű leckét kapott egy olyan nyelvpolitika alkalmazásából, amely az államnyelv helyett a kisebbségi nyelveknek a társadalmi élet összes területén való szabad használatán alapult. Ilyen alkalmazási területek többek között az oktatás, az önkormányzatok, a tv- és rádióadások, általában a tömegkommunikációs tér. Ez a hozzáállás vezetett a szeparatizmushoz, amire való hajlandóságot az Ukrajna területén tevékenykedő orosz ügynökök szítottak fel.

Az Alkotmánybíróság 2014-ben vette napirendjére a 2012-es nyelvtörvény tárgyalását[2] (a döntés ebben a kérdésben 2018. február 28-án kelt), a parlament pedig elfogadott több olyan jogszabályt, amelyeknek az volt a célja, hogy csökkentsék az orosz nyelv (amely az ország Alkotmánya értelmében kisebbségi nyelv) alkalmazási területeit a tömegkommunikációban, és növeljék az ukrán nyelvnek

[1] Щодо невідповідності Конституції України (неконституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012 року № 5029-VI : Конституційне подання 57 народних депутатів України від 10.07.2014 р. № 3/1510. http://www.ccu.gov.ua/docs/2056 (Utolsó letöltés: 2018.11.08.)

[2] Uo. Конституційне подання 57 народних депутатів щодо невідповідності Конституції України (неконституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики».

mint államnyelvnek a használatát ugyanezen a területen. Ilyen volt többek között az audiovizuális (elektronikus) tömegtájékoztatási eszközök nyelvhasználatára vonatkozó egyes jogszabályok módosításáról szóló törvény, amely előírta a minimálisan kötelező adásmennyiséget, amit államnyelven kell sugározni a különböző fogyasztói kategóriák irányába,[3] valamint a közszolgálatról szóló törvény, amely kötelezően előírja az állami alkalmazottak számára munkaköri kötelezettségeik ellátása során az államnyelv használatát.[4] Az utóbbi törvény 8. cikkelyének 1. része értelmében az állami alkalmazott alapvető kötelezettsége az államnyelv használata közhivatali teendői ellátása során, továbbá az államnyelv diszkriminálásának és az erre tett mindenfajta kísérletnek a megakadályozása.

Bár az állam részéről ez már egy megkésett válasz volt Oroszország katonai és információs agressziójára, annak tudatosítása, hogy a nyelvpolitikában komoly változásokra van szükség, elvezetett ahhoz, hogy olyan törvények születtek, melyek célja az információs térben megnyilvánuló, a háborús körülmények között Ukrajna állami szuverenitására nézve fenyegetést jelentő propaganda visszaszorítása volt.

A következő lépés Ukrajna 2017. szeptember 5-én kelt, *Az oktatásról* szóló 2145-VIII. számú törvényének elfogadása volt. Ennek a jogszabálynak a 7. cikke *Az oktatás nyelve* címet viseli, s rendkívüli visszhangot váltott ki.

Az ukrán állam törekvése, hogy az ukrán nyelvnek mint államnyelvnek biztosítsa a státusát az oktatásban, éles kritikát váltott ki az ukrán értelmiség egy részéből és egyes nemzetiségek körében is.

Ukrajna Alkotmánybírósága 2017. október 6-án regisztrálta 48 parlamenti képviselő beadványát, melyben azt a kérdést tették fel, hogy a fenti oktatási törvény megfelel-e Ukrajna Alkotmányának.[5] Az

[3] Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації: Закон України від 23.05.2017 р. № 2054-VIII. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2054-19 (Utolsó letöltés: 2018.11.08.)

[4] Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/889-19/page (Utolsó letöltés: 2018.11.08.)

[5] Щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII: Конституційне подання 48 народних депутатів України від 06.10.2017 р. № 1710061.

alkotmánybírósági beadvány fogalmazói, azaz a 48 parlamenti képviselő, akik aláírták az alkotmánybírósági beadványt, azt a célt tűzték maguk elé, hogy megakadályozzák az állam erőfeszítéseit az államnyelv alkalmazási területeinek kiterjesztésében, elsősorban az oktatásügyben azon iskolákra nézve, ahol a nemzeti kisebbségek képviselői tanulnak, az oktatás nyelve pedig ezeknek a kisebbségeknek a nyelve. Mindeközben egyáltalán nem vették figyelembe, hogy ezekben az iskolákban az államnyelv és irodalom csak tantárgyként szerepelt, amire többször rámutatott Lilija Hrinevics, Ukrajna oktatási és tudományos minisztere.[6]

E tanulmány célja, hogy jogi szempontból elemezze, mennyire felel meg Ukrajna 2017. szeptember 5-én kelt törvénye *Az oktatásról* Ukrajna Alkotmányának, valamint Ukrajna nemzetközi-jogi kötelezettségeinek, azaz választ adjon az alkotmánybírósági beadványban megfogalmazott kérdésre. Feladatunknak tartjuk azt is bemutatni, hogy az alkotmányjogi eljárás szempontjából hogyan működik egy ilyen vizsgálat, s ezzel a szemponttal kiegészítsük a szaktudományos megközelítéseket.

Az oktatásról szóló törvény 7. cikke alkotmányellenességének megállapítása ahhoz vezetne, hogy akadályozná az ukrán nyelv mint államnyelv státusának a biztosítását annak az oktatási reformnak a megvalósítása során, amely Ukrajnában kezdetét vette. Ezzel kapcsolatban Ukrajna Alkotmánybírósága hivatalos közlönyének 2017. novemberi számában elemzést tettünk közzé, amely *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke életbe léptetésével kapcsolatos problémákat világítja meg.[7] Miután 2018 áprilisában megkezdődött az

http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_4072.pdf (Utolsó letöltés: 2018.11.08.)

[6] Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériumának statisztikai adatai. *Файлообмінник мережі D-lan*. http://files.d-lan.dp.ua/download?file=965e4f169d427e1b02d36fa32ed128cc#uploader (Utolsó letöltés: 2018.11.09.)

[7] Марковський В. Я. – Шевченко В. С.: Проблеми та перспективи реалізації статті 7 «Мова освіти» Закону України «Про освіту» 2017 року [Ukrajna „Az oktatásról” szóló 2017. évi törvénye „Az oktatás nyelvéről” szóló 7. cikke életbe léptetésének nehézségei és távlati lehetőségei]. *Вісник Конституційного Суду України,* 2017, № 6. 51-63.

alkotmányossági beadvány vizsgálata,[8] az Alkotmánybírósághoz szakértői elemzést juttattunk el *Az oktatásról* szóló törvény alkotmányossági vizsgálatával kapcsolatban. Jelen tanulmány ezen az elemzésen alapszik.

2. Az oktatásról szóló törvény 7. cikkének kritikája az EU-ban és Ukrajnában

Módszertani szempontból szeretnénk leszögezni, hogy túlléptünk azoknak a körén, akik részt vettek az alkotmánybírósági üléseken. A jog azon szubjektumairól van szó, akiknek jogi vagy politikai álláspontja jelentősen befolyásolja vagy befolyásolhatja a jövőben Ukrajna Alkotmánybíróságának bíráit, valamint az ukrajnai közvéleményt a kisebbségek nyelvi jogainak biztosítása terén. Ilyen például az Európa Tanács és annak tanácsadó szerve, a Velencei Bizottság (Európai bizottság a demokrácia érvényesítésére a jog eszközeivel). Ezeknek az európai intézményeknek a kritikai észrevételeire figyelemmel voltak az alkotmányossági beadvány szerzői azzal a céllal, hogy megalapozzák *Az oktatásról* szóló törvény alkotmányellenességét.

Ezenkívül elemeztük *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikkelye bevezetésének honi kritikusait, valamint a magyar és az orosz külügyminisztériumok e kérdéssel kapcsolatban kialakított álláspontját. Ez nem csak megfelel az *audiatur et altera pars* (hallgattassék meg a másik fél is) elvének, hanem segít felszínre hozni azokat a tényezőket, amelyek befolyást gyakorolhatnak Ukrajna Alkotmánybíróságának végső döntésére, ami pedig jelentősen befolyásolhatja az ukrán mint államnyelv státusának megerősítését és az ukrajnai kisebbségek nyelvi jogainak biztosítását.

Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése (PACE) 2017. október 10-én tűzte napirendre *Az oktatásról* szóló törvénynek az oktatás nyelvére vonatkozó 7. cikke vitáját. A napirendet a következőképpen fogalmazták meg: Az új ukrán oktatási törvény: jelentős akadálya a nemzeti kisebbségek anyanyelven zajló oktatásának. A PACE 2189.

[8] Az ügyben 2018. július 5-én került sor az első szóbeli meghallgatásra Kijevben, s az ügyhöz csatolták jelen tanulmány egyik szerzőjének, Volodymyr Markovskyinak a szakértői véleményét is.

(2017) sz. határozata kritikai észrevételeket tett, melyek lényege, hogy az új ukrán oktatási törvény jelentősen csökkenti az ukrajnai nemzeti kisebbségek jogait; a törvény a nemzeti kisebbségeknek az anyanyelvükön zajló oktatás terén eddig elismert jogok túlzott csökkentését vonja maga után (9. pont). A törvény nem teremt megfelelő egyensúlyt a hivatalos nyelv és a nemzeti kisebbségek nyelvei között (8. pont). Hogy mit jelent a megfelelő egyensúly, arra nem tér ki a határozat. Ugyanakkor a szövegből egyértelművé válik, hogy a nemzeti kisebbségek iskoláiban az oktatás ezeknek a kisebbségeknek a nyelvén folyik, azaz ezek egynyelvű iskolák. Nyilvánvaló az is, hogy az államnyelv rendkívül kismértékű jelenléte a nemzeti kisebbségek iskoláiban cseppet sem izgatja az EU intézményeit, ugyanakkor az ukrán társadalom zöme nem fogadja el ezt a helyzetet.

Ukrajna irányában megfogalmazódott az a javaslat, hogy Kijevnek ki kell kérnie a Velencei Bizottság véleményét *Az oktatásról* szóló törvényről, pontosabban annak az oktatás nyelvét szabályozó 7. cikkéről és néhány átmeneti rendelkezésről. A Velencei Bizottság hamarosan, 2017. december 11-én közé is tette 902. számú, *Az oktatásról* szóló ukrajnai törvénnyel kapcsolatos véleményét az államnyelv és a kisebbségi nyelvek, valamint az egyéb nyelvek használatával kapcsolatban az oktatás területén.[9] A dokumentum több kritikát is megfogalmazott *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikkével kapcsolatban: 1) az oktatási törvény a különböző kategóriákba sorolt kisebbségek számára különböző szabályokat állapít meg (42., 43., 44., 48. pont); 2) különböző jogokat állapít meg az őslakosok és a nemzeti kisebbségek számára (40., 41., 42. pont). Ez az álláspont egybeesik azzal a hivatkozással, amit az ukrán parlamenti képviselők alkotmányossági beadványában találunk. Az utóbbi dokumentum azt igyekezett alátámasztani, hogy eltérő jogi normák alkalmazása a kisebbségek és az őslakos népek számára az oktatásban való nyelvhasználattal összefüggésben a nemzeti kisebbségek diszkriminációjával egyenlő.

[9] The European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Opinion on the Law on Education of 5 September 2017 on the use of the State Language and Minority and other languages in education. Adopted by the Venice Commission at its 113th Plenary Session (8-9 December 2017). Strasbourg (Fr), Dec. 2017, 11. 25 p. Opinion no. 902/2017 CDL-AD (2017) 030.

A Velencei Bizottság bírálta, hogy nincs meghatározva az államnyelv és a kisebbségi nyelvek iskolai használatának mértéke, mert nincs vonatkozó jogi szabályozás, amely egyensúlyban tartaná az államnyelv és a kisebbségi nyelvek használatát.[10] A Velencei Bizottság szakértői a következtetésekben leszögezik azt, hogy *Az oktatásról* szóló törvény kerettörvény (framework law) (66. pont), és az államnyelv és a kisebbségi nyelvek használatának mértékét az oktatásban a teljes általános középiskolai oktatásról szóló törvény fogja szabályozni. Szeretnénk tehát aláhúzni, hogy a kisebbségi nyelveknek és az államnyelvnek az oktatásban való használata mértékéről van szó, nem pedig a kisebbségi nyelveknek az oktatási folyamatból való kizárásáról.

A Velencei Bizottság a következtetésekben rámutatott arra az ellenmondásra, amely Az állami nyelvpolitika alapjairól szóló 2012-es törvény 20. cikke (a törvény hatályát vesztette 2018. február 28-án) és *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke közt állt fenn. A Velencei Bizottság szakértői általánosságban azt a hipotézist állították fel, hogy *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke ellenmondásban van Ukrajna Alkotmányának 22. cikkével,[11] mivel *Az állami nyelvpolitika alapjairól* szóló 2012. évi törvény 20. cikkében szavatolt szintnél alacsonyabb szintű védelmet biztosít. Ugyanakkor a Velencei Bizottság rámutatott arra, az adott kérdésben nem tud szilárd álláspontra helyezkedni, mivel az kívül esik a hatáskörén, ebben a kérdésben Ukrajna Alkotmánybírósága fog dönteni (9. pont). Ám *Az oktatásról* szóló törvény alkotmányossági beadványának megfogalmazói felhasználták ezt az érvelést a törvény alkotmányellenességének alátámasztására (a későbbiekben erre visszatérünk).

A Velencei Bizottság állásfoglalásában kitérnek arra is, hogy egyes nemzeti kisebbségek, többek között az oroszok esetében nincs

[10] A Velencei Bizottság következtetéseit elemezzük az alábbi tanulmányunkban: Toronchuk, Ivan – Markovskyi, Volodymyr: The Implementation of the Venice Commission recommendations on the provision of the minorities language rights in the Ukrainian legislation. *European Journal of Law and Public Administration*, 2018, Volume 5, Issue 1, 54-69. https://doi.org/10.18662/eljpa/27 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[11] Ukrajna Alkotmánya 22. cikkének 3. része kimondja, hogy új törvények megalkotásakor vagy törvények módosításakor nem lehet szűkíteni a szerzett jogokat és szabadságjogokat.

betartva a diszkrimináció kizárásnak elve (106–115. pontok). A Velencei Bizottság szakértői teljesen figyelmen kívül hagyták Ukrajna oroszosításának hosszú történelmi folyamatát először a cári birodalom, majd a Szovjetunió által, valamint a gyarmati függőség és az oroszosítás következményei felszámolásának fontosságát. Ugyanakkor pozitívan értékelhetjük, hogy a következtetésekben nincs szó arról, hogy Ukrajna megsértette volna a nemzetközi kisebbségvédelmi egyezmények bármelyikét.

Az ukrajnai nyelvi viszonyok aktív kutatói és *Az oktatásról* szóló törvény nyelvi cikkének következetes kritikusai, a magyar származású és Ukrajnában élő Tóth Mihály és Csernicskó István.[12] Mindkét kutató úgy véli, hogy *Az állami nyelvpolitika alapjairól* szóló 2012-es törvény eltörlése és *Az oktatásról* szóló törvény 7. nyelvi cikke alapján egyes tantárgyak ukrán nyelven való oktatásának bevezetése sérti a kisebbségek nyelvi jogait az oktatás területén. Véleményük szerint sérül a kisebbségeknek az anyanyelvű oktatáshoz fűződő joga, amit az Ukrajna Alkotmányának 53. cikke szavatol. Ahelyett, hogy növekedne az államnyelv súlya az iskolai oktatásban, azt javasolják, hogy az ukrán nyelv oktatásának módszertanát tökéletesítsék a nemzetiségi nyelveken oktató iskolákban, s ehhez álljanak rendelkezésre magasan képzett pedagógusok[13] (ebben az értelmezésben az ukrán nyelvnek mint idegen nyelvnek az oktatásáról

[12] Товт М. М. – Черничко С. С.: *Нові засади мовного регулювання в Україні у дзеркалі конституційно-правового аналізу національного законодавства та міжнародних зобов'язань України. Багатомовність, регіоналізм, викладання мов [Az ukrajnai nyelvi szabályozás új alapvetése a nemzeti alkotmányos-jogi szabályozás és Ukrajna nemzetközi jogi kötelezettségeinek tükrében. Többnyelvűség, regionalizmus, nyelvoktatás]*. Ужгород: Закарпатський Угорський інститут ім. Ф. Ракоці ІІ науково-дослідний центр ім. Антонія Годинки, 2017. 84-99. http://mek.oszk.hu/17800/17898/17898.pdf (Utolsó letöltés: 2018.11.08.); Товт М. М.: Роль і значущість захисту прав національних меншин у двосторонніх україно-угорських відносинах [A kisebbségi jogok védelmének szerepe és jelentősége a kétoldalú ukrán–magyar kapcsolatokban]. *Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник,* 2018, № 1 (46). 89-96; Черничко С. С.: Державна мова для угорців Закарпаття: чинник інтеграції, сегрегації чи асиміляції [Az államnyelv a kárpátaljai magyarok számára: integrációs, szegregációs vagy asszimilációs tényező]. *Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник,* 2018, № 1 (46). 97-105.

[13] Черничко, 2018. i.m. 97-105.

beszélnek). Ez az érvelés jelentős mértékben összecseng *Az oktatásról* szóló törvénnyel kapcsolatos alkotmányossági beadvány szövegével.

Összefoglalva *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikkével kapcsolatos kritikákat, megállapítható, hogy bírálói szerint e cikk szűkíti azokat a jogokat, amelyeket Az állami nyelvpolitika alapjairól szóló 2012-es törvény 20. cikke szavatolt (a törvény 2018. február 28-ig volt érvényben). A kritikusok szerint a kétnyelvű oktatási modell *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke alapján történő bevezetése szűkíti a nemzeti kisebbségek védelmének aktuális jogi kereteit. Ez az érvelés figyelhető meg annak bizonygatása során, hogy Ukrajna jogokat von el a kisebbségektől, ami a bírálók szerint ellentétes Ukrajna Alkotmányának 22. cikkével. Erre mutat rá többek között a 2017. október 6-i alkotmányossági beadvány 2. pontja. Ám Lilija Hrinevics, Ukrajna oktatási és tudományos minisztere érvekkel támasztotta alá az ukrajnai nemzeti kisebbségek oktatása differenciált kezelésének szükségességét Navracsics Tiborral, az EU oktatási biztosával való találkozó során.[14] A miniszter ezt az álláspontot képviselte az alkotmánybírósági meghallgatás során is.

Az oktatásról szóló törvény kritikusainak alapvető érvelése tehát az, hogy sérülnek a kisebbségek szerzett jogai, mégpedig, véleményük szerint, azáltal, hogy Ukrajna át akar térni a nemzetiségi iskolákban a kétnyelvű oktatási modellre, mely iskolákban eddig az oktatás kizárólag anyanyelven folyt, az ukrán nyelvet csak tantárgyként tanulták. Ez a vélt kisebbségi status quo éppen hogy a ruszifikáció eredménye, amit a szovjet rezsim erőltetett Szovjet-Ukrajna területén. A nyelvész Csernicskó István, a filológiai tudományok doktora, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola professzora írja a következőket: A ruszifikálás politikájának következménye, hogy az Ukrán SZSZK-ban az ukrán nyelv oktatása csak az ukrán tannyelvű iskolákban volt kötelező, míg az orosz nyelvet kötelezően oktatták az ország összes iskolájában. Az ukrán nyelv nem szerepelt tantárgyként

[14] «One-size-fits-all – поганий підхід для надання освіти дітям з різними умовами навчання», – Лілія Гриневич на зустрічі з комісаром ЄС з питань освіти Тібором Навračічем [„One-size-fits-all – rossz hozzáállás a különböző feltételek között tanuló gyerekek oktatásához," – Lilija Hrinevics Navracsics Tiborral, az EU oktatásért felelős biztosával való találkozón]. https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2017-11-08-one-size-fits-all-poganij-pidxid-dlya-nadannya-osviti-dityam-z-riznimi-umovami-navchannya (Letöltés ideje: 2018. november 8.)

a nemzetiségi (mint a magyar, a román, a moldovai stb.) iskolákban.[15] Azaz a szovjet hatalom mindent megtett annak érdekében, hogy az Ukrajnában élő magyarok ne ukránul, hanem oroszul tanuljanak meg. Ennek következménye, hogy az Ukrajnában élő magyarok nemzedékei nem beszélik az államnyelvet. A problémát tovább fokozza, hogy most nem tudnak gyermekeik segítségére lenni az ukrán nyelvnek mint államnyelvnek az elsajátításában. Teljesen nyilvánvaló, hogy ezen a helyzeten változtatni kell, s szükséges, hogy a nemzetiségi iskolákban nagyobb szerepet kapjon az ukrán nyelv.

A kialakult helyzetet Oroszország és Magyarország arra használta fel, hogy a nemzeti kisebbségek jogainak védelmét hangoztatva nyomást gyakoroljon Ukrajnára és olyan politikai nyilatkozatokat tegyen, amelyek súrolták az Ukrajna belügyeibe való beavatkozás határát.

Az orosz Állami Duma és a Szövetségi Tanács 2017. szeptember 27-i határozata például leszögezte, hogy az ukrán jogszabály sérti az ukrajnai orosz nyelvű kisebbség jogait, és megvalósíthatja az etnocídium tényét. A határozat felszólította az ENSZ, az EBESZ és az Európa Tanács illetékes szerveit, hogy foganatosítsanak intézkedéseket az ukrajnai nemzeti kisebbségek védelme érdekében.[16]

De ha már Oroszország saját agressziójának áldozatai irányába megfogalmazott vádak már senkit sem késztetnek csodálkozásra, a magyar külügyi tárca megnyilatkozásai annál nagyobb megdöbbenést keltettek. Szijjártó Péter magyar külügyi és külgazdasági miniszter többek között 2018. március 1-jén kijelentette: Az ukrán kormány két nacionalista célt tűzött ki maga elé: az egyik, hogy a kisebbségek ne tanulhassanak, a másik, hogy ne beszélhessenek a saját nyelvükön, illetve alkotmányellenesnek minősítették azt a törvényt, amely lehetőséget biztosított arra, hogy a kisebbségek használhassák a saját nyelvüket.[17] Ugyanilyen éles kirohanásként értékeljük a külügyi tárca

[15] Черничко С.: Напрямки мовної освіти України і угорськомовна освіта на Закарпатті [Az ukrajnai nyelvi oktatás irányai és a kárpátaljai magyar oktatásügy]. http://real.mtak.hu/23645/7/ukrajna_nyelvpolitikaja.pdf (Letöltés ideje: 2018. november 8.)

[16] Oroszország álláspontját az Ukrajnával szembeni katonai agressziója szempontjából kell vizsgálni.

[17] Україна брутально атакує нацменшини – МЗС Угорщини про рішення КСУ щодо «мовного закону» [Ukrajna brutálisan támadja a nemzeti kisebbségeket – Magyarország Külügyi és Külgazdasági Minisztériuma a „nyelvtörvényről"].

2017. szeptember 11-i kijelentését, miszerint ma még 71 magyar iskola van Ukrajnában, melyeket a törvény szerint négy év alatt, 2022-re mind be kell zárni.[18]

Ezek a kijelentések nincsenek szinkronban azokkal a tervekkel, amelyeket *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikkével kapcsolatban tervez az ukrán állam. Egyetlen magyar iskolát sem zárt be senki, és a jövőben sem szándékozik senkit ilyen lépést tenni. 2018 novemberéig a bírósági ügyek állami nyilvántartásában egyetlen nyelvi jogsértéssel kapcsolatos kereset sem szerepelt.

Ugyanakkor a hasonló politikai kijelentések alkalmasak arra, hogy nyomás alá helyezzék Ukrajnát, amely háborúban áll Oroszországgal, egy olyan országgal, amely atomfegyverekkel rendelkezik, és nagyobb a katonai kapacitása, mint Ukrajnának. Ukrajna ma blokkon kívüli ország, csak saját magában és a politikai nemzet konszolidációjában rejlő erőben bízhat.

3. Az alkotmányossági vizsgálat résztvevőinek álláspontja

Ebben a részben az alkotmányossági beadvány jogi szubjektumának álláspontját, amit *Az oktatásról* szóló törvénnyel kapcsolatos alkotmánybírósági beadványban fogalmazott meg, valamint az alkotmánybírósági eljárásban résztvevők nézeteit mutatjuk be.

Az alkotmányossági beadvány bevezető szakaszában az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma kijelenti, hogy *Az oktatásról* szóló törvény egészében nem felel meg Ukrajna Alkotmánya 6., 8., 9., 10., 11., 19., 22., 24., 53., 83. és 92. cikkelyeinek. Ugyanakkor az alkotmányossági beadvány bevezető szakaszának 4. és 5. pontja kifejezetten *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikkének alkotmányosságát kérdőjelezi meg. Ezt alátámasztotta az a vita is, amely a 2018. október 4-i alkotmányossági vizsgálaton bontakozott ki, melyen részt vett e tanulmány egyik szerzője is.

Радіо Свобода. https://www.radiosvoboda.org/a/news/29071476.html (Letöltés ideje: 2018. november 8.)

[18] Протест проти нового українського закону про мову. https://kijev.mfa.gov.hu/ukr/news/tiltakozas-az-uj-ukran-oktatasi-toerveny-ellen (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

3.1. Az alkotmányossági beadvány 1. pontjának kommentárja, mely Az oktatásról szóló törvénynek az Alkotmány 8., 10., 11., 24. és 53. cikkeivel való kollízióját fejti ki

Az alkotmányossági beadvány 1. pontjában a beadvány jogi szubjektuma azt az álláspontot fejti ki, hogy *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke[19] nem felel meg Ukrajna Alkotmánya 53. cikkének, mivel megsérti a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek az anyanyelvű oktatáshoz fűződő jogát. Az alkotmányossági beadvány (1. pont utolsó bekezdése) rámutat, hogy a törvényalkotó megsértette Ukrajna nemzeti kisebbségeihez tartozó polgárainak az államnyelv mellett az anyanyelven való tanuláshoz fűződő szerzett jogait.[20] Ezen túlmenően az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma diszkriminációt vélt felfedezni *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikkében Ukrajna nemzeti kisebbségeire vonatkozóan.

Ugyanakkor véleményünk szerint az alkotmányossági beadvány jogi szubjektumának ez az álláspontja nem teljesen helytálló.

Először is figyelembe kell venni, hogy az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma nem értette meg az ember természetes jogainak lényegét – az elvitathatatlan (elidegeníthetetlen) jogokét, melyeket az ENSZ közgyűlése által 1966. december 16-án elfogadott *A Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya* preambuluma rögzít. Az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma azonosítja az egyezségokmány 27. cikkében a nemzeti kisebbségek által a saját nyelv használatának elidegeníthetetlen jogát,[21] és azt a pozitív jogot, amelynek megvalósítása lehetetlen az állam törvény által meghatározott beavatkozása nélkül. Ez alatt kell érteni a nemzeti kisebbségekhez tartozó ukrán állampolgároknak az Alkotmány által garantált jogát az anyanyelvű oktatáshoz, amelyet az 53. cikkely

[19] Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[20] Щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII: Конституційне подання 48 народних депутатів України від 06.10.2017 р. № 1710061. http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_4072.pdf (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[21] Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права: Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 р. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

ötödik része rögzít. E cikk értelmében a kisebbségek anyanyelvű oktatásának mértékét jogszabályok határozzák meg. Ehhez az álláspontho tartja magát az alkotmányossági beadvány minden résztvevője.

Többek között Ukrajna elnökének a kérdésben az Alkotmánybírósághoz eljuttatott magyarázó tájékoztatója szerint Ukrajna Alkotmányának 10. cikkének ötödik része és 92. cikkének első része negyedik pontja diszkrecionális jogot biztosít a nemzeti kisebbségek és az őslakosok nyelvhasználata mértékének megállapítására az állami és kommunális oktatási intézményekben, mindeközben figyelemmel van az államnyelven való tanuláshoz fűződő jog kötelező betartására.[22]

Másodszor, az alkotmányossági beadvány jogi szubjektumának az az állítása, hogy a jogalkotó *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikkében elvonta azokat a jogokat, amelyeket az Alkotmány ötödik rész 53. cikke biztosít (az anyanyelvű oktatáshoz fűződő jogról van szó), ellenkezik a tényleges gyakorlattal. A 7. cikk első részének 3. bekezdése kimondja: Ukrajna nemzeti kisebbségeihez tartozó személyek számára garantált a jog, hogy az iskoláskor előtti, valamint az alapfokú oktatási rendszerben az államnyelv mellett, az adott kisebbség nyelvén részesüljenek oktatásban.[23]

Az oktatásról szóló törvény 7. cikk első rész ötödik bekezdése azt is kimondja, hogy minden nemzeti kisebbséghez tartozó személynek joga van anyanyelve tanulásához,[24] megfelelően Ukrajna Alkotmánya ötödik részének 53. cikkében foglaltaknak.

Ezenkívül *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikkének negyedik része rámutat arra, hogy az oktatási intézményekben a tantervnek megfelelően egy vagy több tantárgyat egy vagy több nyelven: államnyelven, angol nyelven, vagy az Európai Unió más hivatalos nyelvein lehet oktatni.[25] A törvénynek ez a kitétele lehetővé teszi, hogy Ukrajna oktatási intézményeiben az Ukrajnában élő nemzeti

[22] Щодо конституційного подання народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 року № 2145-VIII: Позиція Президента України від 04.07.2018 р.

[23] Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[24] Uo.

[25] Uo.

kisebbségek képviselői minden oktatási szinten lehetőséget kapjanak arra, hogy az Európai Unió valamely hivatalos nyelvén tanuljanak több tantárgyat is. Az ukrajnai oktatási intézményekben példának okáért a kémiát és a biológiát egyidejűleg lengyelül és ukránul, vagy magyarul és ukránul is oktathatják. Most nem fogunk belemenni annak boncolgatásába, hogy ez mennyire célszerű, de azt nem nehéz átlátni, hogy ez a kitétel jelentősen kiszélesíti a kisebbségek jogait az oktatásban a szóban forgó törvény 7. cikkének első részében foglaltakhoz képest. Tehát a 7. cikk első része a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek számára szavatolja a jogot az anyanyelven való tanuláshoz az államnyelven folyó tanulással párhuzamosan az iskoláskor előtti intézményekben és az alapfokú iskolákban, s ez nem egy olyan dogma, ami kizárja a kisebbségi nyelvek használatát az oktatás második és harmadik fokozatában, azaz az általános iskolai és a középiskolai szinten. Ennek megfelelően *Az oktatásról* szóló törvénynek ez a normája (a 7. cikk negyedik része) önmagában képes megcáfolni minden olyan kritikát, ami Ukrajnát éri azzal kapcsolatban, hogy az oktatás terén szűkíteni akarja a kisebbségi nyelvi jogokat.[26]

Ezzel együtt Ukrajna Alkotmányának 53. cikke a nemzeti kisebbségek számára garantálja a jogot az anyanyelven való tanulásra vagy az anyanyelv tanulására a nemzeti kulturális szövetségeken keresztül, ugyanakkor egyetlen szó sincs arról, hogy az érettségiig terjedően biztosítaná ezt a jogot, ahogy az alkotmányossági beadvány szerzői fogalmaznak (első bekezdés). Le kell szögeznünk, hogy *Az oktatásról* szóló törvény 12. cikkelyének harmadik része kimondja, hogy az oktatás szintjei a következők: elemi oktatás, alapfokú középiskolai oktatás és szakirányú középfokú oktatás. Az általános középiskolai oktatás fogalma, amellyel az alkotmányossági beadvány fogalmazói operálnak, egyáltalán nincs benne *Az oktatásról* szóló törvényben. Ez egyértelmű tévedés.

A fentiekre tekintettel alaptalannak tartjuk az alkotmányossági beadvány jogi szubjektumának azt az állítását, hogy *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke eltörli a nemzeti kisebbségek anyanyelven való tanuláshoz fűződő jogát, amit Ukrajna Alkotmánya 53. cikkelyének ötödik része szavatol. Emlékeztetünk arra, hogy Magyarország, Románia és Oroszország pont ezzel vádolta Ukrajnát.

[26] Марковський – Шевченко,. 2017. 51–63.

Harmadszor, felhívjuk a figyelmet arra, hogy az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma következetlenül érvelt, amikor megpróbálta bebizonyítani, hogy *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke ellentétes Ukrajna Alkotmányával.

Az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma álláspontja alátámasztására azt állítja (lásd a 6. bekezdést), hogy *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke korlátozza az anyanyelven való tanuláshoz fűződő alkotmányos jogot – azt a jogot, hogy a nemzeti kisebbségek nyelvén lehessen tanulni az érettségiig a kommunális oktatási intézményekben, amit Ukrajna Alkotmányának 53. cikke 5. része garantál.[27]

A továbbiakban az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma az 1. pont utolsó bekezdésében már azt jelenti ki, hogy kisebbségi nyelvű oktatás tekintetében eltörli a garantált természetes jogot. A beadvány úgy fogalmaz, hogy a jogalkotó megsértette Ukrajna Alkotmányának 8., 10., 11., 24., 53. cikkeit, és *eltörölte* [kiemelés tőlünk] a garantált természetes jogot ahhoz, hogy a kommunális oktatási intézményekben az érettségi megszerzéséig az államnyelv mellett Ukrajna nemzeti kisebbségeihez tartozó személyek nyelvén lehessen tanulni.[28]

Azaz az alkotmányossági beadvány szerzői az első pontban azt állítják, hogy *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke nem felel meg az alaptörvénynek, később pedig úgy fogalmaznak, hogy a jogszabály szűkíti az alkotmányos jogokat, megint másutt pedig azt olvassuk, hogy eltörli a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyeknek az anyanyelven tanuláshoz fűződő garantált természetes jogát. Az alkotmányossági beadvány szövegéből tehát nem egyértelmű, hogy az alkotmányossági beadvány szubjektuma mit állít *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikkével kapcsolatban: az alkotmányos jog korlátozását, vagy a garantált természetes jog eltörlését. *Az oktatásról* szóló törvény alkotmányellenességével kapcsolatos argumentáció hiányosságaira Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma is felhívta a figyelmet.

---

[27] Щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII: Конституційне подання 48 народних депутатів України від 06.10.2017 р. № 1710061. http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_4072.pdf (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[28] Uo.

Az alkotmányossági beadvány első pontja igyekszik bizonyítani az alkotmányossági beadvány jogi szubjektumának azt az álláspontját is, hogy *Az oktatásról* szóló törvény a nemzeti kisebbségekkel kapcsolatban nem tartja be a diszkrimináció tilalmának elvét. Többek között rámutat arra, hogy a jogalkotó lehetővé tette a diszkriminációt (megkülönböztetést) nyelvi és etnikai jegyek alapján a kommunális oktatási intézményekben az általános középiskolai oktatáshoz az államnyelv mellett anyanyelven való hozzáférése tekintetében, amikor előnyben részesíti az Ukrajna őslakos népeihez tartozó személyeket Ukrajna nemzetiségi kisebbségekhez tartozó kisebbségi személyekhez képest (lásd az alkotmányossági beadvány első pontjának utolsó bekezdését).[29]

Azaz a differenciált hozzáállást a nemzeti kisebbségek és az őslakosok nyelvi jogainak biztosításához az oktatásban az alkotmányossági beadvány fogalmazói nyelvi és etnikai jegyek alapján történő diszkriminációnak (megkülönböztetésnek) értékelik.

Arról a lehetőségről van szó, hogy *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke értelmében a krími tatár nép tagjainak lehetősége van arra, hogy anyanyelvükön tanuljanak az oktatás mindhárom szintjén: elemi szinten (1–4. osztály), alapfokú középiskolai szinten (5–9. osztály) és középfokú szakképzési szinten (10–12. osztály). Ugyanakkor *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikkének első része negyedik pontja az őslakosok számára szintén kétnyelvű oktatási modellt kínál fel, mivel az oktatást anyanyelven és államnyelven írja elő. Az anyanyelv és az államnyelv használatának egyensúlyát (mértékét) a teljes általános középiskolai oktatásról szóló implementációs törvénynek kell meghatároznia. Jelenleg éppen e törvény tervezetének a vitája zajlik, a törvénytervezet szövege elérhető Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériumának honlapján.[30] Ebből következően *Az oktatásról*

[29] Щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII: Конституційне подання 48 народних депутатів України від 06.10.2017 р. № 1710061. http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_4072.pdf (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[30] МОН України пропонує для громадського обговорення Проект Закону України «Про повну загальну середню освіту» [Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma felhívja a polgárokat, hogy vegyenek részt „A teljes általános középiskolai oktatásról” szóló törvénytervezet vitájában]. https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-

szóló törvény kerettörvény, a teljes általános középiskolai oktatásról szóló törvény pedig végrehajtási szabályozás lesz.

Az alkotmányossági beadványban tehát arról esik szó, hogy az oktatás területén a krími tatárok privilégiumokban részesülnek, ami a szerzők véleménye szerint megsérti Ukrajna Alkotmányának 24. cikkét, amely a diszkrimináció tilalmát mondja ki. Ugyanakkor Ukrajna 2012. szeptember 6-án kelt törvénye A diszkrimináció megelőzéséről és megakadályozásáról Ukrajnában lehetővé teszi az állam számára, hogy úgynevezett pozitív diszkriminációban részesítse személyek egy csoportját bizonyos esetekben, mégpedig: Pozitív diszkrimináció – speciális ideiglenes intézkedések, amelyek jogszerű, objektív alapokon nyugvó célt szolgálnak annak érdekében, hogy elkerülhetővé tegyék a jogi és gyakorlati egyenlőtlenséget Ukrajna Alkotmánya és törvényei által garantált jogok és szabadságjogok érvényesítésében személyek és/vagy csoportok esetében.[31] A nemzetközi jog a pozitív diszkriminációt az *affirmative actions* fogalommal írja le.

És valóban, Doneck és Luhanszk megyék egyes területeinek, valamint a Krím-félsziget Oroszország általi megszállása miatt Ukrajna kénytelen pozitív diszkriminációban részesíteni személyek bizonyos csoportjait. Ilyen többek között az a lehetőség, hogy a megszállt Krím és Donbász területéről érkező felvételizők az emelt szintű érettségi letétele nélkül is bekerülhetnek az ukrán felsőoktatásba.[32]

Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma az alkotmányossági beadvánnyal kapcsolatos jogi álláspontjában, amit az Alkotmánybírósághoz eljuttatott, szerepel az, hogy a Krímen a 16 krími tatár nyelvű iskolából mindössze 7 maradt meg a megszállás után, azaz számuk több mint a felére csökkent. Az az elv, hogy az őslakosoknak az államnyelv mellett az anyanyelven való oktatás is biztosított, abból indul ki, hogy az őslakosoknak nincs anyaországuk,

proekt-zakonu-ukrayini-pro-povnu-zagalnu-serednyu-osvitu (Utolsó letöltés: 2018. április 21.)

[31] Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[32] Ukrajna ideiglenesen megszállt területein élő személyek felsőfokú képzéshez és szakképzéshez való jutását Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma 2016. május 24.-én kelt 650. számú rendelete szabályozza.

amelyik támogatná őket kultúrájuk és hagyományaik fenntartásában. Jelenleg a de facto Ukrajnához tartozó területeken nincs egyetlen krími tatár iskola se. Egyetlen olyan oktatási intézmény van, ahol a krími tatár nyelvet tantárgyként oktatják – ez a Herszon megyei Novoolekszijivka iskolája. Itt nyolcvan gyerek a Krími Haza társadalmi egyesület vasárnapi iskolájában tanulja a krími tatár nyelvet.[33]

A krími tatár néppel kapcsolatban az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma nem vette kellőképpen figyelembe azt, hogy a krími tatárok helyzete 2014 óta erősen megromlott. Mindenekelőtt sorozatos jogsértések történnek a krími tatár néppel szemben,[34] az Oroszország által megszállt Krími Autonóm Köztársaság területén tudatosan az etnocídium politikáját folytatják e néppel szemben.[35] Maga a jogi helyzet kényszeríti rá Ukrajnát, hogy megkülönböztesse a nemzeti kisebbségeket és az őslakos népeket.

2014. március 20-án 1140-VII. számmal a Legfelsőbb Tanács nyilatkozatot fogadott el a krími tatár nép jogainak szavatolásáról az ukrán állam területén. A dokumentum 2. pontja kimondja: a szuverén és független ukrán állam keretein belül garantált a krími tatár nép önrendelkezési jogának biztosítása és védelme.[36] Ebből következően az ukrán parlament célja megvédeni a krími tatár népet az által, hogy megadja számukra az őslakos státust. A nyilatkozat 5. pontja így

[33] Щодо конституційного подання народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 року № 2145-VIII: Позиція Міністерства освіти і науки України. (Ezek a dokumentumok csak azután lesznek nyilvánosak, miután megszületett az Alkotmánybíróság hivatalos állásfoglalása az oktatási törvény alkotmányossága tárgyában.)

[34] Parliamentary Assembly Resolution 2231 (2018): Ukrainian citizens detained as political prisoners by the Russian Federation. 8.7: „stop the persecution of, and pressure on, the Crimean Tatar People and those who represent them, including lawyers and human rights defenders.” http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=24994&lang=en (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[35] Про визнання геноциду кримськотатарського народу: Постанова Верховної Ради України від 12.11.2015 року № 792-VIII. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-19 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[36] Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави: Постанова Верховної Ради України від 20.03.2014 р. № 1140-VII. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

fogalmaz: Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa megbízza Ukrajna Miniszteri Kabinetjét [kormányát], hogy sürgősséggel nyújtson be jogszabálytervezetet, amely megállapítja és rögzíti a krími tatár nép őslakos státusát Ukrajnában. A törvénytervezet napirenden van, megtárgyalása még ebben az ülésszakban várható (a krími tatár nép státusáról szóló törvény tervezete 2017. április 7-én lett bejegyezve 6315-ös számmal).

Az őslakosoknak biztosítanak bizonyos előjogokat a nemzetközi jogi dokumentumok is. Az ENSZ 2007-es nyilatkozata az őslakos népek jogairól és azok védelméről is ilyen, a 13. és a 14. cikke külön hangsúlyozza az őslakosok hozzáférését a saját nyelvükön oktatás nyújtó oktatási intézményekhez.[37]

Ugyanerre felhívja a figyelmet a Velencei Bizottság is *Az oktatásról* szóló törvényről készített elemzésének 110. pontjában, amikor az államnyelv és a kisebbségi nyelvek oktatásban való használatával kapcsolatban megállapítja: Valóban igaz, hogy nem minden egyenlőtlen hozzáállás jelent egyúttal diszkriminációt, amit tiltanak a törvények. … Ami a krími tatárok és egyéb kis népek belső helyzetét illeti, a pozitív megkülönböztetésnek helye lehet.[38] Azzal kapcsolatosan, hogy az államnak differenciáltan kell viszonyulnia a nemzeti kisebbségek és az őslakosok anyanyelvű oktatáshoz fűződő jogának biztosításában, Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériuma a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájára hivatkozik, amelynek 8. cikkének első része kimondja: Az oktatásügyet illetően a Felek vállalják, hogy azokon a területeken, ahol ezeket a nyelveket használják, e nyelvek mindegyikének helyzete szerint és anélkül, hogy az állam hivatalos nyelve(i)nek oktatása hátrányt szenvedne…[39]

---

[37] United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, adopted by the General Assembly on 13 September 2007. https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/declaration-on-the-rights-of-indigenous-peoples.html (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[38] Venice Commission Opinion 902/2017 - Ukraine - Opinion on the Provisions of the Law on Education of 5 September 2017 which concern the use of the State language and Minority and other languages in Education. https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)030-e (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[39] European Charter for Regional or Minority Languages. ETS No.148. Strasbourg, 05.11.1992.

Ebből következően megengedettnek tartjuk a krími tatároknak mint Ukrajna őslakos népének a pozitív megkülönböztetését az oktatásban az anyanyelvhasználat biztosítása terén.

Az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma az 1. pontban azt is leszögezi, hogy *Az oktatásról* szóló törvény pozitív diszkriminációban részesíti az angol nyelv tanulását az állami és kommunális oktatási intézményekben. Ám a beadvány egyetlen érvet sem tartalmaz ennek alátámasztására.

3.2. Az alkotmányossági beadvány 2. pontjának kommentárja, mely Az oktatásról szóló törvénynek az Alkotmány 22. cikkével való ütközését fejti ki

Az alkotmányossági beadvány második pontja azt állítja, hogy *Az oktatásról* szóló törvény megalkotója a 7. cikkben szűkítette a szerzett természetes jogokat és szabadságjogokat, ami a hatályos jogi szabályozás szűkítésében (felszámolásában) nyilvánul meg[40] Ukrajna nemzeti kisebbségei és őslakosai anyanyelvű oktatáshoz való hozzáférését illetően, ami sérti az Alkotmány 22. cikkét. Az alkotmányossági beadvány jogi szubjektumának véleménye szerint tehát *Az oktatásról* szóló törvény 7. nyelvi cikke szűkíti a kisebbségek hozzáférését az anyanyelvű oktatáshoz ahhoz képest, amit Az állami nyelvpolitika alapjairól szóló 2012-es törvény (a továbbiakban: 2012-es nyelvtörvény) a 20. cikkelyében állapított meg.[41]

Ezt az argumentációt mindenki felhasználta, aki bírálta *Az oktatásról* szóló törvényt úgy az EU részéről, mint azok az országon belüli opponensek, akik szembehelyezkednek *Az oktatásról* szóló törvény szóban forgó cikkével. Az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma úgy véli, hogy az államnyelven oktatott tantárgyak

https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/148 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[40] Щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII: Конституційне подання 48 народних депутатів України від 06.10.2017 р. № 1710061. http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_4072.pdf (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[41] Про засади державної мовної політики: Закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

számának növelése a kisebbségek meglévő jogainak szűkítéséhez vezet. Ám ebben az esetben felmerül a kérdés: milyen védelemben részesül az államnyelv, ha pillanatnyilag a kisebbségi iskolákban az oktatási folyamat 95%-ban a kisebbségek nyelvén valósul meg? Erre a kérdésre az oktatási törvény nyelvi cikkének egyetlen bírálója sem adott választ, csak azt ismételgetik, hogy meg akarják őrizni a status quo-t.

Az alkotmányossági beadvány foglalkozik azzal, hogy az 1991. évi oktatási törvény, amely 2017. szeptember 27-én vesztette hatályát, olyan jogi normákat határozott meg az oktatás nyelvére vonatkozóan, amely összhangban volt a 2012-es nyelvtörvénynek az oktatás nyelvét szabályozó 20. cikkelyével. Teljesen nyilvánvaló, hogy 2017. október 6-i állapot szerint (az oktatási törvénnyel kapcsolatos alkotmányossági beadványnak az Alkotmánybírósághoz való beküldésének dátuma) olyan joghézagról volt szó, amely az akkor hatályos 2012-es nyelvtörvény 20. cikkelye és a 2017. szeptember 5-én elfogadott oktatási törvény 7. nyelvi cikkelye között állt fenn.

Ám az Alkotmánybíróság 2018. február 28-án kelt 2-r/2018. számú határozatában a szóban forgó 2012-es nyelvtörvényt alkotmányellenesnek nyilvánította.[42] A határozat indoklásában az Alkotmánybíróság kifejti, hogy a 2012. július 3-i plenáris ülésen, amikor a törvényt elfogadták, a jogalkotó megsértette a 9073. számú törvény előkészítésének és megszavazásának eljárásrendjét, amit Ukrajna Alkotmánya 84. cikkének harmadik része és 93. cikkének első része állapít meg.

Másként fogalmazva, Ukrajna Alkotmánybíróságának 2018. február 28-án kelt 2-r/2018. számú határozata megállapította egy alkotmányellenes jogszabályon alapuló joggyakorlat jogszerűtlenségét. A határozat mára *Ratio decidendi* (precedensjog) az általános bírói gyakorlatban. Többek között az Alkotmánybíróság 2018. február 28-án kelt 2-r/2018. számú, a 2012-es nyelvtörvény alkotmányellenességét kimondó határozata alapján 2018. július 16-án a mikolajevi körzeti közigazgatási bíróság a következő döntést hozta: 2018. február 28-i hatállyal jogszerűtlennek és érvénytelennek kell

[42] У справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики»: Рішення Конституційного Суду України від 28.02.2018 р. № 2-р/2018. http://www.ccu.gov.ua/docs/2056 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

tekinteni a mikolajevi megyei tanács 2012. szeptember 7-i határozatát az állami nyelvpolitika alapjairól szóló törvény végrehajtásáról Mikolajiv megyében. A megyei tanácsi határozat arról szólt, hogy lehetővé tette az orosz nyelvnek mint regionális nyelvnek a használatát.

Ezzel a határozattal tehát megszűnt az a hivatkozási alap, amelyen az alkotmányossági beadvány megfogalmazói érveinek zöme nyugodott. Elsősorban gondolunk itt azokra a részekre, amikor az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma a 2012-es nyelvtörvényre hivatkozik (lásd többek között az alkotmányossági beadvány harmadik pontját, amelyben a joghézagokról esik szó).

Fontos kitérni arra is, hogy ez a törvény (amelyet immár alkotmányellenesnek ismertek el) olyan jelentős kedvezményekben részesítette a nemzeti kisebbségeket, ami aránytalansághoz és egyensúlyvesztéshez vezetett a nyelvi viszonyok tekintetében. Éppen ez a törvény tette lehetővé az államnyelv (az ukrán nyelv) kiszorítását az iskolai oktatásból azokban az intézményekben, ahol a nemzeti kisebbségek képviselői tanulnak. Az alkotmányossági beadvány második pontja a nemzeti kisebbségek iskoláiban az előző nyelvi rezsim mellett érvel, amely rezsim a 2012-es nyelvtörvényen alapult. Tisztában kell lennünk azzal, hogy ebben az esetben olyan iskolákról van szó, ahol az oktatás a kisebbségek nyelvén zajlik, és az államnyelv csak a tantárgyak egyike.

Éppen a 2012-es nyelvtörvény alapján jött létre az a nyelvi rezsim, amely 2018. február 28-án alkotmányellenesnek lett nyilvánítva.

A fenti körülmények az ukrajnai magyarok és románok fiatalabb nemzedékeinek bizonyos fokú elszigetelődéséhez vezettek, akik képtelenek integrálódni az ukrán társadalomba amiatt, hogy nem beszélik az államnyelvet. Erre a körülményre hívta fel a figyelmet többek között Lilija Hrinevics, Ukrajna oktatási és tudományos minisztere. Véleménye szerint éppen ez tekinthető a kisebbségi jogok megsértésének az oktatásban, és ellentétes *A nemzeti kisebbségek oktatási jogaira vonatkozó Hágai Ajánlások* szellemével: Az a helyzet, amivel ma szembenézünk azokban az iskolákban, ahol az oktatás kizárólag a nemzeti kisebbség nyelvén folyik, s az államnyelv csak a tantárgyak egyike – nem felel meg a társadalom érdekeinek, és a gyerekek érdekeinek sem, akik Ukrajna állampolgárai. Erről tanúskodnak az emelt szintű érettségi eredményei ukrán nyelvből és irodalomból. A román közösség tömbterületein a tanulók 63%-a, a

magyar közösség tömbterületein 67,5%, a Beregszászi járásban pedig 75% nem volt képes letenni a vizsgát.[43]

A fenti tények az alkotmányossági vizsgálat minden résztvevője számára (kivéve, természetesen, az alkotmányossági beadvány jogi szubjektumát) nyomós érvéket szolgáltattak amellett, hogy az államnyelvnek helye van az oktatási folyamatban (kétnyelvű oktatási modell formájában). Minden olyan intézkedés, amely elősegíti, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozó gyerekek jobban elsajátítsák az államnyelvet, nem csak ahhoz járul hozzá, hogy jobban tudjanak integrálódni az ukrán társadalomba, hanem bővíti azoknak az alkotmányos jogoknak a körét, amelyekkel reálisan és teljes körűen élni tudnak, például azzal a joggal, hogy szabadon megválaszthatják lakhelyüket az ország területén (Ukrajna Alkotmányának 33. cikke), részt vehetnek az államügyekben, szabadon megválaszthatnak és szabadon megválaszthatók az államhatalmi szervekbe és a helyi önkormányzatokba, felelős tisztségeket tölthetnek be ezekben az állami intézményekben (Ukrajna Alkotmányának 40. cikke), élhetnek a munkához fűződő joggal (Ukrajna Alkotmányának 43. cikke).[44] Ezt a jogi álláspontot Lilija Hrinevics, Ukrajna oktatási és tudományos minisztere képviseli, amellyel a magunk részéről egyetértünk.

Az a dokumentum, amit Ukrajna elnöke küldött az Alkotmánybírósághoz az oktatási törvény nyelvi cikkelyére vonatkozó alkotmányossági beadvánnyal kapcsolatban, rámutat arra, hogy a törvény normái nem arra vonatkoznak, hogy akadályozzák a nemzeti kisebbségek és az őslakosok anyanyelvének tanulását. A törvény arra irányul, hogy javítsa az államnyelv elsajátítását Ukrajna állampolgárai által annak érdekében, hogy szakmai előrehaladásuknak, aminek feltétele az államnyelv tudása, ne legyenek nyelvi akadályai.[45] Ukrajna elnöke ezt az érvet a beszédeiben is többször hangsúlyozta.

---

[43] Щодо конституційного подання народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 року № 2145-VIII: Позиція Міністерства освіти і науки України від 23.10.2018 р.

[44] Uo.

[45] Щодо конституційного подання народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 року № 2145-VIII: Позиція Президента України від 4 липня 2018 р.

Az alkotmányossági vizsgálat résztvevőjéhez hasonló álláspontra helyezkedett Olekszandr Szpivakovszkij népképviselő, a parlament tudományos és oktatási bizottságának első elnökhelyettese. Jogi álláspontja az, hogy az államnyelv ismerete az alapfeltétele annak, hogy a nemzeti kisebbségek érdemben részt vehessenek az ukrán társadalom életében és az államigazgatásban. Ebből következik az állam pozitív kötelessége, hogy kiegyenlítse a nemzeti kisebbségek esélyeit az ukrajnai végzettség, képesítés megszerzése érdekében.[46] Ez a feladat Ukrajna Oktatási és Tudományos Minisztériumára hárul, amely a végrehajtó hatalom központi szerve az oktatás és a tudomány területén.

A szóban forgó alkotmányossági beadvány még egy konceptuális hiányossága, hogy az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma nem vette figyelembe az Alkotmánybíróság 1999. december 14-én kelt 10-rp/99. számú állásfoglalását, amelyben értelmezi az Alkotmány 10. cikkét az ukrán nyelv használatára vonatkozóan.

Az alkotmánybírósági állásfoglalás 2. pontja egyértelműen fogalmaz: Ukrajna Alkotmánya 10. cikkéből és Ukrajna azon törvényeiből, amelyek garantálják a nyelvhasználatot Ukrajnában többek között az oktatásban, az következik, hogy az iskolán kívüli nevelési intézményekben, az iskolákban, a szakképző intézményekben és a felsőoktatásban az oktatás nyelve az ukrán nyelv. Az állami és a kommunális oktatási intézményekben az államnyelv mellett, összhangban Ukrajna Alkotmányával, többek között annak 53. cikkének ötödik részével és Ukrajna törvényeivel, az oktatási folyamatban használható, illetve tanulható a nemzeti kisebbségek nyelve is.[47]

[46] У справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 року № 2145-VIII: Пояснення Першого заступника голови Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України народного депутата України Співаковського О. В. від 05.07.2018 р.

[47] У справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови): Рішення Конституційного суду від 14.12.1999 року № 10-рп/99. http://www.ccu.gov.ua/docs/406 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

Nyilvánvaló, hogy Ukrajna Alkotmánya 53. cikkének ötödik része jogilag rögzíti a kétnyelvű oktatást a nemzetiségi iskolákban. Véleményünk szerint ez azt jelenti, hogy az iskolákban az oktatásnak kötelezően ukrán nyelvűnek kell lennie, és a nemzeti kisebbségek és őslakosok nyelvét az oktatási folyamatban az államnyelvvel párhuzamosan lehet használni, nem pedig az államnyelv helyett. Ezt jelenti a kétnyelvű oktatási modell Ukrajna nemzeti kisebbségei és őslakosai számára. Megítélésünk szerint törvénytelen az a helyzet, hogy az államnyelv csak egy tantárgy a nemzetiségi iskolákban.

3.3. Az alkotmányossági beadvány 3. pontjának kommentárja, mely Az oktatásról szóló törvénynek felrója a jogi definíció hiányát és a jog elsőbbsége elvének be nem tartását a törvény több cikke esetében, valamint kimutatja az Alkotmány 8., 19., 92. cikkeivel való ütközést

Az alkotmányossági beadvány 3. pontja az alkotmányossági beadvány jogi szubjektumának azt az álláspontját igyekszik alátámasztani, miszerint *Az oktatásról* szóló törvény számos cikkelyben minősítő fogalmakat használ, vagy olyan fogalmakat (jogi konstrukciókat), amelyeknek nincs jogi definíciója (lásd az alkotmányossági beadvány 3. pontjának utolsó bekezdését).

Ezzel szemben az ukrán nyelv értelmező szótára tartalmazza és magyarázza *Az oktatásról* szóló törvényben használt fogalmak zömét, ilyen kifejezéseket például, mint az innováció, paritásos alap, kritikai és szisztematikus gondolkodásmód, mindent érintő programok, fenntartható fejlődés, honi és nemzetközi szakértők, az oktatási folyamat igazságos és objektív értékelése.

Vagy vegyünk olyan fogalmakat, mint a matematikai kompetencia, kulturális kompetencia, civil és szociális kompetencia, természettudományos, műszaki és technológiai kompetencia, ökológiai kompetencia – ezeknek a jogi meghatározását szintén hiányolja az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma. Ugyanakkor nem lehet tudni, hogy az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma mire alapozza azt, hogy a jogi definíciók hiánya alkotmányellenességet eredményez, mivel a kompetencia fogalom el van magyarázva *Az oktatásról* szóló törvény Alapvető fogalmak és meghatározásuk című részének 15. pontjában.

Az alkotmányossági beadvány jogi szubjektumának véleménye szerint *Az oktatásról* szóló törvény több passzusa is figyelmen kívül

hagyja Ukrajna Alkotmánya 19. cikke második részének előírásait. Azonban ez az állítás nincs alátámasztva érvekkel (vö. az alkotmányossági beadvány 16. oldalán a 3., 4.,és 5. bekezdéseket),[48] noha – összhangban Ukrajna Alkotmánybíróságáról szóló törvény 50. cikkének harmadik részével – éppen az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma köteles az állításokat jogilag megalapozni (az ókori római jogból örökölt tétel, hogy annak kell bizonyítani, aki állít valamit, s nem annak, aki tagad), miért nem felel meg a jogszabály vagy annak egyes tételei az Alkotmánynak.

Az alkotmányossági beadvány 3. pontja 1–4. bekezdéseiben szerepel ez az ellentmondás. Ez ismételt bizonyítéka annak, hogy az alkotmányossági beadvány nem lett megfelelően előkészítve. Ebből kifolyólag nem támogattuk az alkotmányossági beadvány 3. pontját, mivel véleményünk szerint megalapozatlan.

3.4. Az alkotmányossági beadvány 4. pontjának kommentárja, amely Az oktatásról szóló törvénnyel kapcsolatban az Alkotmány 9. cikkével való ütközést mutatja ki[49]

Az alkotmányossági beadvány 4. pontja megállapítja, hogy *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke nem felel meg a *Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája* (a továbbiakban: Nyelvi Karta) Oktatásügy c. 8. cikke 1. bekezdésének c. i. és d. i. alpontjainak.[50] Az ukrán állam azonban a 2003-ban született ratifikációs törvényben nem vette magára ezeket a kötelezettségeket.

A *Nyelvi Karta* ratifikálásáról szóló ukrajnai törvény 4. cikk a) pontja szerint Ukrajna a *Nyelvi Karta* 8. oktatási cikkének 1.

[48] Щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII: Конституційне подання 48 народних депутатів України від 06.10.2017 р. № 1710061. http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_4072.pdf (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

[49] Ukrajna Alkotmányának 9. cikke többek között kimondja, hogy a hatályos nemzetközi szerződések, melyeket Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa kötelezővé tesz, a nemzeti jogalkotás részét képezik.

[50] European Charter for Regional or Minority Languages, i. m.

bekezdéséből az a. iii., b. iv., c. iv., d. iv., e .iii., f. iii., g., h., i. alpontokat fogadta el magára nézve kötelezőnek.[51]

A *Nyelvi Karta* 8. cikke 1. bekezdése c. iv., d. iv. alpontjai lehetőséget adnak arra, hogy az állam válasszon az egyes alpontok által felkínált lehetőségek közül, s éppen ez történt *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikkelye esetében.

Ebből következően az alkotmányossági beadvány jogi szubjektuma tévesen állította, hogy a *Nyelvi Karta* 8. cikke 1. bekezdés c. i. és d. i. alpontjai kötelezőek lennének Ukrajnára nézve. A *Nyelvi Karta* 8. cikke 1. bekezdése c. iv. alpontja kimondja: a fenti i.-iii. szerinti intézkedések valamelyikét legalább azokra a tanulókra alkalmazzák, akik kívánják, vagy adott esetben, akiknek családja kívánja, és létszáma elegendőnek minősül.[52]

Az oktatásról szóló törvény 7. cikkelye a 8. cikk 1. bekezdésének c. III. alpontját implementálja, amelyik így szól: biztosítják, hogy az érintett regionális vagy kisebbségi nyelvek oktatása a középiskolai tanrend integráns részét képezze, vagy…[53]

Az oktatásról szóló törvény 7. cikke 1. részének 5. bekezdésében ez az alpont a következő megfogalmazásban szerepel: Ukrajna őslakos népeihez, nemzeti kisebbségeihez tartozó személyek számára garantált a jog az adott őslakos nép vagy nemzeti kisebbség nyelvének tanulására a kommunális általános középiskolai intézményekben vagy a nemzeti kulturális szervezetek által.[54]

Az Ukrajna által ratifikált *Nyelvi Karta* 8. cikke 1. bekezdésének d. IV. alpontja előirányozza: a fenti i.-iii. szerinti intézkedések valamelyikét legalább azokra a tanulókra alkalmazzák, akik kívánják, vagy adott esetben, akiknek családja kívánja, és létszáma elegendőnek minősül.[55]

Az oktatásról szóló törvény 7. cikke implementálja a *Nyelvi Karta* 8. cikke 1. bekezdésének d. III. alpontját a következőképpen: a szakoktatási rendszerben lehetővé tenni a regionális vagy kisebbségi

[51] Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин : Закон України від 15.05.2003 р. № 802-IV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)
[52] European Charter for Regional or Minority Languages, i. m.
[53] Uo.
[54] Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)
[55] European Charter for Regional or Minority Languages, i. m.

nyelvek oktatását a tanrendnek megfelelően[56] *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke ötödik részébe a *Nyelvi Karta* szóban forgó alpontja a következő megfogalmazásban került át: A hallgatók kívánsága szerint a szakképző és felsőoktatási intézmények megteremtik számukra a feltételeket az őslakos nép vagy nemzeti kisebbség nyelvének mint tantárgynak a tanulásához.[57]

Ily módon *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikke megfelel azoknak a kötelezettségvállalásoknak, amit Ukrajna a *Nyelvi Karta* 2003. május 15-i ratifikálásával a vonatkozó törvény 4. cikkében magára nézve kötelezőnek fogadott el. Éppen ezért nem támogattuk az alkotmányossági beadvány 4. pontját, amely kétségbe vonta, hogy Ukrajna eleget tett volna nemzetközi kötelezettségeinek.

Az állam azon pozitív kötelezettségének megalapozásában, hogy jogszabályokban kell rögzítenie a nemzeti kisebbségek és az őslakosok nyelvi jogait az oktatásban, az alkotmányossági vizsgálat minden résztvevője a *Nyelvi Karta* ratifikálásáról szóló 2003. május 15-én kelt 802-IV. sz. törvény 5. cikkének imperatív jogtételéből indult ki. Az 5. cikk kimondja: A *Nyelvi Karta* alkalmazása során az ukrán nyelvnek mint államnyelvnek a megerősítésére, fejlesztésére, Ukrajna teljes államterületén a társadalmi élet minden területére kiterjedő használatára irányuló intézkedések nem tekinthetők olyan lépéseknek, mint amelyek akadályozzák vagy veszélyeztetik azoknak a nyelveknek a megőrzését vagy fejlesztését, amelyekre jelen törvény 2. cikkelye alapján a *Nyelvi Karta* hatálya kiterjed. Teljesen egyértelmű, hogy a Nyelvi Kartát ratifikáló törvény idézett passzusa megfelel a *Nyelvi Karta* preambulumában foglaltaknak:

„… hangsúlyozva a kulturális kölcsönhatás és a többnyelvűség értékét, és tekintettel arra, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelvek védelme és támogatása nem történhet a hivatalos nyelvek és azok megtanulása szükségességének a hátrányára…. Hasonló megfogalmazást találunk az oktatás területén a nemzeti kisebbségek jogairól szóló hágai ajánlások első pontjában. Mindaz, amit a fentebb leírtunk, meg kell hogy győzze a feleket: az államnyelv az államalkotás és az állami szuverenitás kötelező tartozéka, s ebből következően az államnyelv megtanulásának és ismeretének

[56] Uo.

[57] Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (Utolsó letöltés: 2018. november 8.)

kötelezettségét nem lehet a nemzeti kisebbségek anyanyelvi jogai megsértéseként traktálni. Ez objektív szükségszerűség.

Érdekesség, hogy Magyarország a *Nyelvi Karta* 8. cikkéből ugyanazokat a tételeket fogadta el a maga számára kötelezőnek, mint Ukrajna (a *Nyelvi Karta* 8. cikk 1. bekezdés b. iv., c. iv., d. iv., e. iii., f. iii., g, h, i alpontjai), az a alpont kivételével.[58]

4. Következtetések

Felmérve *Az oktatásról* szóló törvény 7. nyelvi cikkével kapcsolatos jogi normákat és az alkotmányos vizsgálat résztvevőinek álláspontját, az alábbi következtetések fogalmazhatók meg.

Az ukrán államhatalom véleménye szerint *Az oktatásról* szóló törvény 7. cikkének feladata az, hogy biztosítsa az egyensúlyt a kisebbségeknek az anyanyelven való tanuláshoz fűződő joga és az államnyelv elsajátítására vonatkozó kötelezettségük tekintetében. Az oktatási törvény 7. cikke értelmében ez olyan oktatási modellben tud megvalósulni, amikor az anyanyelven való oktatás mellett bevezetik egyes tantárgyaknak az államnyelven való oktatását. Az államnyelven oktatott tantárgyak mennyisége fokozatosan növekszik az oktatás második és harmadik szintjén (az általános és a középiskolában). Ezenkívül az ukrán nyelvet mint tantárgyat az oktatás minden szintjén oktatják (az elemi iskolában is). Az ukrán nyelven és a nemzeti kisebbségek nyelvén oktatott tantárgyak egyensúlyát (mértékét) az oktatási folyamatban az implementációs törvények fogják meghatározni.

Az oktatásról szóló törvény 7. cikke a kétnyelvűség mellett teszi le a voksát a nemzeti kisebbségek oktatásügyében, azonban nem vonja meg a jogot a nemzeti kisebbségektől, hogy anyanyelvükön tanulhassanak. A törvény vonatkozó cikke mindössze növeli az államnyelv súlyát a kisebbségi oktatási intézményekben, aminek

[58] Reservations and Declarations for Treaty No. 148 - European Charter for Regional or Minority Languages.
https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/148/declarations?p_auth=e6f4B9id&_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_enVigueur=false&_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_searchBy=state&_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_codePays=HUN&_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_codeNature=10
(Utolsó letöltés: 2018. november 9.)

végső célja, hogy a magyaroknak több jogot adjon az Ukrajnában való érvényesüléshez. Másként szólva, a jogszabályi változások célja, hogy kiküszöbölje azt a diszkriminációt, amit eddig érte a nemzeti kisebbségek képviselőit, és teszi ezt azáltal, hogy javítja esélyeiket az ukrán állam politikai életében való részvételt illetően. Ezzel a szemlélettel az alkotmányossági vizsgálat minden résztvevője egyetért.

Ez a szemlélet egybeesik Ukrajna Alkotmánybíróságának jogi álláspontjával, melynek értelmében az államnyelvvel együtt lehetőség van a nemzeti kisebbségek és az őslakos népek anyanyelvének használatára és tanulására (Az ukrán nyelv használata tárgyában 1999. december 14-én hozott 10-rp/99. számú határozat).

Az Alkotmány 53. cikke – amely garantálja a nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgárok számára a jogot az anyanyelven tanuláshoz és az anyanyelv tanulásához az állami és a kommunális oktatási intézményekben vagy a nemzeti kulturális egyesületek által – úgy értelmezhető, hogy alapot képez az államnyelv és a kisebbségi nyelvek használatához az oktatásban, és nem pedig tagadja az államnyelv státusát az által, hogy kizárja az oktatási folyamatból azon iskolákban, ahol Ukrajna polgárai – a nemzeti kisebbség és az őslakosok képviselői – tanulnak.

Annak a helyzetnek feloldása, ami az államnyelv státusa és a kisebbségi nyelvek körüli jogi vitában kialakult, az Alkotmány 10. cikkéből kiindulva lehetséges. Ukrajna Alkotmánya 10. cikke első részének megfelelően az ukrán nyelvnek mint államnyelvnek a helyét az alaptörvény I. fejezete (Általános rész) tartalmazza, amely rész az ország alkotmányos rendjét is lefekteti. Az államnyelv része a szélesebb értelmű alkotmányos rend alkotmányos fogalomnak. Ennek megfelelően az ukrán nyelvnek mint államnyelvnek a státusa az állam alkotmányos rendjének a része, éppen úgy, mint az állam területe, fővárosa és az állami jelképek. Ezen az álláspontón van az alkotmányos vizsgálat összes résztvevője (amit szóban vagy írásban ki is fejtettek), kivéve az alkotmányos beadvány jogi szubjektumát, amely nem fogadja el az oktatási törvényt.

Az őslakos néphez való hozzáállás, az oktatásban a nemzeti kisebbségek és az őslakosok megkülönböztetése, Ukrajna esetében nem a nemzeti jogszabályokból vagy a nemzetközi jogi szabályozásokból következik, hanem abból a helyzetből, hogy a Krím-félsziget jelenleg Oroszország megszállása alatt van. Ebben az

esetben az ukrán államnak nem csak joga minden lehetséges módon támogatni állampolgárait, akik etnikai hovatartozásuk miatt kerülnek hátrányos helyzetbe, hanem kötelessége ezt megtenni azzal összefüggésben, hogy a krími tatár nyelv veszélybe került a krími tatár tannyelvű iskolák bezárása miatt a megszállt Krímen. Az állam kiállása a fenyegetett őslakos népesség mellett ily módon nem tekinthető olyan lépésnek, mint amely diszkriminálná a nemzeti kisebbségeket.

Fordította: Csernicskó István

Felhasznált irodalom

Державна мова для угорців Закарпаття: чинник інтеграції, сегрегації чи асиміляції? *Стратегічні пріоритети.* 2018. №1 (46). С. 97-105.

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин : Хартія, міжнародний документ від 5 листопада 1992 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014 (дата звернення: 08.11.2018).

Марковський В. Я., Шевченко В. С. Проблеми та перспективи реалізації статті 7 «Мова освіти» Закону України «Про освіту» 2017 року. *Вісник Конституційного Суду України.* 2017. № 6. С. 51-63.

Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права : Пакт, Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 08.11.2018).

Ivan Toronchuk, Volodymyr Markovskyi The Implementation of the Venice Commission recommendations on the provision of the minorities language rights in the Ukrainian legislation. European Journal of Law and Public Administration 2018, Volume 5, Issue 1, pp. 54-69. URL: https://doi.org/10.18662/eljpa/27 (дата звернення: 08.11.2018).

Про визнання геноциду кримськотатарського народу : Постанова Верховної Ради України від 12 листопада 2015 року № 792-

VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-19 (дата звернення: 08.11.2018).

Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації: Закон України від 23 травня 2017 р. № 2054-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2054-19 (дата звернення: 08.11.2018).

Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889-VIII. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/889-19/page (дата звернення: 08.11.2018).

Про засади державної мовної політики : Закон України від 3 липня 2012 р. № 5029-VI. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17 (дата звернення: 08.11.2018).

Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17 (дата звернення: 08.11.2018).

Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави : Постанова Верховної Ради України від 20 березня 2014 р. № 1140-VII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18 (дата звернення: 08.11.2018).

Про освіту: Закону України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (дата звернення: 08.11.2018).

Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин : Закон України від 15 травня 2003 р. № 802-IV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15 (дата звернення: 08.11.2018).

Протест проти нового українського закону про мову. *Посольство Угорщини Київ* : веб-сайт. URL: https://kijev.mfa.gov.hu/ukr/news/tiltakozas-az-uj-ukran-oktatasi-toerveny-ellen (дата звернення: 08.11.2018).

Резолюція 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю 13 вересня 2007. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів : Резолюція, Декларація, Міжнародний документ від 13 вересня 2007 р. № 61/295. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l56 (дата звернення: 08.11.2018).

Товт М. М., Черничко С. С. Нові засади мовного регулювання в Україні у дзеркалі конституційно-правового аналізу національного законодавства та міжнародних зобов'язань України. Багатомовність, регіоналізм, викладання мов. Третій збірник статей дослідників науково-дослідного центру імені Антонія Годинки (Antal Hodinka). [Internet]. Ужгород, (Ukr): Закарпатський Угорський інститут ім. Ф. Ракоці II науково-дослідний центр ім. Антонія Годинки, 2017. P. 84-99. URL: http://mek.oszk.hu/17800/17898/17898.pdf (дата звернення: 08.11.2018).

Товт М. М. Роль і значущість захисту прав національних меншин у двосторонніх україно-угорських відносинах. Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник. 2018. № 1 (46). С. 89-96.

Черничко С. С. Державна мова для угорців Закарпаття: чинник інтеграції, сегрегації чи асиміляції. Стратегічні пріоритети: науково-аналітичний щоквартальний збірник. 2018. № 1 (46). С. 97-105.

У справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII : Пояснення Першого заступника голови Комітету з питань науки і освіти Верховної Ради України народного депутата України Співаковського О.В. від 5 липня 2018 р.

У справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» : Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 р. № 2-р/2018. URL: http://www.ccu.gov.ua/docs/2056 (дата звернення: 08.11.2018).

У справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) : Рішення Конституційного суду від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99. URL: http://www.ccu.gov.ua/docs/406 (дата звернення: 08.11.2018).

Україна брутально атакує нацменшини – МЗС Угорщини про рішення КСУ щодо «мовного закону». *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news/29071476.html (дата звернення: 08.11.2018).

Черничко С. Напрямки мовної освіти України і угорськомовна освіта на Закарпатті. URL: http://real.mtak.hu/23645/7/ukrajna_nyelvpolitikaja.pdf (дата звернення: 08.11.2018).

Щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII : Конституційне подання 48 народних депутатів України від 6 жовтня 2017 р. № 1710061. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/3_4072.pdf (дата звернення: 08.11.2018).

Щодо конституційного подання народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII : Позиція Президента України від 04 липня 2018 р.

Щодо конституційного подання народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII : Позиція Міністерства освіти і науки України.

Щодо конституційного подання народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII : Позиція Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 р.

Щодо конституційного подання народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII : Позиція Президента України від 4 липня 2018 р.

Щодо невідповідності Конституції України (неконституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 03 липня 2012 року № 5029-VI : Конституційне подання 57 народних депутатів України від 10 липня 2014 р. № 3/1510. URL: http://www.ccu.gov.ua/docs/2056 (дата звернення: 08.11.2018).

Щодо положень Закону «Про освіту» від 5 вересня 2017 року стосовно використання державної мови та мов меншин, а також інших мов в освіті : Висновок Венеціанської Комісії від 11 грудня 2017 року № 902/2017 URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)030-e (дата звернення: 08.11.2018).

«One-size-fits-all – поганий підхід для надання освіти дітям з різними умовами навчання», – Лілія Гриневич на зустрічі з комісаром ЄС з питань освіти Тібором Наврачічем. Міністерство освіти і науки : веб-сайт. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/usi-novivni-novini-2017-11-08-one-size-fits-all-poganij-pidxid-dlya-nadannya-osviti-dityam-z-riznimi-umovami-navchannya (дата звернення: 08.11.2018).

The European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Opinion on the Law on Education of 5 September 2017 on the use of the State Language and Minority and other languages in education. Adopted by the Venice Commission at its 113th Plenary Session (8-9 December 2017). Strasbourg (Fr), Dec. 2017, 11. 25 p. Opinion no. 902/2017 CDL-AD (2017) 030.

Reservations and Declarations for Treaty No.148 - European Charter for Regional or Minority Languages: веб-сайт. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/148/declarations?p_auth=e6f4B9id&_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_enVigueur=false&_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_searchBy=state&_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_codePays=HUN&_coeconventions_WAR_coeconventionsportlet_codeNature=10

DOI: 10.17355/rkkpt.v26i3.224

TOVE SKUTNABB-KANGAS*

A nyelvi jogok hiányáról a hivatalos oktatásban[1]

Bevezetés

A lakhelyükön őshonos és kisebbségi gyermekeknek van-e joguk a saját nyelvük és legalább egy/a domináns nyelv magas szintű elsajátítására, különféle kétnyelvű oktatási modelleken keresztül, s ami legfontosabb, az anyanyelvalapú többnyelvű oktatásban?[2] Minden gyermeknek joga van a magas színvonalú oktatáshoz való hozzáféréshez, függetlenül attól, hogy mi az anyanyelve? Vajon az iskolák támogatják-e az őshonos/törzsi/kisebbségi közösségek jogát a megmaradáshoz és a gyarapodáshoz, azáltal, hogy lehetővé teszik és ösztönzik nyelvük generációk közötti átadását? Más szóval, vajon a kisebbségi gyermekek élvezői-e a nyelvi emberi jogoknak az iskolában?

---

* A szerző a dániai Roskilde Egyetem és a finnországi Åbo Akademi nyugdíjas professzora, a nyelvi emberi jogok, a kisebbségi oktatás, a nyelv és hatalom, valamint a biodiverzitás és a nyelvi sokféleség közötti kapcsolatok, továbbá a többnyelvűség és a nyelvpolitika ismert és elismert kutatója, a nemzetközi nyelvi emberi jogi szakirodalom klasszikusa.

[1] Ez a cikk a *Nyelvi jogok és kétnyelvű oktatás* című tanulmányon alapszik. A tanulmány egy korábbi változata: Skutnabb-Kangas, Tove: 'Language Rights and Bilingual Education'. In: García, Ofelia, Lin, Angel M.Y. & May, Stephen (eds.): *Encyclopedia of Language and Education*, 3rd edition. General ed. Stephen May. Volume 5: Bilingual and Multilingual Education, 2017. 51–63. Azonban azóta az anyagon számos frissítés és egyéb módosítás történt, részben a *Regio* című folyóirat számára.

[2] A meghatározásokhoz l. Skutnabb-Kangas, T. – McCarty, T.: Clarification, ideological/epistemological underpinnings and implications of some concepts in bilingual education. In: Cummins, J. – Hornberger, N.H. (eds.): *Bilingual Education*, Volume 5, *Encyclopedia of Language and Education*, 2nd edition. New York: Springer, 2008. 3–17.

Ez a tanulmány megpróbál választ adni néhány kérdésre annak elemzésével, hogy a kétnyelvű oktatás hogyan ötvözi a nyelvhasználati és emberi jogi kérdéseket, bemutatva néhány fontos nemzetközi és regionális jogi rendelkezést, megvitatván azok következményeit.[3]

Az oktatás minőségére vonatkozó kutatások azt mutatják, hogy a kisebbségi gyerekek, akik domináns nyelvi közegben tanulnak a mélyvíztechnikának vagy befullasztónak nevezett programok[4], gyakran kevésbé jól teljesítenek, mint az azonos osztályba járó, többségi nyelvet beszélő gyerekek: általánosságban véve, valamint a domináns nyelv és iskolai teljesítmény tekintetében is. Többet szenvednek a túlórázás miatt, kevesebb évet töltenek az iskolában, később magasabbak a munkanélküliségre, egyes csoportok esetében pedig a kábítószerhasználatra, a bűnözésre, erőszakra – beleértve az öngyilkosságot – vonatkozó mutatók. Egyértelmű bizonyíték van arra, hogy ezek a gyermekek nem részesülnek olyan mértékben az oktatáshoz való jogokban, mint azok a gyerekek, akiknek az anyanyelve az iskola tannyelve, s ez a megkülönböztetés a nyelvre épül. Azoknál a (leginkább ázsiai bevándorló kisebbségi) csoportoknál, amelyek pozitívabb mintát mutatnak (például Kanadában, az Egyesült Államokban, sőt az Egyesült Királyságban), úgy tűnik, ez nem azért alakul így, mert az oktatásuk szervezett lenne, hanem mondhatni annak ellenére is.

Az *anyanyelvalapú többnyelvű oktatás* előnyeit figyelembe véve, és ugyanilyen fontossággal, a kisebbségi gyermekek oktatásában, elsősorban egy másik nyelven keresztül keletkezett különböző károkat tekintve, komoly érv lehet, hogy már csak az általános iskolai oktatásnak is összhangban kell lennie számos emberi jogi

[3] Részletesebben ezekről az emberi jogi eszközökről (a különböző jogi rendelkezéseket a törvényszövegekben „eszközöknek" nevezik): Skutnabb-Kangas, T. – Dunbar, R.: *Indigenous Children's Education as Linguistic Genocide and a Crime Against Humanity? A Global View*. Gáldu Čála. *Journal of Indigenous Peoples' Rights* No 1. 2010,
https://www.afn.ca/uploads/files/education2/indigenouschildrenseducation.pdf
és Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (eds.): *Language Rights*. London/New York: Routledge, 2017.

[4] A fogalmakról magyarul lásd: Tove Skutnabb-Kangas: *Nyelv, oktatás és a kisebbségek.* Budapest: Teleki László Alapítvány, 1997. (A fordító megjegyzése.)

dokumentum rendelkezéseivel.[5] Az oktatás más formája nem garantálja az emberi személyiség és a méltóság teljes kifejlődését, és nem teszi lehetővé a nem-anyanyelv alapú oktatásban részesülő gyermekek számára, hogy a társadalomban hatékonyan részt vehessenek. Számos olyan kutatás létezik, amelyek igazolják, hogy a nyelvmegtartás-központú (a domináns nyelv második nyelvként való színvonalas tanítása, kétnyelvű tanárokkal) gyakran a legjobb módszer a kisebbségi gyermekek magas szintű kétnyelvűségének, iskolai teljesítményének, pozitív identitásának és önbizalmának javítására és jövőjükre nézve.[6]

Egy kis történelem...

Különösen a magasabb szintű formális nevelés esetében az oktatás évezredeken keresztül a diákok anyanyelvétől eltérő, gyakran vallási célokra használt klasszikus nyelveken folyt (például szanszkritul vagy latinul), de mind a tanárok, mind a diákok általában véve többnyelvűek voltak. A nyelvek diglosszikus/multiglosszikus munkamegosztásának „szabályai" gyakorlatilag rugalmasak voltak. A nyelv és tartalom tanulása gyakran egész életen át tartott, például a kolostorokban, keleten és nyugaton. Az oktatást két- vagy többnyelvűnek nevezhetnénk abban az értelemben, hogy több nyelvet használtak oktatási szituációkban (gyakran a „klasszikus" nyelvet használva olvasásra és több anyanyelvet szóban).

A vallással kapcsolatos döntéseken kívül („cuius regio, eius religio") a feudális földbirtokosokat a legtöbb esetben nem érdekelte, hogy mely nyelveken beszélnek alattvalóik, mindaddig, amíg munkájuk hasznot hozott („védelemért cserébe"). Bármilyen is volt az oktatás, a legtöbb esetben informális volt, amelyet az egész falu közössége, különösen a vének végeztek, különböző anyanyelvek segítségével. Ez volt a helyzet az őshonos népekkel is a gyarmatosítás előtt, még akkor is, ha sokan megtanulták a szomszédos népek

[5] L. Skutnabb-Kangas–Dunbar, i.m., 2010.

[6] L. például May, Stephen: Bilingual Education: What the Research Tells Us. In: García, Ofelia, Lin, Angel M.Y. – May, Stephen (eds.): *Encyclopedia of Language and Education*, 3rd edition. General ed. Stephen May. Volume 5: *Bilingual and Multilingual Education*. Cham: Springer International Publishing, 2017. 81–100.

nyelveit és más nyelveket, békés kapcsolatok vagy néhány esetben konfliktusok következményeként.

A gyarmatosítás és az államhatárok létrehozása döntő szerepet játszott egyes nyelvek formális leminősítésében (kisebbségivé válásában), és ennek megfelelően a többiek jelentősebbé tételében, felértékelésében. A vallás fontos szerepet játszott abban, hogy megtagadják a kisebbségek oktatással kapcsolatos nyelvi jogait. Az őshonos népeket az asszimiláción keresztül „civilizálták" a gyarmatosítók nyelvébe, kultúrájába.[7] Egyes missziós törekvések ironikusan szólva „megmentették" az őshonos nyelvek bizonyos formáit (Afrikában, Ausztráliában, Kanadában, Latin-Amerikában, az USA-ban stb.). A misszionáriusok megtanulták és írásba foglaltak néhány ilyesfajta nyelvet, hogy hatékonyabban tudják megnyerni a „pogányok" lelkét. Kezdetben az őslakos népek rendelkeztek a földdel (és saját vallással); s mire észbe kaptak, övék lehetett ugyan a Biblia, de az államok, amelyekből a misszionáriusok származtak, már birtokolták a földet. A misszionáriusok „kétnyelvű oktatásukban" gyakran nemcsak a bennszülött nyelvek eltorzított változatait használták; új „nyelveket" hoztak létre és a „nyelvek" között hierarchiát alakítottak ki, ezáltal tovább csökkentve a bennszülött nyelvek számát. A gyarmatokon a nyelvi rendszerek különböző formái együttesen léteztek az oktatásban, a gyarmati nyelveket és a helyi nyelveket oktatási nyelvként használván. Ezek a minták és a

[7] Lásd például Churchill, W.: *A Little Matter of Genocide. Holocaust and the Denial in the Americas 1492 to the Present*. San Francisco: City Lights Books, 1997.; Crawford, J.: *Bilingual Education: History, Politics, Theory and Practice*. Los Angeles: Bilingual Educational Services, 1995. [Trenton, N.J.: Crane Publishing Company, 1989]; Del Valle, S.: *Language Rights and the Law in the United States. Finding Our Voices*. Clevedon: Multilingual Matters, 2003.; Fesl, E. M. D.: *Conned! A Koorie perspective*. St Lucian, Queensland: University of Queensland Press, 1993.; Milloy, J. S.: *"A National Crime". The CanadianGovernment and the Residential School System, 1879 to 1986*. Winnipeg, Manitoba: The University of Manitoba Press, 1999;Richardson, B.: *People of Terra nullius. Betrayal and Rebirth in Aboriginal Canada*. Vancouver/Toronto: Douglas & McIntyre, 1993; Skutnabb-Kangas, T.: *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?* Mahwah, NJ – London, UK: Lawrence Erlbaum Associates, 2000.

motivációs tényezők nagymértékben változtak; még mindig nem kerültek tisztázásra,[8] és erőteljesen vitatottak.

Általánosságban elmondható, hogy a többnyelvűséget és a nagyrészt anyanyelvalapú többnyelvű oktatást elfogadták, és a nyugati világon kívüli állampolgárok körében egyfajta normává alakult ez az oktatási forma; elsősorban a gyarmatosítás felelős az új negatív nyelvi egyenlőtlenségekért. De még nyugaton is, az 1800-as évek közepéig a többnyelvűséggel és a többnyelvű oktatással kapcsolatos attitűdök engedékenyebbek voltak, vagy legalábbis közömbösek, sőt esetenként toleránsabbak is, mint az elmúlt 150 év során. Ez főként a nemzeti és néhány esetben a bevándorló kisebbségekre volt igaz (akik többségnek számítanak saját régióikban), mint az őslakos népekre. Néhány „nemzeti" vagy „hagyományos" kisebbségnek voltak és vannak nyelvi jogaik Európában. Ezeket a jogokat már az 1800-as évek végén is elismerték úgy az oktatásban, mint az alkotmányokban, mind a két- és többoldalú szerződésekben, még akkor is, ha ezek vallási kisebbségekre vonatkoztak, és az uralkodó vallástól eltérő vallás gyakorlása gyakran egy másik nyelv használatát is jelentette.[9] Az USA-ban, Ohióban és Pennsylvaniában törvényeket adtak ki németül és angolul, Kaliforniában és Új-Mexikóban spanyolul és angolul, Louisianában franciául és angolul, miközben a gyermekeknek joguk volt a kisebbségi nyelvi közeghez vagy a kétnyelvű oktatáshoz való hozzáféréshez, s ez egyértelmű része volt a rendszernek.[10] De még néhány őslakos népnek is volt lehetősége saját oktatásuk irányítására, például a cherokee, a cree, a choctaw, a chickasaw és a seminole népeknek az Egyesült Államokban 1830 és 1898 között.[11]

Az 1800-as évek utolsó évtizedeiben az iparosodás következtében növekvő munkaerő-szükséglet és a fegyelmezési igények miatt egyre

[8] L. pl. Phillipson, R.: *Linguistic imperialism*. Oxford: Oxford University Press, 1992; Pennycook, A.: *English and the discourses of Colonialism*. London – New York: Routledge, 1998.

[9] L. Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert: Linguistic human rights, past and present. In: Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (eds.) in collaboration with Mart Rannut: *Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination*. Contributions to the Sociology of Language 67. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1994. 71–110.

[10] Del Valle, i.m, 2003. 10–17.

[11] Del Valle, i.m., 2003. 282.

több gyermek vett részt intézményesített oktatásban, a nemzetállami ideológiák („egy nemzet – egy állam – egy nyelv") elterjedésével párhuzamosan. A nyugati világban az őshonos népek gyermekei számára „káros" bentlakásos intézmények terjedtek el, „melyeknek nyílt célja a kulturális népirtás volt, beleértve leginkább az indián nyelvek felszámolását" – írja James Fife az Egyesült Államokról.[12] Ezek az iskolák „vitathatatlanul a kanadai gyarmatosítás őslakosokra gyakorolt legkárosabb tényezői voltak, mivel következményeik a mai napig befolyásolják az őslakosok életét".[13]

Az őslakos népek nagyon korán felismerték a „fehér" oktatás katasztrofális következményeit. Handsome Lake (Kellemes Tó), egy 1735-ben született seneca indián, a Hat Nemzet Konföderációs Főnöke „létrehozott egy kódot, amely megerősíti népét a fehér társadalom hatásaival szemben. A kód segítette az iroquoikai közösség egységesítését". Jacob Thomas 1994-ben megjelent könyve (*The Good Message*) Handsome Lake kódját (nyelvét) tartalmazza.[14] Thomas[15] szerint Handsome Lake (a seneca próféta, született 1735-ben) azt mondta népének:

> *Úgy érezzük, hogy a fehér faj el fogja venni a vörös faj kultúráját, hagyományait és nyelvét. Amikor a néped gyermekeit a fehér emberek módján oktatják, ők nem fogják többé beszélni saját nyelvüket, és nem fogják megérteni saját kultúrájukat. A néped tagjai nagy nyomorúságtól szenvednek majd, és nem képesek többé megérteni vénjeiket. Úgy érezzük, hogy amikor iskolázottak lesznek, egyetlen gyermek sem tér majd vissza, és nem állnak többé mellénk, mert már nem fogják beszélni a nyelvünket, nem ismerik majd kultúránkat.*

Thomas megjegyezte, hogy az eredmény, amit a „fehér faj" normái szerinti iskolázottság idézett elő, ugyanolyan destruktív volt, mint ahogyan azt Handsome Lake előre jelezte:

---

[12] Fife, J.: The Legal Framework for Indigenous Language Rights in the United States. *Willamette Law Review* 41(2), 2005. 365. Allison Dussiast idézve 1999.
[13] Milloy, i.m., 1999. xiv.
[14] Thomas, J., Chief: *Teachings from the Longhouse*. Stoddart: Toronto, 1994. 41–42.
[15] Thomas, i.m., 1994. 41–42.

> *Mindegyik törzsből két gyermeket választottak, hogy a fehér faj szerinti oktatás részesei lehessenek. Az akkori vezetők úgy vélték, hogy ez az oktatás hasznos lehet az őslakosok számára. A Jó üzenetet (Good Message) követve azonban a főnökök felfedezték, hogy ez megfosztotta gyermekeiket nyelvüktől és kultúrájuktól. Rájöttek, mennyire fontos a saját gyermekeik nevelése.*

Az 1800-as évek vége óta az államok és az oktatási hatóságok (beleértve az egyházakat is) a világ számos részén (beleértve a skandináv országokat is) felismerték a mélyvíztechnika negatív eredményeit, és az átmeneti kétnyelvű oktatás (ahol az anyanyelvet néhány éven keresztül tanítási nyelvként használják, mielőtt a gyermekeket átvezetnék egy domináns nyelvű oktatási közegbe) előnyeit. Például az USA-ban az Indiánok Megbízott Testülete 1880-as jelentésében ezt írta:[16]

> *... a gyerekeknek először a saját nyelvükön való olvasásra és írásra való megtanítása lehetővé teszi számukra, hogy könnyebben elsajátítsák az angol nyelvet, amikor felveszik ezt a tantárgyat. [...] A dakota nyelv négyéves tanulásával induló gyermek a félév végére magasabb szintet ér el angolból, mint az, akit nem dakota nyelven oktattak*[17] [...] *A misszionáriusok szerint az igazság az, hogy az indián nyelvvel kezdve, majd a diákok angol nyelvű tanulmányainak bevezetésével három vagy négy év után az angol nyelv jobban elsajátítható, mint abban az esetben, mikor a tannyelv teljes egészében az angol.*[18]

A különböző nyelvi jogok (vagy sok esetben ezek hiánya) legkorábbi hivatalos leírásait még az oktatásban is főleg jogászok adták, gyakran adminisztratív céllal. Az első világháború utáni időben számos, gyakran a Népszövetség által közvetlenül vagy közvetve inspirált nyelvi jogi dokumentum, kutatás született. Az európai nyelvi jogok helyzete akkoriban papíron jobb volt, mint manapság: a párizsi békeszerződésekkel egyszerre született kisebbségi szerződésekben

[16] Francis, N. – Reyhner, J.: *Language and Literacy Teaching for Indigenous Education. A Bilingual Approach*. Clevedon, UK: Multilingual Matters, 2002.
[17] Francis – Reyhner, i.m., 2002. 77.
[18] Francis, N. – Reyhner, J., 2002, 98.

sok kisebbség jutott nyelvi jogokhoz az oktatásban. A probléma – mint nagyrészt ma is – a végrehajtás módja vagy annak hiánya volt.

A második világháború után ...

A II. világháború utáni első három évtized alatt az ENSZ különböző szervei, nem kormányzati szervezetei és egyetemi intézményei élénk vitákat folytattak a nyelvi jogok hiánya miatt az (egynyelvű és kétnyelvű) oktatásban. Számos történelmi leírás és elemzés született szociolingvisták, tanárok, jogászok tollából. Új igények merültek fel, beleértve az oktatási nyelvi jogokkal kapcsolatos közvetlen vagy közvetett bírósági ügyeket is.[19]

A Diszkrimináció és a Kisebbségek Védelméről Szóló ENSZ albizottság néhány pozitív intézkedést javasolt, különösen egy 1967-es jelentésben.[20] De csak addig, amíg az ENSZ kisebbségi jogi biztosa, Francesco Capotorti kiadta 1979-es jelentését, mely szerint a nyelvi jogok és az oktatás területének nemzetközi és regionális (emberi jogi) törvényei fejlődésen mentek keresztül.[21] Néhány kezdeti vita után[22] bizonyos nyelvi jogokat az elmúlt 15-20 évben nyelvi emberi jogokként fogadtak el.[23] Számos hasznos, átfogó cikk létezik a nyelvi jogokról, amelyek az oktatást is magukban foglalják.

Az őslakos népek és a kisebbségek rendelkeznek bizonyos általános védelemmel egyes ENSZ- és regionális charták és egyezmények alapján. Az ENSZ 1989-es *Egyezmény a gyermekek jogairól* című dokumentumát több ország ratifikálta, mint bármely

[19] Az USA-ban L.Del Valle, i.m., 2003.

[20] L. Gromacki, Joseph P.: The Protection of Language Rights in International Human Rights Law: A Proposed Draft Declaration of Linguistic Rights. *Virginia Journal of International Law*, 32:471, 1992. 544.

[21] Capotorti, F.: *Study of the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. New York: United Nations, 1979.

[22] Pl. Tabory, M.: Language Rights as Human Rights. *Israel Yearbook on Human Rights* 10, 1980. 167–223.

[23] L. Skutnabb-Kangas, T. – Phillipson, R. (eds): *Linguistic Human Rights. Overcoming linguistic discrimination.* Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1994.; de Varennes, F.: *Language, Minorities and Human Rights*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1996; de Varennes, F.: Tolerance and Inclusion: The Convergence of Human Rights and the Work of Tove Skutnabb-Kangas, in R. Phillipson (ed.): *Rights to language. Equity, power and education*. Mahwah, NJ & London: Lawrence Erlbaum Associates, 2000. 67–71.

más ENSZ emberi jogi dokumentumot – (2018 júliusában) az egyetlen ország, amely nem ratifikálta: az USA. Miközben az 1981-es Emberi Jogok és Népek Jogainak Afrikai Chartája 17. cikkének 1. bekezdése előírja, hogy minden egyes személynek joga van az oktatáshoz, az USA alkotmánya nem biztosít ilyen jogot. Az ENSZ gyermekjogi egyezményének 29. cikk 1. paragrafusának c) pontja azt írja elő, hogy a gyermek oktatásának a következő célokra kell irányulnia: „a gyermek tudatába kell vésni a szülei, személyazonossága, *nyelve és kulturális értékei iránti tiszteletet*, valamint annak az országnak, amelyben él, továbbá esetleges származási országának a nemzeti értékei iránti és a sajátjától különböző kultúrák iránti tiszteletet."

Az 1966. évi Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezség okmánya 13. cikkének 1. bekezdése előírja, hogy az egyezményben részes államok mindenki számára elismerik az oktatáshoz való jogot. Hasonlóképpen, a gyermekjogi egyezmény 28. cikkének 1. bekezdése előírja, hogy a felek *elismerik a gyermeknek az oktatáshoz való jogát,* és meghatározza, hogy az államok „intézkedéseket tesznek az iskolába járás rendszerességének előmozdítására és a lemorzsolódás csökkentésére". Tekintettel arra, amit tudunk a kényszerített, domináns nyelvi oktatási politika hatásairól, amelyek nemcsak lényegesen gyengébb teljesítményt eredményeznek, az ilyen politikai törekvések követése ellentétes lehet a 28. cikk 1(e) alpontjával. A Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezség okmánya 13. cikkének 1. bekezdése és az azokhoz fűződő megjegyzések figyelembe vételével egyértelműsíthető, hogy a gyermek anyanyelvétől eltérő nyelvű oktatás, amely nem foglalja magába az anyanyelv elismerését, nem járul hozzá a gyermek saját kulturális identitásának, nyelvének és értékeinek tiszteletben tartásához, vagyis ez a fajta oktatás sérti az egyezmények követelményeit.

A gyermekek jogairól szóló egyezmény 30. cikke előírja, hogy „azokban az államokban, amelyekben nemzetiségi, vallási és nyelvi kisebbségek, illetőleg őslakosságból származó személyek léteznek, az őslakossághoz vagy az említett kisebbséghez tartozó gyermek nem fosztható meg attól a jogától, hogy saját kulturális életét élje, vallását vallja és gyakorolja, illetőleg csoportjának többi tagjával együtt saját nyelvét használja." Ez a rendelkezés a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezség okmányának (1966) 27. cikkét visszhangozza (1976 óta hatályos). Ezen rendelkezések pontos következményei

azonban messze nem egyértelműek. Az Emberi Jogi Bizottság Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezség okmányának 27. cikkéről szóló 1994. évi 23. sz. Általános Kommentárja – bár negatív hangvételben megfogalmazva, de – előírja az államok számára, hogy pozitív intézkedéseket hozzanak a kisebbségek támogatására. Sajnálatos módon az Emberi Jogi Bizottság nem foglalta írásba, hogy mik ezek az intézkedések, vagy hogy tartalmaznak-e anyanyelv alapú többnyelvű oktatásra vonatkozó intézkedéseket.

Az őshonos és kisebbségi népeket bizonyos országokban és régiókban speciális nyelvi jogok védik. Ezzel ellentétben más országok (például Dánia, Franciaország) még azt is fontolgatják, hogy korlátozzák a szülők azon jogát, hogy saját otthonukban saját nyelvükön szóljanak saját újszülött gyermekükhöz.

A kisebbségi nyelvi oktatási jogok – mind az anyanyelvi, mind az anyanyelvi közegben folyó tanítást érintően – általában a kisebbségi jogi rendelkezésekben a legfejlettebbek. A kötelező érvényű szerződéskötéseket az Európa Tanács két emberi jogi eszköze határozta meg, amelyeknek eddig csak a Tanács tagjai lettek részesei: a Keretegyezmény a nemzeti kisebbségek védelméről és a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) számos más, igen lényeges, ám nem szerződéses normát határozott meg, amelyek közül a legjelentősebb az Emberi Dimenzióról Szóló Koppenhágai Konferencia 1990-es dokumentuma. Az EBESZ Nemzeti Kisebbségek Főbiztosának Hivatala révén hathatós elveket fejlesztettek ki, amelyek közül az oktatás szempontjából legfontosabb az 1996 októberében a nemzeti kisebbségek oktatási jogairól szóló hágai ajánlások.[24] További specifikus útmutatást nyújtanak a kisebbségekre vonatkozó jogi rendelkezések. Mindezek a szabványok főként Európában érvényesek (tágabb értelemben véve Kanada és az USA szintén tagjai az EBESZ-nek).

Ma…

A jelenlegi nemzetközi jogban még mindig viszonylag kevés a kötelező érvényű **pozitív** jog az anyanyelvalapú többnyelvű oktatásra,

[24] L.: http: // www. osce.org/hcnm/32180 és http://www.osce.org/hcnm/32180?download=true.

beleértve az esetjogot is. Manapság a legtöbb nyelvhez kapcsolódó emberi jog **negatív** jog, csak a nyelv alapján történő megkülönböztetés tilalmát fogalmazza meg mint az egyenlőség előmozdításának előfeltételét. Az emberi jogi törvények különböző magyarázata és értelmezése, valamint számos bírósági ügy[25] világossá tette, hogy a polgárok *de jure* egyenlőként kezelése (például a hivatalos nyelv, mint az *összes* gyermek oktatásának egyetlen médiuma, függetlenül a nyelvi hátterétől és kompetenciáitól) nem vezet *de facto* egyenlőséghez, és gyakran diszkriminációt eredményezhet. Az azonos elbánás nem mindig egyenlő bánásmód; ezért „pozitív megkülönböztetés" vagy „pozitív cselekvés" szükséges a tényleges, *de facto* egyenlőséghez. A valós egyenlőség egy pozitív kötelezettséget is ró az államra a feltételek megóvása érdekében, amelyek lehetővé teszik az őshonos és kisebbségi közösségek számára, hogy megtartsák sajátosságaikat, beleértve a nyelvüket is. Mégis, számos bírósági ügy és az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága általános megjegyzései és közleményei is elegendőnek tartották a formális egyenlőséget, még akkor is, ha vannak pozitív kivételek (a legfontosabb jogi referenciák többsége fentebb említésre került), mind a nyelvi, mind az oktatási nyelvi jogokkal kapcsolatban. Ezen a ponton még mindig sok ellentmondás van azzal kapcsolatosan, hogy hogyan kezeljük az oktatási nyelvi jogokat *de jure* és *de facto*. A mai „szabadpiaci" megközelítésnek számos nagyon negatív következménye van ezekre a jogokra nézve.[26]

[25] L. például de Varennes, 1996.; Higgins, N.: The Right to Equality and Non-Discrimination With Regard to Language, E LAW. *Murdoch University Electronic Journal of Law*, 10(1), March 2003.;Thornberry, P.: Minority Rights, in Academy of European Law (ed.), *Collected Courses of the Academy of European Law*. Volume VI, Book 2, The Netherlands: Kluwer Law International, 1997. 307–390; Thornberry, P.: *Indigenous peoples and human rights*. Manchester: Manchester University Press, 2002.; Thornberry, P. – Gibbons, D.: Education and Minority Rights: A Short Survey of International Standards. *International Journal on Minority and Group Rights.* Special Issue on the Education Rights of National Minorities 4(2), 1996/1997. 115–152.

[26] Pl. Devidal, P.: Trading Away Human Rights? The GATS and the Right to Education: a legal perspective, *Journal for Critical Education Policy Studies* 2(2), 2004.

Az UNESCO térképezi fel a mai helyzetet, mely őshonos közösségeknek van lehetősége ténylegesen az anyanyelv-alapú többnyelvű oktatásra.[27]

A korábbiakkal ellentétben manapság írásban sokkal inkább egyetértés van a bennszülött népek oktatási nyelvi jogi igényeiről – feltehetően azért, mert a legtöbb ilyen nép már olyan kicsi, hogy oktatási (nem pedig kisebbségi) nyelvi jogaik nem fenyegetik az államokat –, miközben földjogi követeléseik épp ellenkezőleg működnének.

Az ENSZ Nyilatkozata az őslakos népek jogairól[28] a 13.1-2. és a 14.1. cikkelyekben a bennszülött gyermeknek az anyanyelv megtanulásának jogát biztosítja, az „állami oktatáshoz" való hozzáférést pedig a 14.2 cikk tartalmazza; a gyermekeknek nincs hozzáférésük ehhez az államnyelv ismerete nélkül; ezért legalább a kétnyelvűség magas szintjének elérése kell, hogy cél legyen egy őslakos gyermek oktatásában. De mivel az állami képzés a domináns államnyelv közegén keresztül lehet „ingyenes" (bár sok országban, ahol őslakos népek élnek, még az alapfokú oktatásban is vannak tandíjak), a legtöbb őshonos gyerek kénytelen az állami oktatást „választani". A szüleik „szabadok" saját oktatási rendszereik létrehozásában és irányításában, saját nyelvük tannyelvként való alkalmazásában, de saját költségükön. Hány bennszülött és törzsi nép engedheti meg ezt magának? Sehol nincs szó arról, hogy az államnak állami forrásokat kellene rendelnie az őshonos nyelveken folyó oktatásra.

Ezeknek az ajánlásoknak a vonatkozásai néhány tekintetben hasonlóak az Egyesült Nemzetek Közgyűlésének az 1992-es Nyilatkozatához a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozók jogairól (Kisebbségi Határozat).[29] A 4. cikkely 3. bekezdése kimondja, hogy „az államoknak meg *kell* tenniük *minden lehetséges* megfelelő intézkedést annak érdekében, hogy a

[27] L. http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/endangered-languages/

[28] United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (Resolution A/61/L.67, September 13, 2007), http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf.

[29] Declaration of the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities of 1992 (UNGA Minorities Resolution) http://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuideMinoritiesDeclarationen.pdf.

kisebbségekhez tartozó személyek *megfelelő* lehetőségeket szerezzenek anyanyelvük megtanulására *vagy* az anyanyelvükön történő oktatására."

Problémák és nehézségek

Ezek és más ajánlások pozitív kicsengése, valamint az őshonos és kisebbségi közösségek magas szintű ismerete és hálózatba kapcsolása ellenére, az ezen közösségekkel kapcsolatos oktatási rendelkezések visszavonása így is jelentős számú. Annak érdekében, hogy a gyermekek emberi jogokkal rendelkezzenek az oktatásban, elsődlegesen rendelkezniük kell az *ingyenes kötelező oktatáshoz való joggal*. Ez a jog messze nem minden országban garantált minden gyermek számára. Még az alapfokú oktatás sem volt ingyenes 91 országban;[30] és a bevándorló vagy menekült gyermekek számos országban[31] vannak kitéve a kirekesztés veszélyének.

Másodszor azonban, ahogy Katarina Tomaševski, az ENSZ oktatási jogokról szóló egykori különmegbízottja fogalmazott, „az oktatási intézményekhez való puszta hozzáférés, melyet a gyakorlatban talán nehezen lehet elérni, nem jelenti az oktatáshoz való jogot".[32] Az oktatási állami kötelezettségek a nemzetközi jogban négy elemet tartalmaznak: *elérhetőség, hozzáférhetőség, elfogadhatóság* és *alkalmazkodóképesség*. Tomaševski az „*elfogadhatóság*" alatt[33] „az

[30] Tomaševski, K.: *Economic, social and and cultural rights. The right to education*, Report submitted by the Special Rapporteur Katarina Tomaševski. Economic and Social Council, Commission on Human Rights, Sixtieth session Item 10 on the provisional agenda, 2004. 23.E/CN.4/2004/45. 26 December 2003.
[31] Pl. Del Valle, i.m., 2003. 331; Eurydice (The information network on education in Europe): *Integrating Immigrant Children into Schools in Europe. Survey*. Brussels: European Commission, Directorate-General for Education and Culture, 2004. 33–34. www.eurydice.org.
[32] Tomaševski, i.m, 2004. 57. bekezdés, L. mégTomaševski, K.: *Human rights obligations in education. The 4-A Scheme*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2006.
[33] Tomaševski, K.: *Human rights obligations: making education available, accessible, acceptable and adaptable*. Right to Education Primers 3, Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law. Stockholm: Lund & Sida, 2001.12–15, 29–30.

oktatás nyelvét" tárgyalja; ez „*hozzáférhetőségnek*" is tekinthető.[34] A „*hozzáférés*" korlátai lehetnek fizikai jellegűek (például az iskola távolsága a lakóhelytől), pénzügyiek (például a már említett iskolai tandíjak, vagy az otthoni teendők a lányok részéről), adminisztratívak (például születési vagy tartózkodási igazolás követelményei az iskolai beiratkozáshoz /4b. paragrafus/), vagy például az iskolai beosztás;[35] vagy jogi korlátok. Ha az iskolához választott oktatási modell (jogilag vagy közigazgatásilag) nem írja elő, sőt, nem teszi lehetővé, hogy az őshonos és kisebbségi közösségeket elsősorban egy olyan nyelv közegében oktassák, amelyet a gyermek megért, akkor a gyermektől valójában megtagadják az oktatáshoz való hozzáférést. Ha a tanítási nyelv a gyermek számára idegen, és a tanár nem rendelkezik megfelelő képzéssel, hogy az idegen nyelven érthető módon adja át a tudásanyagot, a gyermek nem férhet hozzá az oktatáshoz. Az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága 1974-ben a Lau kontra Nichols ügyben (414 US 563) elismerte ezt. Hasonlóképpen, ha a tanítási nyelv nem az anyanyelv/első nyelv, vagy legalább a gyermek rendkívül magas szinten ismert második nyelve, és a tanítást olyan gyermekek számára szervezik és irányítják, akik anyanyelvi szinten beszélik a tannyelvet, az őshonos és kisebbségi gyermeknek nincs egyenrangú hozzáférése az oktatáshoz. Ezt az oktatáshoz való „hozzáférés" kapcsán nyelvi, pedagógiai és pszichológiai akadályok kombinációjának tekinthetjük.

Az őshonos és kisebbségi gyermekek jelenlegi uralkodó nemzeti/állami nyelveken történő oktatási gyakorlata teljesen ellentétes azon megalapozott elméletekkel és a kutatási eredményekkel, melyek a jó minőségű oktatás elérésének legjobb módját igyekeznek megtalálni. Sértik a szülők jogait az értékek generációk közötti átviteléhez, ideértve a nyelvet is. A saját nyelv használatához való emberi jog lehetetlenné válik, ha a gyerekek azt az oktatási folyamat során elveszítik. Ezek a gyakorlatok pszichológiailag, nyelvi, oktatási és szociológiai szempontból népirtásnak tekinthetők a Népirtás bűncselekményének megelőzéséről és megbüntetéséről szóló ENSZ-egyezmény 2b. és 2e. pontja szerint; emberiség elleni bűncselekménynek is tekinthetők, ahogy azt 2010-ben bemutattuk.[36]

[34] Részletesen l. Skutnabb-Kangas – Dunbar, i.m. 2010.
[35] Tomaševski, i.m., 2001. 12.
[36] Skutnabb-Kangas – Dunbar, i.m., 2010.

Jövőbeli irányok

Az elmúlt évtizedek során az emberi jogi eszközök, a bírósági tárgyalások és a különféle szabályozások különböző fejlődésének összehasonlításával folyamatosan nőtt a feszültség az őshonos és kisebbségi közösségek (a másik fél) helyének, működésének és jövőjének kilátásait tekintve. Úgy tűnik, az államok valamiféle egységre, teljességre, integrációra törekednek, de az ötletek meglehetősen változóak arra vonatkozóan, hogy miként lehet ezt megvalósítani. A szegregáció versus integráció, valamint a kétnyelvűek versus egynyelvűek kontrasztja az egyik fő szélsőség ezekben az esetekben.

A másik féltől gyakran féltek, megvetették, marginalizálták és kizárták őket, és szükségesnek és előnyösebbnek tekintettek egy különálló, fizikailag elkülönített fejlődést számukra. Ugyanakkor szigorúan ellenőrizték és fegyelmezték őket. A Dél-Afrikai Köztársaság apartheid rendszerében a bantu oktatás vagy az USA – különösen délen – szegregált fekete-fehér iskolái kiváló példák erre. Dél-Afrika ilyen jellegű oktatásának egyetlen pozitív aspektusa az volt, hogy az őshonos népeknek gyakran volt anyanyelvalapú kisebbségi oktatásuk. De mind a Dél-Afrikai Köztársaság, mind az Egyesült Államok oktatásának minősége és finanszírozása, beleértve az épületeket, anyagokat, tanárképzést stb., többnyire rettenetes volt, és a tartalom pedig gyakran rasszista. A jogilag előírt (a Brown kontra Tanács 1954-es ügy az USA-ban) vagy megengedett (DAK 1990-es alkotmány és oktatási előírások) deszegregáció a másfajta közösségeket olyan iskolákba helyezte, amelyeket korábban csak az „Én”, a „fehérek” számára tartottak fenn. Fizikai értelemben ez az integráció engedélyezését jelentette, ám az osztályokhoz kapcsolás mintái, a „faj” „etnikai hovatartozásra” történő változása továbbra is az „Én”-nek biztosítja a legmagasabb színvonalú nevelést és oktatást. Az oktatási közeg kölcsönhatásba lép ezzel; Kathleen Heugh országos szintű longitudinális statisztikai kutatása a „Fekete” diákok érettségi vizsgaeredményeiről a Dél-Afrikai Köztársaságban azt mutatta, hogy a „Fekete” diákok százalékos aránya csökkenő eredményeket mutat

az anyanyelvükön való tanulással töltött évek számával összefüggésben.[37]

Más szempontból a kisebbségek reprodukálása az anyanyelvalapú többnyelvű oktatás vagy a megfelelő kétnyelvű oktatáson keresztül az állami egység fenyegetésének tekinthető. A kisebbségi anyanyelvek nyelvi reprodukcióját egyfajta konfliktus kezdetének tekintik, ahol az államok félnek attól, hogy a kisebbségek létezése az állam széteséséhez vezethet. Erre a kurdok törökországi elnyomása napjaink egyik legrosszabb példája (ahogyan a kínaiak a tibetieket és különösen az ujgurokat fizikailag és mentálisan is erőszakos asszimilációval kezelik, az még ennél is rosszabb).[38] Európában járva, mind Franciaország, mind Görögország hasonló okok miatt sérti meg a nyelvi emberi jogokat, és ugyanerre gyakran az USA-ban is utalnak, jelezve, hogy Quebec esetleges elszakadása a többi kanadai államtól fenyegető példaként szerepel. Sok ázsiai és afrikai konfliktusnak részesei olyan állami elitek is, amelyek összekapcsolják a kisebbségi csoportokat az állam szétesésének fenyegetésével, és ezért tagadják meg tőlük az alapvető nyelvi jogokat. A jelek szerint ez az egyik legfőbb oka annak, hogy sok országban a megfelelő kétnyelvű oktatást akadályozza az állam. Még ha a kétnyelvű oktatás tudományos bizonyítékai lenyűgözőek is, az asszimilációs jellegű törekvések főleg azért nyernek teret, mert az anyanyelvalapú, nyelvmegtartás-orientált oktatás a kisebbségeket kisebbségekként reprodukálja. Hasonlóképpen a kétnyelvű oktatás tartalma valószínűleg logikusan tekinthető fenyegetőnek, mert az a domináns csoport által (nyelvi okokból) nem teljes mértékben ellenőrizhető. Mindez érdekes ellentmondásokhoz vezethet – és megoldásuk jelentős jövőbeli kihívás. Számos példát találunk az USA-ból és Európából is erre.

A többségi/domináns gyermekeknek szintén nincs joga a magas szintű két- vagy többnyelvűség megszerzésére az oktatáson keresztül.

[37] Heugh, K.: *The Case against Bilingual and Multilingual Education in South Africa*. PRAESA Occasional Papers No.6. Cape Town: University of Cape Town, 2000.

[38] L. a jelentéseket a http://www.UHRP.org címen. Az Ujgur Emberi Jogok Projektje (UHRP) emberi jogi kutatás, beszámoló és érdekképviseleti szervezet. Küldetésük az emberi jogok és a demokrácia előmozdítása az ujgur nép számára, tudatosság növelése az ujgurok emberi jogainak visszaélésével kapcsolatban, valamint az ujgur nép jogának támogatása békés, demokratikus eszközökkel saját politikai jövőjük meghatározására.

Ez akkor is így van, ha sok állam gyakorlatilag programokat szervez számukra e cél eléréséhez, például „alámerítéses" vagy tartalomalapú nyelvoktatási (CLIL: Content and Language Integrated Learning) programok révén. Így az ideiglenes fizikai szegregáció elfogadása a kisebbségek és a többségek oktatási, pszichológiai, társadalmi és politikai integrációjának elérésének eszközeként az emberi jogokra irányuló oktatás nélkülözhetetlen feltétele.

A nyelvi konfliktusok és nyelvi jogok egyik megoldását, amely radikálisan különbözik a kisebbségi nyelvi jogoktól, egy romániai magyar nyelvész, Szilágyi N. Sándor javasolta.[39] Az etnikai és nyelvi identitással kapcsolatos jogokról szóló törvényjavaslat, valamint az etnikai és nyelvi közösségek tisztességes és harmonikus együttélése határozottan nem a kisebbségi nyelvi jogokról szóló törvényjavaslat, hanem egyetemes nyelvi jogokról szóló törvény, amely kifejezetten a romániai állampolgárok nyelvi jogait szabályozza.[40]

Számos kutató bizonyította, hogy gyakran pont a nyelvi jogok hiánya vezet konfliktusokhoz, és hogy a nyelvi emberi jogok, az oktatásban is, részei lehetnek a megoldásnak. Mégis, a legtöbb állam továbbra is skizofrén és kontraproduktív nyelv- és oktatáspolitikát folytat, az őshonos, valamint a nemzeti kisebbségekhez tartozó, illetve a bevándorló gyermekek (ideértve a menedékkérőket is) alapvető nyelvi emberi jogainak tagadásával. Az államok számíthatnak arra, hogy hatalmas kártérítéseket kell majd fizetniük, ha ez folytatódik – az első bírósági ügyeket az őshonos közösségek már megnyerték. Az egész emberi jogi „üzletet" Hopgood elítélte,[41] ám nem olyan módon, amely érvénytelenítené az érveléseket ebben a cikkben.

Véleményem szerint azon neoliberális kutatók, akik szkeptikusak az anyanyelvalapú többnyelvű oktatással kapcsolatban, valójában

[39] Szilágyi, N. S.: Törvény az etnikai és nyelvi identitással kapcsolatos jogokról, valamint az etnikai és nyelvi közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről. In: *Mi egy más: Közéleti írások.* Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó, 2003. 576–664. http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=41.

[40] Részletekért angol nyelven l. Kontra, M. – Nekvapil, J. – Kiełkiewicz-Janowiak, A.: Sociolinguistics in Hungary, the Czech Republic and Poland. In: Ball, Martin J. (ed.): *The Routledge Handbook of Sociolinguistics Around the World*. London – New York: Routledge, 2010. 362–363. Hálás köszönetem Kontra Miklósnak – mint mindig –, hogy felhívta a figyelmemet erre a törvénytervezetre.

[41] Hopgood, S.: *The endtimes of human rights*. Ithaca: Cornell Univeristy Press, 2013.

nem értik a helyzetet. A neoliberalizmus elsődleges elve, hogy a piaci erőknek mindent meg kell határozniuk társadalmainkban, és hogy minden szolgáltatás árucikké alakítható, illetve ez a „szabadság" mindenkinek érdeke. Ez azonban figyelmen kívül hagyja a társadalmi osztályok valóságát, és azt a tényt, hogy a pénzügyi vagy kulturális tőkével rendelkezők, beleértve a nyelvi tőkét is, strukturálisan előnyben vannak ebben a gazdasági növekedést hajszoló világegyetemben. A társadalmi igazságosságot figyelmen kívül hagyják. A domináns nyelvek privilegizáltak, az őshonos és kisebbségi nyelveket nemkívánatosnak és elavultnak tartják. A kisebbségi identitással kapcsolatos kérdéseket nevetségessé teszik, és a (kényszerített) asszimilációt ezen közösségek gazdasági és politikai érdekének állítják be. Az összehangolt, igazságos társadalom elérése érdekében végzett oktatás nem szerepel a neoliberálisok napirendjén.

Fordította: Máté Réka

Felhasznált irodalom

Capotorti, F.: Study of the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. New York: United Nations, 1979.

Churchill, W.: A Little Matter of Genocide. Holocaust and the Denial in the Americas 1492 to the Present. San Francisco: City Lights Books, 1997,

Crawford, J.: Bilingual Education: History, Politics, Theory and Practice. Los Angeles: Bilingual Educational Services, 1995. [Trenton, N.J.: Crane Publishing Company, 1989].

Declaration of the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities of 1992 (UNGA Minorities Resolution) http://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuideMinoritiesDeclarationen.pdf.

Del Valle, S.: Language Rights and the Law in the United States. Finding Our Voices. Clevedon: Multilingual Matters, 2003.

Devidal, P.: Trading Away Human Rights? The GATS and the Right to Education: a legal perspective, Journal for Critical Education Policy Studies2(2),2004.

Eurydice (The information network on education in Europe): Integrating Immigrant Children into Schools in Europe. Survey. Brussels: European Commission, Directorate-General for Education and Culture, 2004. www.eurydice.org.

Fesl, E. M. D.: Conned! A Koorie perspective.St Lucian, Queensland: University of Queensland Press, 1993.

Fife, J.: The Legal Framework for Indigenous Language Rights in the United States, Willamette Law Review, 41(2), 2005. 325–371.

Francis, N. – Reyhner, J.: Language and Literacy Teaching for Indigenous Education. A Bilingual Approach.Clevedon, UK: Multilingual Matters, 2002.

Gromacki, Joseph P.: The Protection of Language Rights in International Human Rights Law: A Proposed Draft Declaration

of Linguistic Rights. Virginia Journal of International Law, 32:471, 1992. 515–579.

Heugh, K.: The Case against Bilingual and Multilingual Education in South Africa. PRAESA Occasional Papers No.6.Cape Town: University of Cape Town, 2000.

Higgins, N.: The Right to Equality and Non-Discrimination With Regard to Language, E LAW.Murdoch University Electronic Journal of Law, 10(1), March 2003.

Hopgood, S.: The endtimes of human rights.Ithaca: Cornell Univeristy Press, 2013.

Kontra, M. – Nekvapil, J. – Kiełkiewicz-Janowiak, A.: Sociolinguistics in Hungary, the Czech Republic and Poland. In: Ball, Martin J. (ed.):The Routledge Handbook of Sociolinguistics Around the World.London – New York: Routledge,2010. 359–371.

May, Stephen: Bilingual Education: What the Research Tells Us. In: García, Ofelia, Lin, Angel M.Y. – May, Stephen (eds.): Encyclopedia of Language and Education, 3rd edition. General ed. Stephen May. Volume 5: Bilingual and Multilingual Education. Cham: Springer International Publishing, 2017. 81–100.

Milloy, J. S.: „A National Crime". The CanadianGovernment and the Residential School System, 1879 to 1986. Winnipeg, Manitoba: The University of Manitoba Press, 1999.

Pennycook, A.: English and the discourses of Colonialism. London – New York: Routledge, 1998.

Phillipson, Robert: Linguistic imperialism. Oxford: Oxford University Press, 1992.

Richardson, B.: People of Terra nullius. Betrayal and Rebirth in Aboriginal Canada. Vancouver/Toronto: Douglas & McIntyre, 1993.

Skutnabb-Kangas, T. – McCarty, T.: Clarification, ideological/epistemological underpinnings and implications of some concepts in bilingual education. In: Cummins, J. – Hornberger, N.H. (eds.): Bilingual Education, Volume 5,

Encyclopedia of Language and Education, 2nd edition. New York: Springer, 2008. 3–17.

Skutnabb-Kangas, Tove – Dunbar, Robert: Indigenous Children's Education as Linguistic Genocide and a Crime Against Humanity? A Global View. Gáldu Čála. Journal of Indigenous Peoples' Rights No 1. 2010, https://www.afn.ca/uploads/files/education2/indigenouschildrens education.pdf.

Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (eds): Linguistic Human Rights. Overcoming linguistic discrimination. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1994.

Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (eds.):Language Rights. London/New York: Routledge, 2017.

Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert: Linguistic human rights, past and present. In: Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert (eds.) in collaboration with Mart Rannut:Linguistic Human Rights. Overcoming Linguistic Discrimination. Contributions to the Sociology of Language 67. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1994. 71–110.

Skutnabb-Kangas, Tove: Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights? Mahwah, NJ – London, UK: Lawrence Erlbaum Associates, 2000.

Skutnabb-Kangas, Tove: Nyelv, oktatás és a kisebbségek. Budapets: Teleki László Alapítvány, 1997.

Szilágyi, N. S.: Törvény az etnikai és nyelvi identitással kapcsolatos jogokról, valamint az etnikai és nyelvi közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről. In: Mi egy más: Közéleti írások. Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó, 2003. 576–664. http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=41

Tabory, M.: Language Rights as Human Rights.Israel Yearbook on Human Rights 10, 1980. 167–223.

Thomas, J., Chief: Teachings from the Longhouse. Stoddart: Toronto,1994.

Thornberry, P. – Gibbons, D.: Education and Minority Rights: A Short Survey of International Standards.International Journal on Minority and Group Rights. Special Issue on the Education Rights of National Minorities 4(2), 1996/1997. 115–152.

Thornberry, P.: Indigenous peoples and human rights. Manchester: Manchester University Press, 2002.

Thornberry, P.: Minority Rights, in Academy of European Law (ed.), Collected Courses of the Academy of European Law. Volume VI, Book 2, The Netherlands: Kluwer Law International,1997. 307–390.

Tomaševski, K.: Economic, social and and cultural rights. The right to education, Report submitted by the Special Rapporteur Katarina Tomaševski. Economic and Social Council, Commission on Human Rights, Sixtieth session Item 10 on the provisional agenda,2004. E/CN.4/2004/45. 26 December 2003.

Tomaševski, K.: Human rights obligations in education. The 4-A Scheme.Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 2006.

Tomaševski, K.: Human rights obligations: making education available, accessible, acceptable and adaptable. Right to Education Primers 3, Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law.Stockholm: Lund & Sida, 2001.

United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples(Resolution A/61/L.67, September 13, 2007), http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/DRIPS_en.pdf.

de Varennes, Fernand: Language, Minorities and Human Rights. The Hague: Martinus Nijhoff, 1996.

de Varennes, Fernand: Tolerance and Inclusion: The Convergence of Human Rights and the Work of Tove Skutnabb-Kangas, in Robert Phillipson (ed.): Rights to language. Equity, power and education. Mahwah, NJ & London: Lawrence Erlbaum Associates, 2000. 67–71.

DOI: 10.17355/rkkpt.v26i3.228

JANCSÓ KATALIN*

Bevándorláspolitikák és azok hatásai Latin-Amerikában (1850-1930)[1]

Latin-Amerikának a nemzetközi gazdaságban, különösen a nemzetközi munkaerőpiacon betöltött szerepe a 19. század második felétől jelentős változásokon esett át. A 19-20. század fordulóján a szubkontinens egyes térségei erőteljes – legnagyobb arányban európai – bevándorlást tapasztaltak, mely az észak-amerikai bevándorlás kutatásának túlsúlya ellenére is fontos téma az amerikai historiográfiában, főként a latin-amerikai regionális kutatásokban. A kutatásokat nehezíti a népszámlálások és hivatalos statisztikai adatok hiánya a 19. század közepéig; néhány országban a 20. századig nem állnak rendelkezésre megbízható források. A bevándorlás kutatása jellemzően ország- illetve térségtanulmányokra és egyes bevándorló csoportokra koncentrál, e két altémának jelentős nemzetközi szakirodalma van. Az egész szubkontinensen megfigyelhető migrációs folyamatok és összefüggések, a bevándorlási politikák és különböző bevándorló csoportok, illetve a demográfiai változások és statisztikák általános jellegzetességeit azonban nemzetközi viszonylatban is kevesen vizsgálták, közülük a történész Sánchez Albornoz[2] és Pérez Brignoli[3], a közgazdász

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Hispanisztika Tanszékének adjunktusa. E-mail: kjancso@hist.u-szeged.hu

[1] A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosító számú, *Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs hálózatok a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban* című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

[2] L. Sánchez Albornoz, Nicolás: *La población de América Latina. Desde los tiempos precolombinos al año 2000*. Madrid: Alianza Editorial, 1977.; Sánchez

Mitchell[4] és Maddison[5] munkáit kell kiemelni. A magyar latin-amerikanista szakirodalom főként a magyar kivándorlásra fókuszált évtizedeken keresztül,[6] csekély azon munkák száma, melyek a nemzetközi bevándorlás történetét vizsgálják,[7] átfogó munka nem született eddig a témában. Az utóbbi években érdeklődés érzékelhető a jelenkori migrációs folyamatok kutatására a magyarországi latin-amerikanisták körében,[8] az ezt megalapozó történeti munkák azonban hiányoznak. Jelen tanulmány célja, hogy adalékul szolgáljon a 19. század közepétől a 20. század harmadik évtizedéig tartó, a szubkontinens társadalmi és demográfiai folyamataiban kulcsfontosságú időszak megértéséhez és kutatásához: átfogóan mutassa be, elsősorban a befogadó országok szemszögéből a bevándorlási folyamatok megindulását, körülményeit, a kormányok bevándorlást támogató intézkedéseit, e politikák sikerének vagy sikertelenségének okait, és a szubkontinens számára legfontosabb bevándorlási időszak főbb jellegzetességeit, a hivatalos politikák változásait és azok hátterét.

A gyarmati kori bevándorlást a kezdetektől fogva szigorúan szabályozta mind a portugál, mind a spanyol korona. E szigorú, centralizált politikának mindenekelőtt vallási és etnikai jellege volt, a kivándorlóknak bizonyítaniuk kellett vértisztaságukat (nem lehettek mór, zsidó vagy roma származásúak) és keresztényi elkötelezettségüket. Mindezek mellett az Indiák Tanácsának

---

Albornoz, Nicolás: *La población de América Latina. Desde los tiempos precolombinos al año 2020*. Madrid: Alianza Editorial, 1994.

[3] L. Pérez Brignoli, Héctor: Crecimiento demográfico de América Latina en los siglos XIX y XX: problemas, métodos y perspectivas. *Avance de Investigación. Centro de Investigaciones Históricas,* Universidad de Costa Rica, 1989/48.

[4] L. Mitchell, Brian. R: *International historical statistics: the Americas, 1750-2005*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.

[5] L. Maddison, Angus: *Historical Statistics. PIB and population data.* Groningen Growth and Development Centre, 2010.
http://www.ggdc.net/maddison/ (letöltés ideje: 2018.11.01.)

[6] Számos szerző publikációja közül a legátfogóbb munka: Torbágyi Péter: *Magyarok Latin-Amerikában.* Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2004.

[7] Szilágyi Ágnes Judit és Szalai Éva Emese kutatásait érdemes megemlíteni.

[8] Soltész, Béla: *Migráció és fejlesztő diaszpórapolitikák Latin-Amerikában*. Ph.D. értekezés, 2006.; Soltész, Béla: Kivándorlás és diaszpórapolitika Latin-Amerikában. *Külügyi Szemle*, 2015/nyár, 42–62.

szabályozása értelmében más európai királyságok alattvalói számára sem volt szabad az út az Újvilágba, egy igen rövid, ezt megengedő időszakot leszámítva V. Károly uralkodása alatt. Következésképpen igen nagy volt az illegális kivándorlás Latin-Amerikába, illetve sok európai először spanyol területeken telepedett le, és ezt követően vándorolt ki a szubkontinensre. A Portugál Királyság 1600-ig engedélyhez kötötte a kiutazást Amerikába, a külföldiek esetében azonban megengedőbb volt a spanyol koronánál.[9]

Bár a szigorú félszigeti kivándorlási politika enyhülést mutatott a 18. század második felében és egyre nagyobb számú kivándorló érkezett a gyarmatokra, valódi változások a függetlenség kivívását követően indultak csak el. A Spanyolországtól függetlenedett, új latin-amerikai államok egyik legfontosabb politikai célkitűzése az európai – és lehetőleg nem ibériai – bevándorlás ösztönzése volt, ezzel is elősegítve egyrészt a hatalmas, kiaknázatlan területek benépesítését, az ültetvényes gazdálkodásban hiányzó munkaerő biztosítását és az elmaradott rétegek társadalomba integrálását. Az európai és indián, illetve afrikai lakosság keveredésének köszönhetően a legtöbb ország a 20. századra mesztic többségűvé vált.[10]

Nyugat-Európa országai a 19. század első évtizedeiben számos megoldandó gazdasági-társadalmi problémával néztek szembe, ezek közül is kiemelkedtek az iparosodási és városiasodási folyamatok következményei, továbbá a halálozási ráták csökkenésének, illetve a várható élettartam növekedésének is köszönhető demográfiai növekedés,[11] a földnélküli paraszti réteg megjelenése a hagyományos mezőgazdasági rendszer felbomlásának következtében, illetve az élelmiszerszükségletek fokozódása.[12] A kivándorlásban a demográfiai nyomás mérséklésének lehetőségét látták számos országban, élükön Angliával. A kivándorlás egyes időszakokban történő ciklikus megugrása az európai születési ráták kiemelkedő periódusaihoz köthetők. Ahogy azt Puskás Julianna megjegyzi, az

[9] Mörner, Magnus: *Adenturers and proletarians*. University of Pittsburgh Press, 1985, 6.
[10] Mörner, 1985. 20–21.
[11] Míg 1600 és 1750 között az átlagos demográfiai növekedés 0,15% volt, addig 1750 és 1850 között 0,63%-ra növekedett. Forrás: Livi Bacci, Massimo: *A concise history of world population*. Chichester: John Wiley&Sons, 2017. 69.
[12] Livi Bacci, 2017. 69–71.

Európában jelentkező fellendülő időszakokat követően 20–25 évvel később érzékelhető minden esetben a kivándorlás megnövekedése (a fiatal generációk munkaképessé válásával párhuzamosan). Az európai gazdasági fejlődés, az iparosodás erősödése azonban már a kivándorláson kívül más alternatívákat is kínált, a szintén fejlődő mezőgazdaságban munkát nem találók számára a városi ipar vonzóerőt jelentett, így ezekben az országokban a kezdeti erőteljes kivándorlást követően a belső migráció növekedése látható.[13] Latin-Amerika Európával szemben a nemzetközi munkamegosztásban egyértelműen a nyersanyag- és élelmiszerellátó szerepét töltötte be. A nyersanyagok kitermeléséhez, a mezőgazdasági munkákhoz, a hatalmas lakatlan területek megműveléséhez nagyszámú munkaerőre volt szükség, az új kormányok számára pedig könnyebbnek és gyorsabbnak tűnt a már szakképzett munkaerő behozatala, mint a helyi munkaerő betanítása. A nagy kiterjedésű, megművelendő földek, a szakképzett munkaerő hiánya és a megtermelt termékek iránti kereslet mellett a bevándorlást ösztönző jogi szabályozás és a bevándoroltak befogadásához szükséges infrastruktúra is fontos feltétele volt a nagyobb arányú migráció megindulásának.[14] Mindemellett nem elhanyagolható tényező a személyi és rokoni kapcsolatok egyre erősödő szerepe sem. A század közepére a legtöbb országban a liberális kormányok végképp eltörölték a rabszolgaságot, ennek következtében az ültetvényeken egyre erőteljesebb munkaerőhiány jelentkezett. Kivételként Kubát és Brazíliát kell megemlíteni, ezekbe az országokba a század első két harmadában továbbra is hatalmas mennyiségű afrikai rabszolga érkezett. Szintén hatással volt a migrációs folyamatokra az az általános elképzelés, miszerint az őslakosság civilizálását és fejlődését szolgálta volna a Nyugat-Európa felől érkező munkások jelenléte. Még mindig sok olyan térség volt, ahol vadnak tartott indián törzsek éltek. E területek pacifikálása igen nehéz és hosszú folyamat volt. Az indiánt a gyarmati kor óta a társadalom alsóbbrendű tagjának vélték, és úgy gondolták, csak nyugati neveléssel, illetve önmaga feladásával asszimilálódhat a

[13] Puskás Julianna: Kivándorlás – bevándorlás – etnikum. (Kutatások az Egyesült Államokban és Európában). *Történelmi Szemle*, 1980/4. 656–657.

[14] Sánchez Albornoz, Nicolás: *La población de América Latina. Desde los tiempos precolombinos al año 2000*. Madrid: Alianza Editorial, 1977. 106–107.

társadalomba. E gondolatmenet a független Latin-Amerikában legerőteljesebben Argentínában jelentkezett, a 19. század második harmadában itt megszülető romantikus, civilizáló nemzedék tagjai számára Európa jelentette a követendő példát.[15] Európában töltött éveik alatt elkötelezett hívei lettek a modernizációnak, a gazdasági és társadalmi fejlődésnek. E haladás gátját jelentették szerintük az indián tömegek. Az iparosítást, az oktatás és a társadalom átalakítását idegen tőke segítségével képzelték el, és azt remélték, angolszász és germán lakosság betelepítése hozza majd el a civilizációt a kontinensre, az őslakosok fehérekkel való keveredése pedig a barbárságot is megszűnteti.[16]

A század második felében, különösen annak utolsó három évtizedében az Európából érkező pozitivizmus éreztette hatását a szubkontinens értelmiségi gondolkodásában. Témánk szempontjából azért fontos a latin-amerikai pozitivizmus jelentőségének megemlítése, mert Európától eltérően nem egyszerűen filozófiai gondolkodásként jelentkezett, hanem komoly hatása volt számos ország, például Brazília, Mexikó gazdasági, politikai életére, sőt egyes államok kormánypolitikájának ideológiai alapját adta.[17] A pozitivista gondolkodás hatással volt a migrációra is, az európai bevándorlás ösztönzése kormánypolitikává vált a legtöbb országban. Az argentin Juan Bautista Alberdi híressé vált jelmondata a „gobernar es poblar", azaz a „kormányozni annyi, mint betelepíteni" volt. A pozitivizmus egyet jelentett a modernizációval, a renddel és haladással, a társadalom átalakításával, azaz a kulturális és gazdasági fejlődésre helyezte a hangsúlyt, melynek elérésében a latin-amerikai országokat az európai minták segíthették. „Fehérnek" lenni nem feltétlenül faji kategória volt, sokkal inkább osztálykategória, a civilizáció egy magasabb lépcsőfoka. A cél a vidéki, szegény,

[15] A romantikus vagy más néven 37-es nemzedéket argentin fiatal egyetemisták alkották, legfőbb képviselői Juan Bautista Alberdi, Domingo Sarmiento és Esteban Echeverría voltak.

[16] Alvarez, Santiago: Indios, gauchos y negros, el otro en la literatura Argentina del siglo XIX. *Desde el Fondo*, 2002. 7.; Anderle Ádám: Nemzet és identitás Latin-Amerikában. In: Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám (szerk.): *Nemzet és Nacionalizmus*. Budapest: Korona, 2002. 459–476.

[17] Ayala Mora, Enrique: *Historia general de América Latina: los proyectos nacionales latinoamericanos: sus instrumentos y articulación. 1870–1930*, Unesco, 2008. 252–255.

tudatlan, főként indián rétegek civilizálása volt, ennek legfontosabb eszközei között a külföldi – európai – tőke nagyobb súlyú jelenlétét, az oktatás fejlesztését, az európai kultúra és szokások terjesztését említhetjük.[18] A latin-amerikai pozitivizmus csúcsát az 1880–1910 közötti időszakban érte el, a térségben a masszív európai bevándorlás is erre a korszakra tehető.

A bevándorlás növekedését segítette az utazási szokások és az utazási körülmények megváltozása is. A 19. század közepétől az európai infrastruktúra fejlődése és világszerte a közlekedés és szállítás forradalma, a vasútépítési láz, a hajózás fejlődése megkönnyítette az óceánon túli és a kontinenseken belüli, országok közötti utazásokat. A gőzhajók megjelenése lerövidítette a tengeren töltött időt mindamellett, hogy biztonságosabbá vált az utazás.[19] Míg a század közepén vitorláshajókkal negyven, akár hatvan napig is tarthatott az út Európából, addig az első gőzös 1819-ben huszonhét nap alatt ért Észak-Amerikába. Az 1830-as évektől kezdve megjelentek az első nagy hajótársaságok, a közöttük kialakuló verseny pedig jó hatással volt a hajók és a hajózás fejlődésére, az utazási kedv növekedésére. Az óceán átszeléséhez szükséges idő még tovább csökkent az építéshez használt anyagok változásával: a hajótestek építésénél megjelent a vas, majd az acél is.[20] 1890-ben húsz, 1900-ban tizenhét nap alatt lehetett eljutni Spanyolországból Buenos Airesbe,[21] míg New Yorkba már csak hét-nyolc napig tartott az út az európai kikötőkből. Az utazás lerövidülése mellett a jegyárak csökkenése, a biztonság és komfort növekedése pedig további könnyebbséget jelentett a kivándorlók számára, mely egyben hatalmas üzletet jelentett a hajótársaságoknak.[22] Mindenképpen fontos megemlíteni, hogy a 19. században szinte folyamatosan az Egyesült Államok jelentette a legvonzóbb kivándorlási célpontot a kontinensen, Latin-Amerika csak kiegészítő úti cél volt sokak

[18] Buchenau, Jürgen: The limits of the Cosmic Race. Immigrant and Nation in Mexico. In: Foote, Nicola – Goebel, Michael (szerk.): *Immigration and National Identities in Latin America*. Gainesville: University Press of Florida, 2016. 73.
[19] Ayala Mora, Enrique, 2008. 67.
[20] Barros, Sergio: Historia de la navegación. *Sucesos*, 2003/20. 81-83.
[21] Moya, José C.: *Cousins and Strangers: Spanish Immigrants in Buenos Aires, 1850-1930*. University of California Press, 1998. 38.
[22] Szerző nélkül: *A kivándorló zsebkönyve*. Budapest: Légrády Testvérek, 1905. 22.

számára. Az Egyesült Államok munkalehetőségeivel, magasabb béreivel, az ország gyors gazdasági fejlődésével és szociális viszonyaival, az olcsóbb hajójegyárakkal nehezen tudtak versenyezni a latin-amerikai országok, ahol a földrajzi és klimatikus viszonyok, a földtulajdonszerzés nehézsége és a jóval magasabb hajójegyárak kezdetben visszavetették a kivándorlási kedvet.[23]

Mindezeket figyelembe véve a bevándorlást a latin-amerikai országok különféle eszközökkel próbálták ösztönözni, ezek egyik legfontosabb eleme volt a különböző törvények, rendeletek megalkotása. Latin-Amerika legtöbb országa az érkező telepeseket szinte azonnal honosította, illetve ezen kívül további kedvezményeket kaptak. A második generáció tagjai már választójoggal is rendelkezhettek.[24] Peruban San Martín 1821. október 8-án kihirdetett rendelete szerint az összes külföldire ugyanazok az állampolgári jogok, illetve törvények vonatkoztak, mint a peruiakra.[25] Egy évvel később egy rendelet mondta ki, hogy azok a külföldiek, akik bármilyen tudományt, művészetet akarnak művelni Peruban, vagy kereskedőházat kívánnak nyitni és le szeretnének telepedni, perui állampolgárokká válnak. Mindemellett „minden külföldi, aki bármely olyan új eljárást vagy eszközt kíván bevezetni az országban, mely a mezőgazdaság és azok termékei, a bányászat, illetve az ipar fejlesztését szolgálja, […], egy évre adómentességben részesül…”[26] Peru *kínai törvény*ként is ismert, első bevándorlási törvénye 1849-ben született meg, mely egyedülálló a maga nemében az adott korszakban, ugyanis 2. cikkelyében kifejezetten a szerződéses munkások Kínából történő beutaztatásáról szól, akik tíz évre mentesültek minden adó fizetése és a katonai szolgálat alól.[27] Bolívia 1826-os alkotmánya bolíviai

[23] Ayala Mora, Enrique, 2008. 66.
[24] Schwarz, Tobias: Políticas de inmigración en América Latina: el extranjero indeseable en las normas nacionales, de la Independencia hasta los años de 1930. *Procesos: revista ecuatoriana de historia*, 36 (II/2012), 5.
[25] Estatuto Provisional de 1821. 1821. október 8. In: Masías, José (szerk.): *Colección de leyes, decretos y ordenes publicadas en el Peru desde su independencia en el año 1821, hasta 31 de diciembre de 1830*, 1831. 1. kötet, 43.
[26] Decreto de 19 de abril de 1822. In: Masías, 1831. 82.
[27] Ley General de Inmigración, 17 de noviembre de 1849. In: Archivo Digital de la Legislación del Perú. http://www.leyes.congreso.gob.pe/LeyNoNumeP.aspx (letöltés ideje: 2018. január 26.)

állampolgárként fogadott el minden, legalább három éve az országban élő külföldit.[28] Argentína és Chile is igen korán hoztak bevándorlást támogató intézkedéseket. Buenos Airesben egy 1824-es rendelet Bevándorlási Bizottság létrehozását írta elő, amelynek legfontosabb feladata a betelepülés elősegítése volt.[29] Argentína 1876-ban elfogadott, *Ley Avellanada* néven ismert bevándorlási törvényének megjelenéséig a felállított bizottság által elkészített dokumentum szabályozta a külföldiek letelepedését. A bevándorlási törvény rendelkezett egy, a belügyminisztérium alá rendelt bevándorlási osztály megalakításáról. Feladatait a törvény szövegében részletezték, ezek közé tartozott többek között a bevándorlás ösztönzése, a külföldön tevékenykedő bevándorlási ügynökökkel való kapcsolattartás, a bevándorlókat szállító hajók ellenőrzése és a törvények betartatása, az országba érkezők nyilvántartása, a kiérkezettek letelepedésének segítése, éves beszámolók készítése a beérkező telepesekről, származásukról, szakmájukról, további sorsukról stb.[30] Hasonlóképpen külön pontokban sorolták fel az Európában és Amerikában működő bevándorlási ügynökök feladatait. A törvény pontosan előírta a bevándorlók fogadásának szabályait, a hajók orvosi ellenőrzésének lépéseit. A bevándoroltatási költségekre külön alapot hozott létre az állam. A törvény részletezte a termőföldek használatának szabályait is, a letelepülő családok legalább 50 hektár földet kaptak, és további földeket vásárolhattak maguknak, melyhez később visszatérítendő anyagi támogatást kaptak. A termelés beindításához a telepesek igényelhettek haszonállatokat, vetőmagot és szerszámokat.[31]

Chilében jóval hamarabb, a szubkontinens történetében elsőként, már 1824-ben bevándorlási törvényt fogadtak el, melynek legfőbb célja a megműveletlen területek betelepítése volt, de itt is szerepeltek

[28] Constitución política, 19 de noviembre de 1826. Bolívia. http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/bolivia-3/html/ (letöltés ideje: 2018. január 22.)
[29] Torbágyi Péter: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt*. Szeged, 2009. 146.
[30] Ley de Inmigración y Colonización de la República Argentina. 1876.10.06. In: Lahouane, Félix: *Códigos y leyes usuales de la República de Argentina*. 1889. 2. kötet, 28.
[31] Lahouane, 1889. 30–48.

adókedvezmények és a katonai szolgálat alól való mentesség is.[32] Szintén viszonylag korán, már 1831-ben kihirdették Venezuela első bevándorlási törvényét. Venezuela helyzete egyedi volt, a gyarmati korban igen nagyszámú kanári-szigeteki érkezett e térségbe, a terület legnagyobb számú bevándorlócsoportját alkotva több évszázadon keresztül. 1831-ben Venezuela első bevándorlási törvénye kifejezetten a Kanári-szigetekről érkező bevándorlást igyekezett elősegíteni.[33] „A Kanári-szigetek lakosai könnyen és nagy kedvezményekkel költözhetnek az ország területére, mivel vallásunk, nyelvünk, szokásaink azonosak […]" – fogalmazott a törvény szövege. A köztársaság a kanári-szigeteki bevándorlás ösztönzésére földtulajdont biztosított, továbbá tíz évre adókedvezményeket és felmentést a katonai szolgálat alól.[34] Chile és Venezuela korai bevándorlási törvényeit követően néhány országban a század közepén, máshol pár évtizeddel később születtek meg a szabályozó rendeletek. Mexikó betelepítési törvényét az első, 1824-es próbálkozások után 1846-ban fogadták el. A törvény rendelkezett egy kolonizációs osztály felállításáról is, melynek első feladatai közé tartozott a parlagon lévő, telepesek számára hasznosítható földek felmérése.[35] Costa Rica kolonizációs törvénye 1862-ben született meg, Paraguayban és Uruguayban egészen az 1880-as évekig kellett erre várni. Brazíliában 1823-tól működött a VI. János által alapított Betelepítési Bizottság[36], noha ekkor még a brazil gazdaság

[32] Lara Escalona, María Daniela: Evolución de la legislación migratoria en Chile. Claves para una lectura (1824-2013). *Revista de historia del derecho,* no. 47. jan-jún/2014, 63.

[33] Primera Garcés, Maye: El regreso de los blancos pobres. Una aproximación a la política de inmigración de los canarios y españoles a Venezuela promovida a partir de 1830. *Tiempo y espacio*, Vol. 20. No. 53. http://www.scielo.org.ve/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1315-94962010000100005 (letöltés ideje: 2018. február 1.)

[34] Ley del 13 de junio de 1831. In: *Cuerpo de Leyes de Venezuela*. Caracas, 1. kötet, 1851. 92.

[35] Reglamento de 4 de diciembre de 1846 para la Dirección de Colonización. http://cdigital.dgb.uanl.mx/la/1080047387/1080047387_033.pdf (letöltés dátuma: 2018. május 25.)

[36] Pontos megnevezése: Comissão de Colonização, Civilização e Catequização dos Índios, forrás: *Arquivo Histórico da Câmara dos Deputados*. https://arquivohistorico.camara.leg.br/index.php/comissao-de-colonizacao-civilizacao-e-catequizacao-dos-indios (letöltés dátuma: 2018. június 17.)

munkaerőszükségletét nagyrészt rabszolgák biztosították.[37] Ugyan 1850-től már megtiltották a rabszolgákkal való külföldi kereskedelmet, a rabszolgaságot csak 1888-ban törölték el. A rabszolgamunka fokozatos kiváltására Brazília ekkor indította el intenzívebben bevándorlást ösztönző politikáját. Az 1871-ben alapított *Associação Auxiliadora de Colonização e Imigração* társaság a század végétől hatékony munkába kezdett. Azon kívül, hogy São Paulo provinciába bevándorlók beutaztatását segítette, földeket vásárolt fel, mért ki és osztott fel későbbi telepek létrehozására. A brazil császári kormánnyal kötött egyezség értelmében a társaság fedezte a beutaztatás, a megérkezést követően pedig a szállás és étkeztetés költségeit. 1884-ben egy képviselői csoport indítványozta egy letelepedést segítő törvény elfogadását. A tervezet szerint vasútvonalak és folyók mentén létesítettek volna telepeket iskolákkal, ahová főként olasz és portugál bevándorlókat vártak volna, mindenekelőtt kávéültetvényekre.[38] A módosításokkal elfogadott törvény értelmében az Európából mezőgazdasági telepekre érkezők útiköltségét támogatta a brazil kormány, és megindult több telep létesítése. A törvény betartását egy bevándorlásügyi biztos felügyelte.[39]

Az említetteken kívül további propagandatevékenységet is folytattak a kormányok, hogy minél vonzóbbnak mutassák országukat a telepesek számára. Különböző országleírásokat, gazdasági elemzéseket jelentettek meg, melyeket igyekeztek Európában is terjeszteni, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy újabb munkáskezek induljanak az európai kikötőkből Latin-Amerika felé. E kiadványok egy részét maguk az Európába küldött bevándorlási ügynökök adták ki és terjesztették. Nagyszerű példa e műfajra egy 1886-ban, Párizsban megjelent füzet, melyet Chile bevándorlási ügynöke, B. Dávila-Larrain adott ki *Chili. Its Advantages and Resources for European Emigrants* címmel. Az anyag pontos

[37] Kovács Antónia: Bevándorlási politika – bevándorolt kisebbségek Brazíliában. *Regio*, 1993/4. 137.

[38] González Martínez, Elda Evangelina: *La inmigración esperada: la política migratoria brasileña desde João VI hasta Getulio Vargas*. CSIC Press, 2003. 86-89.

[39] *Annaes da Asamblea Legislativa Provincial de São Paulo. Primeiro Anno de 25ª Legislatura*. São Paulo, Typographia de Correio Paulistano, 1884. Proyecto n° 7, 35–60.

országleírást ad a korabeli Chiléről: földrajzi és demográfiai jellemzőin túl bemutatja az ország klimatikus viszonyait, melyek – a leírás szerint – optimálisak az európai telepesek számára. Az európai olvasók részletes információkat kaptak Chile gazdasági helyzetéről, mezőgazdaságáról, állattenyésztéséről, bányászatáról, oktatási rendszeréről, az orvosi ellátásról, minden esetben kiemelve az ország kedvező adottságait. Az anyagban a chilei ügynök Chilébe bevándorolt külföldiektől közöl pozitív véleményeket, illetve részletes képet kapunk a már létező külföldi telepekről is. „Chile nem egy elképzelt Eldorádo." – írja Larrain, majd így folytatja: „egyszerűen Amerika legbékésebb és egyben a világ egyik legtermékenyebb országa: egy olyan ország, ahol mindenki dolgozik és mindösszesen kellően előrelátónak kell lenni ahhoz, hogy valaki gazdaggá váljon".[40]

Hasonló céllal íródott egy másik, argentin publikáció is. Az ország függetlenségének és megszületésének századik évfordulójára kiadott füzet címlapján már vastag betűkkel szerepel a következő felirat: „A country adapted in every way for European immigration", azaz ismét egy célzottan a bevándorlást támogató kiadványról van szó. Az első oldaltól kezdve részletes leírást olvashatunk arról, milyen procedúrára számíthatnak a kivándorlók megérkezésük pillanatában és azt követően: milyen orvosi vizsgálatokon esnek majd át, milyen élelmiszerellátást kapnak, mit kell tenniük a bevándorlóknak a letelepedés kérelmezéséhez. A földrajzi viszonyok, klíma, politika, gazdaság, földkérdés, kereskedelmi kapcsolatok és infrastruktúra jellemzői mellett megjelennek a különböző foglalkozások átlagos bérei, illetve a megélhetés költségei is.[41] A propagandaanyagok jellemző formái voltak e füzetek, melyek a tömeges bevándorlás időszakában nagy számban jelentek meg és – sokszor túlzásoktól sem mentesen – pozitív színben igyekeztek feltüntetni a bevándorlókat váró országokat. Ahogy jeleztük, a bevándorlást elősegíteni kívánó kormányok megrendelésére készültek e kiadványok, de előfordult az is, hogy európai

[40] Dávila-Larrain, Benjamin: *Chili. Its Advantages and Resources for European Emigrants*. Párizs, 1886. 44.
[41] B. Martínez, Alberto: *The Argentine Republic. The Argentine Republic in its first Centennial Year*. Buenos Aires, 1910.

országokban adtak ki az óceánon túli területeket előnyös célországokként bemutató füzeteket, könyveket.

Nem mindegyik országban volt sikeres a bevándorlási politika, a klimatikus és földrajzi viszonyok erősen befolyásolták a célország kiválasztását. A legkedvezőbb régióknak a dél-amerikai, mérsékelt övi országok, úgymint Argentína, Brazília, Uruguay, Chile bizonyultak, ezen országok lakossága a század második felében nagymértékben növekedett. Latin-Amerika a 19. század végén és 20. század elején kisebb mértékben ugyan, mint az Egyesült Államok, de szintén a tömeges bevándorlás célpontja lett. Számadatokat tekintve a legnagyobb befogadó ország az Egyesült Államok volt, azonban, ha a külföldiek arányát nézzük az ország lakosaihoz viszonyítva, érdekes adatokat találunk. A 19. század második felében Argentína és Uruguay esetében a külföldiek aránya a meglévő népességhez képest magasabb volt, mint az Egyesült Államokban vagy Kanadában. A korábbi gyarmati központokat kevésbé érintették a folyamatok, ezek elmaradottabb térségekké váltak, nagyszámú színes, szegény rétegekkel. A fehér bevándorlók nagyarányú jelenléte, a haladás és jólét jellemzően Argentína partvidéki területein, Costa Ricában és São Paulo környékén volt érzékelhető.[42] 1850 és 1900 között a kontinens lakossága megduplázódott, 1930-ig még majdnem 70%-kal nőtt, ekkor már több mint 100 milliós volt a népesség (száz évvel korábban valamivel több, mint a tizede, 13,5 millió volt a kontinens lélekszáma). Öt évtized alatt Argentínába mintegy 4 millióan, Brazíliába 2 millióan, Kubába és Uruguayba mintegy 600 ezren, Chilébe 200 ezren érkeztek.[43] 1820–1932 között Argentínában 6,5 millióan, Brazíliában 4,3 millióan, Kubában 1,4 millióan és Uruguayban mintegy 700 ezren telepedtek le.[44] A beutazást segítő törvények és intézkedések (hajójegyek biztosítása) mellett a legnagyobb befogadó országokban azonnali támogatást kaptak a megérkező kivándorlók, ezek legfontosabbja a már említetteken túl a megérkezést követően az elszállásolás volt. Buenos Airesben az 1880-as évek megnövekedett bevándorlási

[42] Goebel, Michael: *Immigration and National Identity in Latin-America, 1870-1930*, Oxford Research Encyclopedia of Latin American History. http://dx.doi.org/10.1093/acrefore/9780199366439.013.288 (letöltés ideje: 2018. április 20.)
[43] Sánchez Albornoz, 1977. 182–184.
[44] Moya, 1998. 46.

hullámának köszönhetően meglévő épületeket próbáltak felszabadítani a kiérkező bevándorlók számára, majd egy hotel építési munkálatait is elindították a 20. század elején, melyet 1911-ben adták át és 1953-ig üzemelt. Itt fogadták az érkezőket, akik az épület munkaügyi hivatalában munkalehetőségeket kereshettek, szükség esetén kórházi ellátást és természetesen szállást kaphattak. A szállást és ellátást öt napon keresztül az argentin állam biztosította ingyenesen, mely időszakot betegség esetén, illetve amennyiben nem talált munkát a bevándorolt, meg lehetett hosszabbítani.[45]

Funkcióiban és működésében hasonló hotelek épültek Uruguayban, Chilében vagy Brazíliában, ez utóbbi ország esetében São Paulo Bras negyedében, ahol az első szálláshely 1878 óta működött. 1888-ban adták át a több évtizeden keresztül működő hotelt, melyben postai és telegráf szolgáltatások is elérhetőek voltak; a brazil állam egy héten át biztosított szállást itt a bevándorlók számára.[46]

A 19. század közepétől a legtöbb országban (nem hivatalos) statisztikai adatok is rendelkezésre álltak a bevándorlók számát és származási országát illetően. Általában először az adatokat kikötői hatóságok gyűjtötték, majd a század utolsó évtizedeiben már bevándorlási bizottságok vagy felügyeletek végezték ezt, a 20. században pedig a feladatkör egy-egy ország esetében (például Brazília) külön statisztikai osztályokhoz került. A számadatok pontossága nem megbízható, hiszen egyrészt nehéz volt követni, hogy kik, milyen céllal érkeztek az adott országba, mennyi ideig tartózkodtak ott, másrészt nem utaztak-e tovább másik országba. A századelőn általában a harmad-, vagy másod- és harmadosztályú utasokat kezelték a hatóságok bevándorlóként, továbbá Argentínában külön kezelték a tengeren, illetve folyón (a Río de la Platán, Uruguay felől) érkezőket. Brazíliában a harmadosztályon érkezetteket

[45] Gerstner, Laura Oliva: El alojamiento de inmigrantes en el Río de la Plata, siglo XIX y XX: planificación estatal y redes sociales. *Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, Vol. XIII, n°779, 2008. http://www.ub.edu/geocrit/b3w-779.htm (letöltés dátuma: 2018. június 15.)

[46] Capel, Horacio: El control de las migraciones internacionales y el memorial de los inmigrantes en São Paulo, Brasil. *Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, Vol. XII, n°739, 2007. http://www.ub.edu/geocrit/b3w-739.htm (letöltés dátuma: 2018. június 15.)

tekintették bevándorlóknak.[47] Ezek egy része „fecske" volt, azaz csak átmeneti időre érkezett a magas fizetések reményében. A bevándorlás legfontosabb periódusában Argentínában a kivándorlók közel 35%-a, Brazíliában több, mint 45%-a maradt meg és települt le.[48]

A Nemzetközi Munkaügyihivatal 1925-ben egy több nemzetiségű kutatócsoportot[49] bízott meg azzal a feladattal, hogy a világ országai munkaügyi szervezeteinek, éves statisztikai adatainak, levéltári anyagainak vizsgálatával statisztikai táblákat és történeti statisztikai anyagokat állítson össze a 19. századtól az 1920-as évekig tartó időszakról. Nehéz harmonizálni a különböző országok anyagait, nem minden esetben állnak rendelkezésre ugyanazokra az időszakokra az adatok, de a tendenciák jól érzékelhetők. Az alábbiakban néhány szemléltető táblázatban igyekeztünk összegezni a bevándorlás legfontosabb éveinek adatait három, jelentős számú bevándorlót befogadó országban (Argentína, Uruguay, Brazília). A következő táblázatban jól kivehetők az 1870 és 1924 közötti időszak bevándorlási csúcsai: a nyolcvanas évek felfutását követően a kilencvenes években Argentínában és Uruguayban csökkenés látható, ez főként a két országban ekkor bekövetkező gazdasági válságnak és visszaesésnek tudható be. Az 1900-as évek eleje az I. világháborúig újabb növekedést mutatott, ezt a világháború törte meg. A háború alatti visszaesés főként Brazíliában és Argentínában volt igen erőteljes, a világháborút követően már a bevándorlás nem tudta elérni az azt megelőző intenzitást. A férfiak erős túlsúlya is jól látható, a nők aránya sok esetben a kivándorlók harmadát sem érte el.

[47] Bővebb információk a statisztikai adatok gyűjtésének módszereiről: Ferenczi, Imre: Statistics of Migration, Nation Tables, Argentina, Brazil, Paraguay, Uruguay, Chile. In: Willcox, Walter F. (szerk.): *International Migrations, Volume I. Statistics*, NBER, 1929. 537–582.
[48] Sánchez Albornoz, 1977. 182–184.
[49] A csoport magyar tagja Ferenczi Imre volt.

Évszám	**Argentína** (tenger felől érkezők)			**Brazília** (Rio de Janeiroba érkezéssel)			**Uruguay** (Montevideoba érkezéssel)		
	férfiak	nők	összesen	férfiak	nők	összesen	férfiak	nők	összesen
1870	22 592	8 306	30 898			5 158			2 1148
1880	17 124	9 519	26 643			30 355	7 036	2 167	9 203
1884	33 294	16 329	49 623			24 890	9 540	2 414	1 1954
1888	92 540	36 575	129 115			133 253	13 386	3 195	16 581
1889	150 275	68 469	218 744			65 246	21 856	5 493	27 349
1890	53 027	24 788	77 815	58 395	26777	85 172	19 014	5 103	24 117
1891	18 228	10 038	28 266	134 248	6 903	191 151	9 805	2 111	11 916
1895	42 410	18 816	61 226	60 146	31 627	91 773	8 128	1 030	9 158
1900	61 900	22 951	84 851			40 300	6 649	2 243	8 892
1905	130 563	46 554	177 117			70 295			
1910	213 169	76 471	289 640	54 852	23 732	78 584			
1912	237 989	85 414	323 403	117 445	58 491	175 936			
1913	215 871	86 176	302 047			189 184	14 044	2 595	16 639
1915	27 957	17 333	45 290			30 333	3 921	1 675	5 596
1918	8 358	5 343	13 701			19 793	3 318	1 894	5 212
1920	56 110	30 922	87 032	49 080	21 947	71 027	6 362	3 728	10 090
1924	110 446	49 493	159 939			96 052			

1.táblázat Kiérkezők száma 1870 és 1924 között Argentínában, Brazíliában és Uruguayban, saját összeállítás[50]

A kivándorlók összetételére vonatkozó kutatások egyértelműen a fiatal, nagy munkabírású férfiak túlsúlyát mutatják, az okok között legfontosabbként említhető az a tény, hogy a kivándorlás költségeit leginkább minimalizálni, egyben a megtakarítások összegét maximalizálni akkor tudták, ha család nélkül utaztak ki. A kivándorlók között a fiatalok magas aránya hozzájárult a befogadó országok erőteljes demográfiai növekedéséhez (és az etnikai keveredéshez), a belső demográfiai növekedés ezekben az országokban jóval magasabb volt, mint a bevándorlás által kevésbé érintett régiókban.[51]

[50] Willcox, Walter F: Statistics of Migration, Nation Tables, Argentina, Brazil, Paraguay, Uruguay, Chile. In: Willcox, 1929. 537-582.
[51] Ayala Mora, 2008. 59–60.

Érdemes megvizsgálni a kiérkezők származását is, ezeket az adatokat szintén viszonylag nehéz a különböző országok esetében összesíteni és egybevetni. Az alábbi táblázatban a legnagyobb bevándorló csoportok összegyűjtésére vállalkoztunk. A táblázatból kitűnik, hogy a pozitivista kormányok által áhított nyugat-európai bevándorlás messze elmaradt a Dél-Európából érkezőtől. A legnagyobb bevándorló csoport a vizsgált időszakban mindhárom ország estében az olasz, ezt követik csak a spanyolok Argentínában és Uruguayban, illetve a portugálok Brazíliában, itt a spanyolok a harmadik helyre csúsztak, míg a másik két országban a portugálok kis jelentőségű csoportot alkottak. Egyedül Argentínában volt jelentősebb a francia bevándorlás, míg a német, az orosz és osztrák-magyar monarchiabeli bevándorlók száma mind Argentínában, mind Brazíliában számottevő volt. Külön figyelmet érdemel az Argentínában ötödik legnagyobb csoportként megjelenő, minden országban török-arabnak nevezett réteg.

Származás	**Argentína** (1857-1924)	**Brazília** (1857-1924)	**Uruguay** (1879-1921)
német	100 699	162 808	9 220
olasz	2 604 029	1 440 411	140 173
portugál	38 196	1 111 587	3 750
spanyol	1 780 295	546 130	98 203
francia	226 894	32 759	20 852
brit	64 426	21 310	12 536
osztrák-magyar	91 869	88 625	2 915
török-arab	157 185	72 027	–
orosz	169 257	108 611	711

2.táblázat Kiérkezők származása Argentínában, Brazíliában és Uruguayban 1857-1924 (1879-1921) között, saját összeállítás[52]

Bár a statisztikai adatok országokra lebontva vizsgálják a kiérkezők számát, valójában érdemesebb régiókról beszélni és régiókat vizsgálva értelmezni a különböző folyamatokat. A bevándorlók kiérkezését követően ugyanis szinte folyamatos volt a

[52] Willcox, 1929. 537-582.

határokon átnyúló népmozgás. Főként a Río de la Plata térségére igaz ez, mely a legnagyobb befogadó térség volt, illetve maguk az európai bevándorlók számára nem feltétlenül jelentett nagy különbséget Argentína vagy Brazília, általánosítva „Dél-Amerikába" érkeztek és telepedtek le.[53]

A tömeges bevándorlás az érintett térségekben teljesen megváltoztatta a lakosság demográfiai összetételét, a már említett Río de la Plata vidékén nagyszámú olasz és spanyol élt már a századfordulón. Az argentinai németek legtöbbje Volga menti német volt, a franciáknak nevezettek jó része baszk, írek ezreit egyszerűen angolnak hívták, de az olasz vagy spanyol megnevezés is magyarázatra szorul: spanyol baszkok, galíciaiak, kanáriaiak, katalánok voltak valójában a spanyolként kivándoroltak, míg az olaszok esetében liguriaiak vagy calabriaiak vándoroltak ki, s csak a letelepedésüket követően vált identitásuk „össznemzetivé". Hasonlóan érdekes volt a *turco*k, azaz törökök (közel-keletiek) kategóriája. A főként az Oszmán Birodalom területéről érkező bevándorlókat hívták így, nem foglalkozva azzal, hogy libanoni, szíriai, palesztin, örmény, perzsa vagy esetleg más népcsoportok tagjai voltak.[54] A Közép-Kelet-Európából érkezők nemzetisége is nehezen volt beazonosítható, melyet nem rögzítettek sem az induló, sem az érkező kikötőkben, csak a származási országot, mely például az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségei vagy a három ország területén élő lengyelek esetében megnehezíti a kivándorló csoportok kutatását. A monarchia felbomlását követően az önálló államok különböző módszerekkel vezetett statisztikái és azok eltérő interpretálása szintén nehezíti a reális kép alkotását a kivándorlók nemzetiségéről.[55]

Latin-Amerika egyes régióiban (melyek közül kiemelkedett a Río de la Plata vidéke) a 20. század elejére a bevándorlók aránya igen magas értékeket mutatott. Különböző vallású és nemzeti hovatartozású csoportok érkeztek Ázsiából, Afrikából, Európából; jelentős hatást gyakoroltak e térségek társadalmára, kultúrájára, benépesítették az addig lakatlan területeket, vagy fontos részei lettek a formálódó városi munkásrétegeknek. A függetlenségi időszak

[53] Goebel, 2–5.
[54] Foote – Goebel, 2014. 11–13.
[55] Puskás, 1980. 654.

spanyol-amerikai, fehér elit rétegei európai (főként észak- és nyugat-európai) bevándorlásról álmodtak, a mesztic és mulatt tömegek számára jó példával szolgáló, fejlődést és civilizációt hozó munkás rétegekről, melyeknek fontos szerepet szántak a nemzeti identitás fejlődésében is. Latin-Amerika idegenbarát képe a 20. század első évtizedeiben komoly változásokon ment keresztül. A 19. század korábban említett, bevándorláspárti, pozitivista eszmeáramlataival és kormánypolitikáival szemben megjelent egy ellenkező attitűd, melynek egyik lényeges eleme a bevándorlóellenesség, ami tetten érhető a 20. század első évtizedeinek politikai magatartásában. A bevándoroltaknak egészségeseknek, szófogadóknak, fogamzásképeseknek és legfőképpen lehetőség szerint *fehér*eknek kellett lenniük. Míg közvetlenül a függetlenség kikiáltásának időszakában a különböző országok nem korlátozták a bevándorlást, a század utolsó harmadában már rögzíteni kezdték a bevándorlás feltételeit, sőt, megjelentek olyan felsorolások a törvények és rendeletek szövegében, melyek a nem kívánatos személyeket jelölték meg. A nemzetekre veszélyes tényezők (bűnözők, csavargók, bolondok, barbárok) között feltüntettek nem kívánatos külföldieket is,[56] elsőként ázsiaiakat és külön csoportként a romákat.

Uruguayban a bevándorlás állami szabályozását és kontrollját az 1890-ben megszületett bevándorlási törvény indította el, mely az 1876-os argentin bevándorlási törvényhez hasonló eszközökkel igyekezett a bevándorlást ösztönözni, ugyanakkor már korlátozások is megjelentek. Elsőként a fertőző betegségben szenvedőket, koldusokat, munkára bármilyen oknál fogva alkalmatlanokat, illetve a hatvan év felettieket zárta ki a törvény, azonban a kört tovább bővítette 27. cikkelyében, nagyon világosan a következőképpen fogalmazva: „a köztársaság megtiltja továbbá az ázsiai és afrikai bevándorlást, illetőleg a «zíngaróknak» vagy «bohémeknek» nevezett egyének betelepülését."[57] Azaz az ázsiaiak és afrikaiak mellett a romák számítottak nem kívánatos személynek Uruguayban már az 1890-es években.[58] E megkülönböztetés a szomszédos

[56] Schwarz, 2012. 45–47.

[57] Acerenza Prunell, Sylvia: Los siriolibaneses y la Ley de 1890: El racismo como ordenador de la política inmigratoria. *Antropología Social y Cultural, Anuario 2004-2005*, Montevideo: Unesco, 61–62.

[58] Itt kell megjegyeznünk, hogy Uruguayban szinte egyedüliként a romákat bohémokként ismerték, míg a szubkontinens szinte összes többi államában a

Argentína törvényében tizennégy évvel korábban még teljes mértékben hiányzott, sokkal inkább az Egyesült Államok századvégi politikájának hatását lehet a történések mögött sejteni. Az Egyesült Államokban 1882-ben lépett érvénybe az első faji alapon kizáró bevándorlási törvény (Chinese Exclusion Act), mely a „sárga veszély" ellen fogalmazódott meg. E mellett a századvég pozitivista és szociáldarwinista gondolkodóinak aggodalma is felsejlik az intézkedések hátterében, akik egyértelműen a bevándorlás szelekciója mellett foglaltak állást, a felsőbbrendű, észak-európai és angolszász bevándorlókat részesítve előnyben. Chile sem fogadta jó szívvel a kínaiakat 1893-as bevándorlási törvénye szerint, majd a sort további országok folytatták. Paraguay 1903-as bevándorlási törvénye szinte szó szerint az uruguayi példát másolta le,[59] a tendencia pedig tovább folytatódott. 1914-től egyre több ország vezetett be olyan adminisztratív intézkedéseket (például a kötelező orvosi igazolásokat), melyek feltételeket szabtak az országokba történő belépéshez. Ekkor már politikai okok miatt sem feltétlenül láttak szívesen egyes – főként baloldali – bevándorló csoportokat.[60]

Az Egyesült Államok a 20. század elején tovább folytatta a bevándorlás korlátozását célzó politikáját, melyet ekkor már nem csak a színes bőrű tömegekkel szembeni félelem, de a bevándorlók asszimilációját célzó sikertelen próbálkozások és az I. világháború, illetve azt követően az európai tömegek kivándorlása és az 1917-es orosz forradalom hatásaként az európai forradalmi eszméktől való félelem is erősített.[61] 1921-ben és 1924-ben új bevándorlást korlátozó törvényeket fogadtak el; az első törvény az 1890-es

magyarokkal azonosították e népcsoportot. A témában l. Torbágyi, Péter: Magyar-cigány kivándorlás Latin-Amerikába. In: Anderle, Ádám (szerk.): *A láthatatlan nép. Cigányok az ibériai félszigeten és Latin-Amerikában*. Szeged, 2008. 43–53.

[59] Ley de Inmigración del 6 de octubre de 1903. 14. cikkely. In: Fischer, Sara – Palau, Tomás – Pérez, Noemia (szerk.): *Inmigración y Emigración en el Paraguay 1870-1960. Documento de trabajo*. CLACSO, 1997. 32–35.

[60] Szabó Máté Csaba: Az államilag támogatott migráció és bevándorlás háttere és eredményei Argentínában. *Acta Humana*, 2016/4. 74–75. https://folyoiratok.uni-nke.hu/document/nkeszolgaltato-uni-nke-hu/06_Acta_Humana_2016_4_Szabo_M_Cs.pdf (letöltés dátuma: 2018. április 30.)

[61] Puskás Julianna: Az Egyesült Államok bevándorlás politikája. *Regio*, 1993/3. 154.

népszámláláskor az országban tartózkodó külföldi népesség 3%-ában, míg a második törvény már csak 2%-ában határozta meg az évente beengedhető bevándorlók számát.[62] Az észak-amerikai kvótatörvények következtében egy újabb migrációs hullám indult meg Latin-Amerikába.[63] A latin-amerikai kormányok idegenbarát és bevándorlást ösztönző politikája azonban ekkorra már komoly változásokon ment keresztül. A gazdasági világválság tovább rontott a helyzeten, az ezt követő időszakban a legtöbb ország korlátozó rendeleteket vezetett be. A faji és etnikai alapú szigorítások sorában számos országot említhetünk. Panama 1904-ben megtiltotta a kínaiak, törökök és szíriaiak bevándorlását, 1932-ben tovább bővítve a sort a palesztinokkal, libanoniakkal, afrikaiakkal. El Salvador 1930-ban ugyanezeket a csoportokat tiltotta ki az országból, megemlítve még a mongolokat, malájokat és a "magyarként" ismert cigányokat. Costa Ricában már 1897-ben a kínai bevándorlást tiltó rendelet született meg, melyet a 20. század elején több, hasonló követett, 1904-ben már törökök, szíriaiak, cigányok, arabok sem érkezhettek az országba. 1942-ben szintén a színes bőrű bevándorlók ellen adtak ki rendeletet.[64] Brazíliában 1923-ban tiltották be a négerek és korlátozták az ázsiaiak bevándorlását.[65] A korlátozások mellett a latin-amerikai államok további adminisztrációs akadályokat is állítottak a nem kívánt bevándorlás megfékezésére kvóták felállításával, illetve megemelt letelepedési adókkal. Ezek oka azonban részben keresendő csak a faji és etnikai alapú diszkriminációban.

Az I. világháborút követően, a harmincas évekig még jelentős számú bevándorló érkezett Latin-Amerikába, a legtöbben ismét Argentínába, Brazíliába és Uruguayba, de Mexikó, Chile és Kuba is a célországok közé tartozott. A legtöbben a századfordulóhoz

[62] 1921. Emergency Quota Law, 1924. Immigration Act. US Immigration Legislation Online, University of Washington Bothell Library. http://library.uwb.edu/Static/USimmigration/USimmigrationlegislation.html (letöltés dátuma: 2018. május 20.)

[63] Ekkor a magyar kivándorlás is fellendül, a témában l. Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

[64] Schwarz, 2012. 58–64.

[65] Tucci Carneiro, Maria Luiza: Retrato en blanco, negro y amarillo. *Puentes*, diciembre 2005. 26.

hasonlóan ekkor is Európa déli országaiból érkeztek, bár ebben az időszakban igen jelentőssé vált a közép-kelet európai emigráció (az I. világháborút lezáró békeszerződések és határváltozások miatt), és az ázsiai, illetve közel-keleti bevándorlás is.[66] Az 1929-1930-as nagy gazdasági világválságnak azonban komoly következményei voltak a kontinens bevándorlási politikáira, a gazdasági recesszió és a megjelenő munkanélküliség hatására korlátozásokat vezettek be minden országban, egyes esetekben teljesen be is tiltották a bevándorlást. Az egyik legismertebb példa Brazíliáé: már 1927-től megszűntették a São Paulóba tartó bevándorlás állami támogatását, majd további korlátozásokat vezettek be 1934-től. A brazil kormány kvótákhoz kötötte a bevándorlók számát, a megelőző ötven évben érkezettek maximum 2%-ában határozva meg azon külföldiek arányát, akik az országba léphettek. 1935-től ugyan az állam újra támogatást biztosított a bevándorlók számára, de már csak hivatalos meghívólevéllel lehetett bevándorló vízumot szerezni, sőt, 1937-től az *Estado Novo*[67] törvényileg korlátozta a külföldiek jogait, feloszlatta szervezeteiket.[68]

Jelen tanulmány célja a latin-amerikai bevándorlás legintenzívebb időszakának politikai, demográfiai, társadalmi vetületeinek bemutatása volt. A függetlenség kivívását követő periódusban a megszülető köztársaságok többsége számára a legfontosabb kihívások között említhetjük az addig lakatlan területek betelepítését, az ültetvényeken jelentkező munkaerőhiány mérséklését, az indiánok lakta zónák pacifikálását, illetve a színes tömegek civilizálását. E kihívásokra a legtöbb kormány válasza a hivatalos bevándorlási politikák meghirdetése volt, melyek a 20. század első harmadáig meghatározták a szubkontinens demográfiai folyamatait (egyes régiókban erőteljesebben, másokban kevésbé). Egy igen fontos korszak zárult le a harmincas években, mely a mai napig hatással van e társadalmakra. Befejezésképpen fontosnak érezzük röviden felvázolni a vizsgált időszakot követő évtizedek

[66] Anderle, 2002. 454–457.

[67] Getulio Vargas 1937-es elnöki puccsát követően megszülető autoritárius rendszer, a brazil „Új Állam". Bővebben: Szilágyi Ágnes Judit: A brazil Estado Novo általános jellemzése. *Palimpeszt,* 1997/5-6. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/05_szam/12.htm (letöltés ideje: 2018. május 26.)

[68] Kovács, 1993, 142.; Szilágyi Ágnes Judit: A brazil Estado Novo nemzetiségi politikája. In: *Azonosság és másság* (Z-füzetek/39), 1992. 37.

főbb jellegzetességeit, melyek tágabb kontextusba helyezik a nagy bevándorlás korszakát.

A II. világháború és az azt közvetlenül megelőző évek egy újabb helyzet elé állították a tengeren túli országokat. A gyarmati kort követő hosszú 19. század után a latin-amerikai népességmozgások harmadik nagy időszaka indult meg, melynek legjelentősebb eleme már a belső migráció volt, bár az európai politikai folyamatok hatásaként a harmincas és negyvenes években még mérsékelt számban főként a fasizmus elől menekülő zsidók érkeztek a kontinensre. A gazdasági világválság hatására kibontakozó fent említett folyamatok és az antiszemitizmus erőteljes jelenléte megakadályozták a nagyobb számú menekült érkezését, ráadásul a II. világháború kirobbanását követően a latin-amerikai országok sorra szüntették meg diplomáciai kapcsolataikat (kivételként Chile 1943-ig, Argentína pedig 1944-ig tartotta fenn őket) a tengelyhatalmakkal, többen hadba léptek Németországgal. A korlátozott számban menekülteket befogadó legfontosabb országok sorrendben Argentína, Brazília, Chile, Kuba és Uruguay voltak.[69] A II. világháborút követő három évtized a Latin-Amerikába érkező bevándorlás utolsó időszakát jelentette, ekkor a korábbi befogadó országok mellett Venezuela jelentőségét fontos megemlíteni, az ország olajipari fejlődésének köszönhetően. Ugyanebben a periódusban a szubkontinensen nagymértékű népességnövekedés indult meg. Latin-Amerika jelentős demográfiai változásait jól érzékeltetik a lakosságszámra vonatkozó adatok: míg 1920-ban 87 millióan, addig 1950-ben 160 millióan, 1970-ben pedig 279 millióan éltek a régióban.[70] A hetvenes évektől kezdve már egy ellentétes

[69] Avni, Haim: Los países de América Latina y el Holocausto. In: Zadoff, Efraim (szerk.): *SHOA - Enciclopedia del Holocausto*. Jeruzsálem: Yad Vashem y E.D.Z. Nativ Ediciones, 2004.
https://www.yadvashem.org/yv/es/holocaust/about/docs/latin_america_and_the_holocaust_avni.pdf (letöltés ideje: 2018. június 20.)

[70] Pellegrino, Adela: Inmigración y movimientos internos de población en América Latina y el Caribe en los siglos XIX y XX. In: Leander, Birgitta: *Europa, Asia y África en América Latina y el Caribe*. Siglo Veintiuno Editores – UNESCO, 1989. 115.

irányú folyamat, a régió országai közötti, illetve a régióból történő kivándorlás indult meg.[71]

Felhasznált irodalom

Acerenza Prunell, Sylvia: Los siriolibaneses y la Ley de 1890: El racismo como ordenador de la política inmigratoria. *Antropología Social y Cultural, Anuario 2004-2005*, Montevideo: Unesco.

Alvarez, Santiago: Indios, gauchos y negros, el otro en la literatura Argentina del siglo XIX. *Desde el Fondo*, 2002. 5-18.

Anderle Ádám: Nemzet és identitás Latin-Amerikában. In: Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám (szerk.): *Nemzet és Nacionalizmus*. Budapest: Korona, 2002.

Ayala Mora, Enrique: *Historia general de América Latina: los proyectos nacionales latinoamericanos: sus instrumentos y articulación. 1870-1930*, Unesco, 2008.

Avni, Haim: Los países de América Latina y el Holocausto. In: Zadoff, Efraim (szerk.): *SHOA - Enciclopedia del Holocausto*. Jeruzsálem: Yad Vashem y E.D.Z. Nativ Ediciones, 2004. https://www.yadvashem.org/yv/es/holocaust/about/docs/latin_america_and_the_holocaust_avni.pdf (letöltés ideje: 2018. június 20.)

Barros, Sergio: Historia de la navegación. *Sucesos*, 2003/20.

Buchenau, Jürgen: The limits of the Cosmic Race. Immigrant and Nation in Mexico. In: Foote, Nicola – Goebel, Michael (szerk.): *Immigration and National Identities in Latin America*. Gainesville: University Press of Florida, 2016.

B. Martínez, Alberto: *The Argentine Republic. The Argentine Republic in its first Centennial Year*. Buenos Aires, 1910.

[71] Az utóbbi évtizedek folyamatairól magyarul l. Soltész Béla: *Migráció és fejlesztő diaszpórapolitikák Latin-Amerikában*. Ph.D. értekezés, 2006; Soltész Béla: Latin-amerikai migrációs körkép. In: Tarrósy István – Glied Viktor – Vörös Zoltán (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban*. Pécs, 2015. 177–192.

Capel, Horacio: El control de las migraciones internacionales y el memorial de los inmigrantes en São Paulo, Brasil. *Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, Vol. XII, n°739, 2007. http://www.ub.edu/geocrit/b3w-739.htm (letöltés dátuma: 2018. június 15.)

Dávila-Larrain, Benjamin: *Chili. Its Advantages and Resources for European Emigrants*. Párizs, 1886.

Gerstner, Laura Oliva: El alojamiento de inmigrantes en el Río de la Plata, siglo XIX y XX: planificación estatal y redes sociales. *Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, Vol. XIII, n°779, 2008. http://www.ub.edu/geocrit/b3w-779.htm (letöltés dátuma: 2018. június 15.)

Goebel, Michael: *Immigration and National Identity in Latin-America, 1870-1930*. Oxford Research Encyclopedia of Latin American History. http://dx.doi.org/10.1093/acrefore/9780199366439.013.288 (letöltés ideje: 2018. április 20.)

González Martínez, Elda Evangelina: *La inmigración esperada: la política migratoria brasileña desde João VI hasta Getulio Vargas*. CSIC Press, 2003.

A kivándorló zsebkönyve. Budapest: Légrády Testvérek, 1905.

Kovács Antónia: Bevándorlási politika – bevándorolt kisebbségek Brazíliában. *Regio*, 1993/ 4.

Lara Escalona, María Daniela: Evolución de la legislación migratoria en Chile. Claves para una lectura (1824-2013). *Revista de historia del derecho,* no. 47. 2014.

Livi Bacci, Massimo: *A concise history of world population*. Chichester: John Wiley&Sons, 2017.

Maddison, Angus: *Historical Statistics. PIB and population data.* Groningen Growth and Development Centre, 2010. http://www.ggdc.net/maddison/ letöltés ideje: 2018. november 1.

Mitchell, Brian. R: *International historical statistics: the Americas, 1750–2005*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Moya, José C.: *Cousins and Strangers: Spanish Immigrants in Buenos Aires, 1850-1930*. University of California Press, 1998.

Mörner, Magnus: *Adenturers and proletarians*. University of Pittsburgh Press, 1985.

Pellegrino, Adela: Inmigración y movimientos internos de población en América Latina y el Caribe en los siglos XIX y XX. In: Leander, Birgitta: *Europa, Asia y África en América Latina y el Caribe*. Siglo Veintiuno Editores – UNESCO, 1989.

Pérez Brignoli, Héctor: Crecimiento demográfico de América Latina en los siglos XIX y XX: problemas, métodos y perspectivas. *Avance de Investigación. Centro de Investigaciones Históricas,* Universidad de Costa Rica, 1989/48.

Primera Garcés, Maye: El regreso de los blancos pobres. Una aproximación a la política de inmigración de los canarios y españoles a Venezuela promovida a partir de 1830. *Tiempo y espacio*, Vol. 20. No. 53. http://www.scielo.org.ve/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1315-94962010000100005 (letöltés ideje: 2018. február 1.)

Puskás Julianna: Kivándorlás – bevándorlás – etnikum. (Kutatások az Egyesült Államokban és Európában). *Történelmi Szemle*, 1980/4. 649-676.

Puskás Julianna: Az Egyesült Államok bevándorlás politikája. *Regio*, 1993:3. 151-181.

Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982.

Sánchez Albornoz, Nicolás: *La población de América Latina. Desde los tiempos precolombinos al año 2000*. Madrid: Alianza Editorial, 1977.

Sánchez Albornoz, Nicolás: *La población de América Latina. Desde los tiempos precolombinos al año 2020*. Madrid: Alianza Editorial, 1994.

Schwarz, Tobias: Políticas de inmigración en América Latina: el extranjero indeseable en las normas nacionales, de la Independencia hasta los años de 1930. *Procesos: revista ecuatoriana de historia*. 36 (II/2012).

Soltész Béla: Latin-amerikai migrációs körkép. In: Tarrósy István – Glied Viktor – Vörös Zoltán (szerk.): *Migrációs tendenciák napjainkban*. Pécs, 2015.

Soltész Béla: *Migráció és fejlesztő diaszpórapolitikák Latin-Amerikában*. Ph.D. értekezés, 2006.

Soltész, Béla: Kivándorlás és diaszpórapolitika Latin-Amerikában. *Külügyi Szemle*, 2015/nyár, 42–62.

Szabó Máté Csaba: Az államilag támogatott migráció és bevándorlás háttere és eredményei Argentínában. *Acta Humana*, 2016/4. https://folyoiratok.uni-nke.hu/document/nkeszolgaltato-uni-nke-hu/06_Acta_Humana_2016_4_Szabo_M_Cs.pdf (letöltés dátuma: 2018. április 30.)

Szilágyi Ágnes Judit: A brazil Estado Novo általános jellemzése. *Palimpeszt*. 1997/5-6, http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/05_szam/12.htm (letöltés ideje: 2018. május 26.)

Szilágyi Ágnes Judit: A brazil Estado Novo nemzetiségi politikája. In: *Azonosság és másság* (Z-füzetek/39), 1992.

Torbágyi Péter: *Magyar kivándorlás Latin-Amerikába az első világháború előtt*. Szeged, 2009.

Torbágyi Péter: Magyar-cigány kivándorlás Latin-Amerikába. In: Anderle, Ádám (szerk.): *A láthatatlan nép. Cigányok az ibériai félszigeten és Latin-Amerikában*. Szeged, 2008, 43–53.

Torbágyi Péter: *Magyarok Latin-Amerikában.* Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, 2004.

Tucci Carneiro, Maria Luiza: Retrato en blanco, negro y amarillo. *Puentes*, diciembre 2005.

Willcox, Walter F. (szerk.): *International Migrations, Volume I. Statistics*, NBER, 1929.

Törvények, alkotmányok, rendeletek:

Annaes da Asamblea Legislativa Provincial de São Paulo. Primeiro Anno de 25ª Legislatura. São Paulo, Typographia de Correio Paulistano, 1884. Proyecto n° 7.

Constitución política, 19 de noviembre de 1826. Bolívia. http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/bolivia-3/html/ (letöltés ideje: 2018. január 22.)

Decreto de 19 de abril de 1822. In: Masías, 1831.

Emergency Quota Law 1921. US Immigration Legislation Online, University of Washington Bothell Library. http://library.uwb.edu/Static/USimmigration/USimmigrationlegislation.html (letöltés dátuma: 2018. május 20.)

Estatuto Provisional de 1821. 1821. október 8. In: Masías, José (szerk.): *Colección de leyes, decretos y ordenes publicadas en el Peru desde su independencia en el año 1821, hasta 31 de diciembre de 1830*, 1831. 1. kötet.

Immigration Act 1924. US Immigration Legislation Online, University of Washington Bothell Library. http://library.uwb.edu/Static/USimmigration/USimmigrationlegislation.html (letöltés dátuma: 2018. május 20.)

Ley de Inmigración del 6 de octubre de 1903. 14. cikkely. In: Fischer, Sara – Palau, Tomás – Pérez, Noemia (szerk.): *Inmigración y Emigración en el Paraguay 1870-1960. Documento de trabajo*. CLACSO, 1997.

Ley de Inmigración y Colonización de la República Argentina. 1876.10.06. In: Lahouane, Félix: *Códigos y leyes usuales de la República de Argentina*. 1889, 2. kötet.

Ley del 13 de junio de 1831. In: *Cuerpo de Leyes de Venezuela*. Caracas, 1. kötet, 1851.

Ley General de Inmigración, 17 de noviembre de 1849. In: Archivo Digital de la Legislación del Perú. http://www.leyes.congreso.gob.pe/LeyNoNumeP.aspx (letöltés ideje: 2018. január 26.)

Reglamento de 4 de diciembre de 1846 para la Dirección de Colonización. http://cdigital.dgb.uanl.mx/la/1080047387/1080047387_033.pdf (letöltés dátuma: 2018. május 25.)

DOI: 10.17355/rkkpt.v26i3.229

KOVÁCS ESZTER*

Klasszikus és kelet-európai diaszpóra-politikák. Tipologizálás[1]

A tanulmány célja, hogy a klasszikusnak számító izraeli, ír és örmény, valamint a kelet-közép-európai országok diaszpórapolitikáit megvizsgálja és elhelyezze Alan Gamlen diaszpórapolitikai tipológiarendszerében. A vizsgált eset-tanulmányok a jelenlegi magyar szakpolitika elemzéséhez szolgálhatnak adalékul.

A diaszpórapolitika elméleti keretezései

A diaszpórákat – elsősorban szociológiai szempontból – a hatvanas évek óta komolyan kutatják. A diaszpórapolitikák, vagyis az anyaország ezen csoportok megszólítására, megnyerésére, elkötelezésére (adott esetben akár a csoport „létrehozására") irányuló törekvései csak az utóbbi 20-25 évben nyertek lendületet, majd ezzel párhuzamosan tudományos elemzések készültek ezekről az állami gyakorlatokról. Ez azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban nemcsak a migrációs folyamatok gyorsultak fel jelentős mértékben, hanem a telekommunikáció is olyan fejlődésen ment keresztül, amely által a külföldre költöző és ott letelepedő személyek virtuálisan tagjai maradhatnak egykori anyaországuk társadalmának, vagyis a „transznacionális" életforma korábban ismeretlen minőségi szintre jutott, ami új helyzetet teremtett az anyaországi politikák

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézet munkatársa. E-mail: Kovacs.Eszter@tk.mta.hu.

[1] A tanulmány a *Magyar diaszpórapolitika 1990 után az állam és a diaszpóra perspektívájából* című doktori értekezés 3. fejezetének rövidített változata.

számára is. A vizsgált jelenségek újszerűségéből adódóan azonban a tudományterület némi deficittel küzd; ahogyan arra Délano és Gamlen rámutatnak, a diaszpórapolitikákra irányuló kutatások nagy hiányossága, hogy nélkülözik a megfelelő elméleti keretet. Ezek a kutatások ugyanis legtöbbször egy-egy (gyakorlatban létező) diaszpórapolitika-modell elemzésére korlátozódnak, a modell „elhelyezéséhez", összehasonlító értékeléséhez azonban nem áll rendelkezésre egy megfelelően használható, strukturált elméleti keret, tipológia.[2]

Bár a nemzetközi diaszpórapolitikákkal foglalkozó szakirodalom sok esetben nem tesz különbséget a diaszpórák és a nemzeti kisebbségek között, és az anyaország ezen csoportokra irányuló politikáját is egységesen diaspora politics, esetleg kin-state politics[3] címszó alatt elemzi, mégis érdemes a két csoportot különválasztani, legalább az olyan államok esetében, ahol mindkét csoport elég jelentős ahhoz, hogy külön eszközrendszer rendelődjön a rájuk irányuló kormányzati politikákhoz. A „történelmi" vagy nemzeti kisebbségek és a diaszpórák közötti különbségtételnél a migráció jelenti a határvonalat. A diaszpórák létrejötte ugyanis – bármilyen okú – migráció eredménye, míg a nemzeti kisebbségek határmódosítások, államok felbomlása következtében kerültek kisebbségi léthelyzetbe.

Ami a diaszpórapolitika definícióját illeti, a vizsgálat tárgyát képezi minden olyan kormányzati vagy kormányzati támogatást élvező kezdeményezés, program, intézmény, törvényi szabályozás, amely a diaszpóraközösség megszólítását, megnyerését, támogatását szolgálja. (Az angol nyelvű szakirodalomban a diaspora engagement policy vált a jelenséget leíró általános terminussá, ennek azonban nincs pontos magyar megfelelője.)

Az elmúlt harminc évben a diaszpóraintézmények megsokszorozódását tapasztaltuk: míg a nyolcvanas években alig 30-40 állam rendelkezett olyan kormányzati intézménnyel, amely a diaszpórákat célzó állami programokat koordinálta, addig mára a

[2] Délano, Alexandra – Alan Gamlen: Comparing and Theorizing State–diaspora Relations. *Political Geography*, 41. 2014. July, 43–53.

[3] A kin-state politics kifejezés kimondottan a „történelmi", határon túl élő nemzeti kisebbségekre irányuló anyaországi politikák megnevezésére használatos, amelyre magyarul a nemzetpolitika kifejezést használjuk.

világ országainak több mint fele működtet ilyen szervet.[4] Mi lehet a diaszpórák iránti megnövekedett érdeklődés magyarázata? Miért foglalkoznak az államok a külföldön élő diaszpórájukkal? Milyen megfontolások vezérelnek egy kormányt, hogy támogatást nyújtson olyan személyeknek, akik – bármilyen megfontolásból – elhagyták az anyaországot, és egy másik államban telepedtek le?

Az államok diaszpórájuk iránti érdeklődésének a szakirodalomban három elméleti magyarázatát találjuk.[5] Az első magyarázó keret a *strukturális-instrumentalista* elmélet, amely szerint az államok gazdasági helyzete magyarázza a diaszpórák iránti érdeklődést. Az elmélet a marxista világszemléletet tükröző wallersteini centrum-periféria gazdasági megközelítésből indul ki, és azt állítja, hogy a periféria országai törekednek a diaszpórák megszólítására, gazdasági hasznot remélve a velük való együttműködéstől. Ez elsősorban a diaszpóra által hazaküldött megtakarításokat jelenti, azonban esetenként politikai haszonnal is járhat (szavazatszerzés, érdekérvényesítés a diaszpóra befogadó államában).[6] Ezzel párhuzamosan a gazdag (centrum) államok nem érdekeltek a diaszpóra elkötelezésében. A diaszpórapolitikák strukturális-instrumentalista megközelítése tehát a közgazdaságtan és a nemzetközi gazdaságtan, illetve a fejlődéselméletek tudományterületének kereteibe illeszkedik, és lényegében gazdasági és nemzetközi pénzügyi folyamatokkal írja le és elemzi az anyaország és a diaszpóra között fennálló kapcsolatokat.

Az egyes országok diaszpórapolitikai gyakorlatát instrumentalista szemszögből megvizsgálva számtalan módját találjuk annak, hogy hogyan lehet a diaszpórával való együttműködésből közvetlen vagy közvetett gazdasági előnyre szert tenni. A legegyértelműbb gazdasági előnynek a diaszpóra megtakarításainak hazautalásai (*remittances*) tekinthetőek. A hazautalások direktebb formáját jelentik az igen széles skálán mozgó befektetésösztönző programok, amelyek kifejezetten a diaszpóra számára kínálnak kedvező befektetési lehetőségeket az anyaországban, és így kölcsönösen

[4] Gamlen, Alan: Diaspora Institutions and Diaspora Governance. *International Migration Review*, 48, 2014. 1. 180–217.
[5] Ragazzi, Francesco: A Comparative Analysis of Diaspora Policies. *Political Geography* 41. 2014; Gamlen, 2014.
[6] Ragazzi, 2014.

előnyösek mind az anyaország, mind a diaszpóra számára. Szintén gyakorinak tekinthetőek az úgynevezett diaszpórakötvények. Ezeket az anyaországok kifejezetten az elvándorolt (adott esetben – például Izrael – a hazatérni nem kívánó) népesség számára bocsájtja ki, hogy máshol élve is hozzájárulhassanak az ország gazdasági fejlődéséhez.[7] Instrumentalista eszköznek tekinthetők a különböző „expat adók", vagyis a külföldön élő állampolgárokra kivetett változatos formájú bevételi formák. A diaszpóra bekapcsolása az anyaország fejlesztésébe nem csak közvetlen anyagi formában, hanem indirekt módon is megvalósulhat. Számos ország működtet szakmai, tudományos, üzleti és egyéb csereprogramokat, amelyek egyrészt a diaszpóra és az anyaország szakértői csoportjai között kapcsolódási lehetőséget teremtenek, másrészt pedig teret nyitnak az innováció és a tudás szabadabb áramlása előtt.[8]

A strukturális-instrumentalista értelmezési keret meghatározó a szakirodalomban. A 2000-es évek elejétől a latin-amerikai és ázsiai országok diaszpórapolitikáinak vizsgálata egyértelműen ebben az értelmezési keretben történik.[9] Az elméleti keret dominanciáját erősíti az is, hogy a globális migrációval, illetve nemzetközi gazdasági és társadalmi folyamatokkal foglalkozó nemzetközi szervezetek is ebben a kontextusban foglalkoznak a diaszpórapolitikákkal. Az *International Organization for Migration* (IOM) 2012-ben jelentetett meg egy kézikönyvet, amelyben olyan jó gyakorlatokat foglaltak össze, amelyekkel az anyaországok hatékonyan tudják bevonni diaszpórájukat az ország gazdasági fejlődésének elősegítésébe.[10] Bár a gazdasági várakozások kétségkívül meghatározóak az országok diaszpórapolitikájának alakításában, és a diaszpórapolitikák gazdasági racionalitással való

[7] A diaszpórakötvényekkel az izraeli és az ír diaszpórapolitikát tárgyaló részekben részletesebben foglalkozom.

[8] Gamlen, Alan: *Diaspora Engagement Policies: What Are They, and What Kinds of States Use Them?* Centre on Migration, Policy and Society, Working Paper No.32. University of Oxford, 2006.

[9] A latin-amerikai országok fejlesztési célú diaszpórapolitikáiról magyar nyelven is született már doktori disszertáció, l. Soltész Béla: *Migráció és fejlesztő diaszpórapolitikák Latin-Amerikában*. PhD disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem, 2016.

[10] International Organization for Migration. *Developing a Road Map for Engaging Diasporas in Development*. International Organization for Migration, 2012.

magyarázata domináns a szakirodalomban,[11] az elméletnek az az állítása, hogy a diaszpórájukkal csak a „periféria" országai foglalkoznának, már meghaladottnak tekinthető.[12]

A második, diaszpórapolitikákat magyarázó elméleti keret az úgynevezett *etnikai modell*, amely a nacionalizmuselméletekből ismert etnikai nemzet koncepciójára épít. Ebben a megközelítésben az államok diaszpórapolitikája válasz a globalizáció és transznacionalizmus által a nemzetállamot ért kihívásokra; az államok a különböző diaszpórapolitikai eszközökkel kívánják az elvándorolt „nemzetrészeket" is ellenőrizni, kormányozni. Ennek megfelelően etnikai alapon kiterjesztik az állampolgárságot, valamint szociális, politikai és polgári jogokat is biztosítanak a lakóhellyel nem rendelkező állampolgáraiknak, végeredményben pedig, Anderson megfogalmazásával élve, „távolsági nacionalizmust" (*long-distance nationalism*) generálnak a diaszpóracsoportok körében.[13]

A diaszpórapolitikák vizsgálata ezen a ponton szorosan kapcsolódik a nacionalizmuselméletekhez. A nacionalizmus-elméleteknek, azaz a nemzeti eszmével és a nemzetek eredetével foglalkozó tudományterületnek két nagy iskolája különböztethető meg: a primordialista (vagy perennialista) és a modernista. Nézőpontjuk különbözőségét nevük is mutatja: míg a primordialisták a nemzeteket öröktől fogva létező, de legalábbis etnikai alapokon, organikusan alakuló csoportoknak tekintik, amelyeknek a modernitás

[11] Østergaard-Nielsen, Eva, ed. *International Migration and Sending Countries: Perceptions, Policies and Transnational Relations*. 2003 edition. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan, 2003.; Lewitt, Peggy – Dehesa, Rafael de la: Transnational Migration and the Redefinition of the State: Variations and Explanations. *Ethnic and Racial Studies*, 26, 2003. 4. 587–611.; Tiwari, Smita: Diaspora Engagement Policy in South Asia. In: Yong, Tan Tai – Rahman, Md Mizanur: *Diaspora Engagement and Development in South Asia*, International Political Economy Series. Palgrave Macmillan UK, 2013, 212–230.

[12] Dufoix, Stéphane: From Nationals Abroad to 'Diaspora': The Rise and Progress of Extra-Territorial and Over-State Nations. *Diaspora Studies*, 4, 2011. 1–20; Gamlen, Alan: The Emigration State and the Modern Geopolitical Imagination." *Political Geography*, 27, 2008. 8. 840–856., Gamlen, 2014.

[13] Benedict, Anderson O'Gorman, Richard – Kligman, Gail: *Long-Distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Centre for Asian Studies Amsterdam, 1992.

előtt is megvoltak a kezdeményeik,[14] addig a másik iskola szemlélete szerint a nemzetek modernista konstrukciók, nem szervesen fejlődött csoportok. Pontosabban fogalmazva a modernisták szerint a nemzetek nem is valós csoportok, hanem – Benedict Anderson kifejezésével élve – csupán „elképzelt közösségek,"[15] amelyek a modern kor vívmányai (egységes oktatás, nyomdakapitalizmus, a vallás társadalomszervező erejének meggyengülése[16]) által „képzelhetőek el". A nacionalizmuselméletekben egyértelműen a modernista megközelítés képviseli a mainstream iskolát. Ennek ellenére érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy a diaszpórák vizsgálata kapcsán gyakran találkozunk a nemzet primordialista koncepciójához kötődő elemekkel; több szerző is ír arról, hogy a közös származás mítoszai, a nemzeti legendák igen fontos konstruáló erői a diaszpóráknak.[17]

A diaszpórapolitikák nacionalizmuselméleti magyarázata szerint az anyaországok azért foglalkoznak a diaszpórával, mert a nemzetet a nemzetállam határain kívül is fent kívánják tartani. A nacionalizmus eredeti, 19. századi formájában a nemzetállam megteremtésére törekedett, vagyis arra, hogy a nemzet és az állam határai megegyezzenek. A hidegháború végével ugyan bekövetkezett a nacionalizmus újraéledése, ez azonban számos ország esetében nem feltétlenül az államhatárok módosításának igényét jelentette, hanem a nacionalizmusnak egy új formáját. Ebben az új formában az állam a határokon kívül élő „nemzetrészek" (nemzeti kisebbség,

[14] Smith, Anthony D.: *Nationalism and Modernism*. London: Routledge, 1998.

[15] Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, 1991.

[16] Hobsbawm, E. J.: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press, 2012; Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Cornell University Press, 2008.; Nairn, Tom: *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. Verso, 1997.

[17] Sheffer, Gabriel: A Nation and Its Diaspora: A Re-Examination of Israeli--Jewish Diaspora Relations. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 11, 2011. 3. 331–358.; Smith, Anthony D.: Diasporas and the Homelands in History: The Case of the Classic Diasporas, In: Gal, Allon – Leoussi, Athena S. – Smith, Anthony D. (eds.): *The Call of the Homeland: Diaspora Nationalisms, Past and Present*, Leiden, Boston: Brill, 2010..; Safran, William: *Israel and the Diaspora. Problems of Cognitive Dissonance*. IMI Working Papers Series No. 53, Oxford Diasporas Programme. International Migration Institute, Oxford University, 2012.

vagy az elvándorolt diaszpóra) megtartására és reprodukálásra törekszik azáltal, hogy ezeket a csoportokat támogatja, elsősorban a folyamatot lehetővé tevő intézmények létrehozásával. A nacionalizmusnak ezt a formáját nevezi Csergő és James M. Goldgeir „transz-szuverén" nacionalizmusnak.[18] A „transz-szuverén" arra utal, hogy a nemzetállam túlterjeszkedik a hivatalos szuverenitásának keretein, hiszen az állam határain kívül élő népességre irányuló politikát folytat. Ugyanezt a fogalmat Pogonyi „transznacionális nacionalizmusnak" nevezi,[19] utalva arra, hogy ez a fajta nacionalizmus a transznacionális keretek között definiálja újra a nemzeti eszme megvalósításának lehetőségeit. A transzszuverén vagy transznacionális nacionalizmus politikai gyakorlatának az az ideológiai legitimációja, hogy a nemzetnek akkor is integráns részeit képezik egyének (vagy csoportok), ha azok más államok állampolgárai; a nemzeti eszme tehát a nemzetállami kereteken túl is fenntartható. Ennek megfelelően az államok diaszpórapolitikájának motivációja az, hogy az elvándorolt egyének nemzeti identitását, származási országához való kötődését fenntartsák.

Az etnikai magyarázat szerint diaszpórapolitika kezdeményezésére azok az államok hajlamosak, amelyek a politikaival szemben az etnikai nemzetfelfogást alkalmazzák saját területükön belül is, vagyis a nemzet tagjait leszármazási/kulturális/nyelvi alapon, nem pedig lakóhely szerint, az állampolgári lojalitás alapján határozzák meg. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy tisztán etnikai vagy tisztán polgári nemzetkoncepciót egy állam sem alkalmaz, hanem általában a kettő keveréke nyilvánul meg az állampolgársági szabályozásban.[20]

---

[18] Csergő, Zsuzsa – Goldgeir, James M.: Nationalist Strategies and European Integration. In: *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*, ed. Zoltán Kántor et al. Sapporo: Hokkaido University, Slavic Research Center, 2004.

[19] Pogonyi Szabolcs: Four Patterns of Non-Resident Voting Rights. *Ethnopolitics,* 13, 2014. 122–40.

[20] Brubaker, Rogers: The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between 'Civic' and 'Ethnic' Nationalism," In: *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective*, ed. Hanspeter Kriesi et al., Zurich: Ruegger, 1995. 55–71.; Lieblich, André – Bauböck, Rainer: *Is There (Still) an East-West Divide in the Conception of Citizenship in Europe?* Working Paper, 2010,

Ragazzi empirikus, kvantitatív kutatása a diaszpórapolitikák típusáról azt mutatta meg, hogy sem a strukturális-instrumentalista, sem az etnikai megközelítés nem ad megfelelő keretet a jelenség értelmezéséhez. Noha a diaszpóra megtakarításainak hazautalását megkönnyítő és szabályozó diaszpórapolitikákat magyarázhatja az első, azaz a marxista világszemléletű elmélet, arra nem ad választ, hogy miért adnak állampolgárságot, azzal együtt pedig különböző jogokat az államok a lakóhellyel nem rendelkező diaszpóratagok számára. Ehhez hasonlóan az etnikai nemzetkoncepcióból kiinduló elméleti keret is elégtelennek bizonyul: ez a megközelítés ugyanis feltételezi, hogy az etnikai nemzetfelfogást képviselő államok inkluzív állampolgársági szabályozást alkalmaznak a területükön kívül élő diaszpóra irányában, azonban az eltérő nemzetiségű bevándorlók és azok gyermekei számára nem teszik lehetővé az állampolgárság megszerzését, hiszen a nemzetet etnikai-kulturális, nem lakóhely szerinti alapon definiálják. Az, hogy ez a feltételezés egyre kevesebb állam esetében igazolható, nemcsak Ragazzi kutatásából derül ki, hanem más, kifejezetten az állampolgársági politikákat vizsgáló kutatók munkáiból is.[21] Alan Gamlen kutatásai pedig azt is megmutatták, hogy a diaszpórapolitikai gyakorlatok – a közvélekedéssel ellentétben – nem kizárólagosan az etnikai nemzetkoncepcióval bíró államok jellemzői.[22]

A két elmélet elégtelensége okán Ragazzi egy harmadik megközelítést javasol, amely megfelelőbb, egyben pontosabb keretet ad a diaszpórapolitikák okait feltárni kívánó összehasonlító kutatásokhoz. A harmadik elmélet a Foucault-tól származó „governmentality" koncepciójára épít, és azt állítja, hogy *az államok diaszpórapolitikája a változó gazdasági-politikai körülményekre és érdekekre adott válasz*, amely folyamatosan alakul. Nem beszélhetünk tehát statikus diaszpórapolitikákról, ellenben tudatosítanunk kell, hogy amit diaszpórapolitika névvel illetünk, az a nemzeti kormányok diaszpórájuk számára kidolgozott programjainak folyamatos módosítása, alakítása, amit a változó politikai és gazdasági helyzet indukál.[23] Hasonló konklúzióra jut Alan Gamlen is, aki úgy fogalmaz: a diaszpórapolitikák általában nem egységes és

[21] Lieblich – Bauböck, 2010.
[22] Gamlen, 2006.
[23] Ragazzi, 2014.

koordinált állami szakpolitikát jelentenek, hanem „különböző időszakokban és különböző okokból megalkotott törvényi szabályozások és elindított programok konstellációját" (fordítás a szerzőtől), ezért a „politika" (policy értelemben) megnevezés nem is feltétlenül helyes.[24] Mindez azonban nem jelenti azt, hogy értelmetlen lenne a diaszpórapolitikák összehasonlító vizsgálata, hiszen attól függetlenül, hogy az ebbe a fogalomkörbe tartozó konkrét állami intézkedések folyamatosan változnak és átalakulnak, léteznek olyan közös elemek, amelyek alapján tipológiákat lehet felállítani.

A diaszpórapolitikák tipológiái

A diaszpórapolitikák típusait számos kutató igyekezett már csoportosítani, így több szempont is rendelkezésünkre állhat, ami alapján a kategorizáció elvégezhető.[25] Jelen tanulmányban Alan Gamlen tipológiarendszerét veszem alapul, mert ezt tartom kellően tágnak ahhoz, hogy a klasszikus modelleket, illetve a kelet-európai diaszpórapolitikai modelleket elhelyezhessük.

Gamlen vizsgálata 70 ország diaszpóra-„engagement" gyakorlatára terjedt ki.[26] A kutatás a minta alapján három nagy diaszpórapolitika-kategóriát azonosított be: a kapacitásépítő, a jogkiterjesztő, valamint a kötelezettségbehajtó modellt. A kapacitásépítés két pilléren valósul meg: a szimbolikus nemzetépítésen és az intézmények létrehozásán. Gamlen érvelésében az anyaország első lépésben retorikai szinten „hozza létre" a nemzeti diaszpórát, amely olyan lépésekből áll, mint az emigránsok nemzeti hősökként való emlegetése, szerepük hangsúlyozása a nemzeti függetlenség elnyerésében, illetve az anyaország „paternalista" szerepvállalásában (a diaszpóráért vállalt felelősség hangoztatásában). A nemzeti identitás megkonstruálásában, illetve diaszpórára való kiterjesztésében a nyelvoktatási és kulturális programok, valamint a nemzeti nyelvű média támogatása is fontos szerepet tölt be. A

[24] Gamlen, 2006.
[25] Disszertációmban részletesen foglalkozom az egyéb lehetséges tipológiákkal, illetve l.: Herner-Kovács Eszter: Elméleti keretek a diaszpóra-politikák vizsgálatához. *Kisebbségkutatás*, 2015/2. 34–39.
[26] Gamlen, 2006.

kapacitás-építés másik eleme, az intézmények létrehozatala azért szükséges, hogy a diaszpóra „kormányozhatóvá" váljék az anyaország által, vagyis míg a szimbolikus nemzetépítés „kommunikációs kapcsolatot" hoz létre, az intézmények az állam objektív kapacitását növelik.[27] Erre a feladatra számos intézménytípus lehet alkalmas: a konzuli hálózat, a kifejezetten a diaszpórára koncentráló kormányzati szervek (minisztérium, államtitkárság, iroda, stb.), de akár a már létező diaszpóraintézmények is.

A jogkiterjesztési kategórián belül Gamlen két alcsoportot különböztet meg: a diaszpóra politikai inkorporációját, valamint a diaszpóra számára biztosított szociális és polgári jogokat. Előbbi nyilvánvalóan az állampolgárság diaszpórára történő kiterjesztésére vonatkozik, ami mögött számos motiváció húzódhat, melyek közül a leggyakoribb az, hogy a politikai közösségbe való bevonás „hízelgő" lehet a diaszpóra számára, ami miatt hajlamosabbak lesznek megtakarításaikkal és befektetéseikkel elősegíteni az anyaország gazdasági fejlődését.[28] Gamlen ugyanakkor azt is kiemeli, hogy noha az állampolgárság megadása a diaszpóra számára bevett gyakorlatnak számít, a külföldi állampolgárok korlátozás nélküli szavazati joga már nem. Ahogy fogalmaz, az anyaországok próbálnak „takarékoskodni" a diaszpóra számára megadott jogokkal, ami megnyilvánulhat például abban, hogy a szavazati jogot csak belföldön gyakorolhatják. A polgári és szociális jogok kiterjesztésének gyakori formája a külföldön dolgozni kívánó állampolgárok „kiközvetítése", illetve a külföldön dolgozók védelme (például az egészségbiztosítás), adott esetben hazatelepülésük adminisztratív segítése.

Végül a diaszpórapolitikák harmadik csoportja, a kötelezettségeket behajtó modellek is két alcsoportra oszlanak Gamlen kutatásában: a diaszpórában rejlő gazdasági és a politikai jellegű erőforrások kiaknázására. Gamlen az előbbit „befektetési politikáknak" nevezi, azonban célszerűbb ezt a típust a tágabb értelmű gazdasági előnyöknek nevezni, hiszen nem csak a diaszpóra

[27] Uo.10.

[28] Itzigsohn, Jose: Immigration and the Boundaries of Citizenship: The Institutions of Immigrants' Political Transnationalism. *International Migration Review*, 34, 2000. 4. 1126–1154.

anyaországban történő befektetésének ösztönzéséről van szó. Ebbe a kategóriába sorolható a „brain drain taxation", vagyis a külföldön élő képzett munkaerőre kivetett adó (ami történhet hivatalos, de akár informális csatornákon keresztül is), a hazautalások és a befektetések ösztönzésére tett erőfeszítések (például a hazautalások pénzügyi tranzakciós költségének csökkentése), a „tudástranszfer" programok (a magasan képzett diaszpóra bevonása az anyaországi felsőoktatásba, szakmai programokba, innovációs kezdeményezésekbe).

A kötelezettségek behajtásának másik fő területe a politika, melynél elsősorban a diaszpórának az anyaország érdekében végzett lobbitevékenységét szokás érteni. Ez szintén történhet formális szinten (például az anyaország által – is – szponzorált lobbiintézmények mentén), de akár informálisan is, a diaszpóra helyi, illetve egyéni szinten történő szerepvállalása révén. A diaszpóra politikai erőforrásainak kiaknázása emellett a választójog kiterjesztése által is történhet. Az állampolgárságot a diaszpóra számára megadó kormányokkal kapcsolatban gyakori vád, hogy fő motivációjuk a szavazathalászat külföldről. Valóban léteznek olyan „legendás" esetek, amikor a külföldön élő állampolgárok szavazatai döntöttek el egy-egy választást: Horvátországban a kilencvenes években a diaszpórában élők szavazati tartották hatalmon Franjo Tudjman pártját[29]; Romániában 2009-ben a külföldön élő románok fordították meg az elnökválasztás kimenetelét és ültették elnöki székbe Train Băsescut; Olaszországban pedig 2006-ban szintén a diaszpóra szavazatai döntött arról, hogy jobboldali kormánykoalíció alakult.[30] Ezek az esetek azonban inkább a kivételt, semmint a szabályt jelentik, az államok többségében ugyanis a diaszpóraszavazatok nem szoktak döntőnek bizonyulni a választásokon. Egyrészt azért, mert a diaszpóra szavazati hajlandósága a legtöbb esetben jóval alacsonyabb a lakóhellyel rendelkező állampolgárokénál, másrészt pedig a kormányok meg tudják találni azt a szabályozási módot, amellyel a külföldön élők

[29] Winland, Daphne N.: *We Are Now a Nation: Croats between "Home" and "Homeland.* Anthropological Horizons, Toronto; Buffalo: University of Toronto Press, 2007.

[30] Laguerre, Michel S.: *Parliament and Diaspora in Europe*. Europe in Transition: The NYU European Studies Series. New York: Palgrave Macmillan, 2013.

szavazati joga nem torzítja a választási eredményt.[31] Gamlen kutatásának egyik konklúziója, hogy noha az állampolgárság diaszpórára történő kiterjesztése („transznacionalizálása") a vizsgált országok többségében megtörtént, a kötelezettségek behajtására még kevés kormány dolgozott ki hatékony eszközöket.

Klasszikus diaszpórapolitikai modellek

Elsőként áttekintem a legfontosabb diaszpórapolitikai modelleket. A klasszikusnak számító izraeli példa mellett a sokszor hivatkozott ír és örmény minta is elemzésre kerül, emellett egyes kelet-közép-európai diaszpórapolitikai modellek jellemzőit is felvázolom. Noha a görög diaszpóra történetisége miatt szintén klasszikusnak számít, mivel a kortárs görög diaszpórapolitika intenzitása nem kiemelkedő, illetve komparatív szempontból kevés relevanciával bír (összehasonlítva például az írrel vagy örménnyel), ezért ezzel nem foglalkozom.

Az esettanulmányomban három kérdést vizsgálok meg: a diaszpóra fejlődéstörténetének és – amennyiben releváns – az anyaországgal való viszonyrendszerének bemutatását, a diaszpórapolitika jogi és intézményi hátterét, valamint a diaszpórapolitika jellemző karakterét.

Izrael diaszpórapolitikája

A diaszpórák és diaszpórapolitikákkal kapcsolatos vizsgálatoknál megkerülhetetlen, hogy a klasszikus példát, a zsidó nép és Izrael állam kapcsolatának fejlődését megvizsgáljuk. Bár a zsidó nép évszázados szétszórattatás-története a diaszpóra fogalmától elválaszthatatlan, abból a szempontból mégis sajátságos esettel állunk szemben, hogy a diaszpóra léte megelőzte a modern nemzetállam létrejöttét.

A zsidó nép diaszpóraként való létezésének kezdőpontjának a babiloni fogságot (Kr.e. 597) szokás tekinteni. Találkozunk olyan értelmezéssel is, amely az asszírok általi üldöztetés időpontjától (Kr.

[31] Bauböck, Rainer: Stakeholder Citizenship and Transnational Political Participation. A Normative Evaluation of External Voting. *Fordham Law Review*, 75, 2007. 5.

e. 700-as évek vége) datálják[32] a zsidó nép szétszóratásának történetét, bár ezek az elüldözött közösségek nem maradtak fent tartósan. A babiloni fogság után az elűzött zsidó közösségek visszatértek Júdea területére, és többé-kevésbé önállóan kormányozták saját magukat a Római Birodalom térhódításáig, amikor a térség római provinciává vált. A zsidó nép második „szétszórattatása" 138-ban történt meg, amikor Hadrianus császár leromboltatta Jeruzsálemet, elűzve a területről a zsidó törzseket. A zsidó nép diaszporizációja valójában tehát ekkortól számítható, hiszen a népcsoport ókori „szülőföldjére" ezután már csak a modern Izrael állam megalapításakor térhetett vissza. Emiatt szokás 2000 éves zsidó diaszpóralétről beszélni.

A zsidó diaszpóra és Izrael állam kapcsolatában további sajátosságot hordoz a vallás szerepe, hiszen a konzervatív értelmezés szerint a zsidó tanítás az állam (újra)alakításáról is rendelkezik, méghozzá olyan módon, hogy a zsidó államot a szakralitás szférájába emeli. Vagyis, az ortodox zsidó hit szerint a zsidó állam nem lehet világi, politikai jelenség, azt csak a Messiás állíthatja helyre. Emiatt Izrael állam megalakítását bizonyos radikálisan konzervatív csoportok (például a Neturei Karta) a zsidóságon belül nem is fogadják el; azt bűnösnek, Isten akarata elleni tettnek látják.[33]

Izrael és a diaszpóra kapcsolata az állam létrejötte óta rendkívül szoros, de a politikán belüli hangsúlyok dinamikusan változtak egy-egy adott időszak kihívásaihoz alkalmazkodva. Izrael állam 1948-as megalakulása az évszázadok óta diaszpóralétben élő zsidóság számára egy teljesen új helyzetet teremtett, és természetesen a diaszpóra – állam viszonya kardinális kérdéssé vált rögtön az állam megalakulásakor. A viszonyrendszer megalapozása Izrael első miniszterelnöke, Ben Gurion és Jacob Blaustein, az egyik amerikai zsidó szervezet vezetője 1950-ben történt levélváltásával történt meg (Ben Gurion – Blaustein megállapodás). Ebben kimondták, hogy:

– az Amerikában élő zsidók politikai értelemben csak az Egyesült Államoknak tartoznak hűséggel;

[32] The Diaspora, http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-diaspora. (Utolsó letöltés: 2017. október 25.)

[33] What Is the Neturei Karta? http://www.nkusa.org/aboutus/ (Utolsó letöltés: 2017. október 25.)

– Izrael állam csak saját állampolgárait képviseli, a máshol élő zsidókat nem;
– az amerikai zsidók erejükből és befolyásukból fakadóan tanácsot adhatnak és segíthetik Izraelt, de nem beszélhetnek a nevében, és nem avatkozhatnak be a belügyekbe;
– noha kívánatos az Amerikában élő zsidók Izraelbe történő hazatelepülése, ez csakis az ő szabad akaratukból történhet.[34]

Az első miniszterelnök és az American Jewish Congress vezetője tehát kijelölte a diaszpóra és Izrael között fennálló kapcsolat alapelveit, amely a későbbi évtizedekben is meghatározta a viszonyrendszert. Az állam megalakulását követő években egyrészről biztosítani kellett a működéshez szükséges, anyagi és egyéb feltételeket, másrészről pedig arra volt szükség, hogy az újonnan létrejött államot zsidó lakosság népesítse be. Az nem volt reális elképzelés, hogy a zsidó diaszpóra egésze alijázni fog, de természetesen a hazatelepülést elsődleges célként propagálta Izrael. A hazatelepülés ösztönzése mellett a diaszpórától érkező anyagi támogatás növelése, majd 1950-től ennek strukturális átalakítása következett a diaszpórakötvények formájában.

A diaszpórától Izraelbe (Izrael területére) folyósított anyagi támogatás az államalakulást jóval megelőzte. A pénztámogatások különféle zsidó szervezeteken, tipikusan a United Jewish Appealen (UJA) keresztül érkeztek, ahol a beérkezett támogatások 1948-ban érték el a rekordösszeget. Az UJA-n keresztül folyósított támogatások felhasználása kizárólag karitatív célokat szolgálhatott, ráadásul a szervezeti működés miatt a felajánlott pénzek egy része nem is került a támogatandó területre.[35] Részben ezeket az akadályokat is kiküszöbölendő, Ben Gurion 1950-ben bejelentette az amerikai zsidó diaszpóránál tett látogatásakor, hogy Izrael állam az eddigi jótékonysági adományok fogadása helyett strukturált és koordinált nemzetépítésbe kezd, amelyből a diaszpóra is kiveheti a részét. Az új támogatási forma a diaszpórakötvény rendszere lett,

[34] Ben-Gurion-Israel and the Diaspora – The Ben-Gurion Blaustein Agreement http://www.zionism-israel.com/hdoc/Ben-Gurion-Blaustein_Zionism_Diaspora.htm. (Utolsó letöltés: 2017. március 22.)
[35] Lainer-Vos, Dan: Manufacturing National Attachments: Gift-Giving, Market Exchange and the Construction of Irish and Zionist Diaspora Bonds. *Theory and Society*, 41, 2012. 1. 73–106.

amely egyszerre volt „ajándékozási" és befektetési lehetőség a diaszpóra számára.

A meghirdetéskor az amerikai zsidók több dolog miatt is aggodalmukat fejezték ki, például hogy milyen célokra fogja Izrael felhasználni a kölcsönt; a kötvényekkel valójában nem pénzt adnak az országnak, csak adósságterheit növelik; a UJA ezzel elveszíti bevételi forrását, ami akár az amerikai zsidó közösség szétforgácsolódását is magával hozhatja; végül tartottak attól is, hogy Amerikában kettős lojalitással fogják őket vádolni. Az aggodalmak miatt Ben Gurion egy új szervezetet alapított a kötvények kezelésére, az American Financial and Development Corporation for Israel-t, de az UJA-t ugyanakkor nem kerülte meg. Sőt, az új szervezet vezetői és a miniszterelnök maga is együttműködést ígért az UJA-nak.

A diaszpórakötvények az államkötvényekhez nagyon hasonlóan működtek (és működnek ma is), néhány speciális szabályozás mellett. A megvásárolt kötvényeket három évig nem lehetett beváltani, azért, hogy az állam valóban hasznosan tudja forgatni a kölcsönt. Kereskedni nem lehet vele, ami a befektetőnek nem kedvező, emiatt viszont több kedvezményt is bevezettek. A kötvények kvázi életbiztosításként és utazási csekként is tudtak funkcionálni, ezzel az idősebb érdeklődőknek és az Izraelbe gyakran látogatóknak kedveztek. Végül azt is bevezették, hogy harmadik személy nevében is lehessen kötvényt vásárolni, így ajándékként is szolgálhatott az Izrael államnak adott kölcsön. Összességében természetesen nem mondható, hogy a diaszpórakötvény nagyon nagy hozamú, tehát pusztán pénzügyi racionalitásból nem érdemes ebbe fektetni. Viszont kiszámítható kamatozású volt, de mindenek előtt morális befektetés, hiszen megvásárlásával Izrael állam erősödését támogatta a befektető, emellett azonban fontos volt, hogy nem pusztán ajándékról volt szó.[36]

Az izraeli kötvények összességében megduplázták a diaszpórától kapott pénzt az első pár évben, ezért az első szakasz lejárta után megújították a kibocsátást, és a mai napig lehetőség van izraeli diaszpórakötvények vásárlására. Ez rendkívül fontos volt amiatt, hogy valódi partnerségi kapcsolatot alapozott meg az állam és a diaszpóra között, hiszen nem csak ajándékot kértek a diaszpórától,

[36] Uo.

hanem hitet az izraeli államban és gazdaságban. A diaszpóra számára pedig fontos szimbolikus értéket jelentett, hogy az kötvényvásárlás kvázi alternatívája lett az alijázásnak, és a cionizmus egy új értelmezését és megvalósítását adta a diaszpóralétet választó zsidók számára.

A diaszpórától Izraelbe áramló anyagi támogatás az első 20-30 évben volt a legjelentősebb. A diaszpórakötvényeken kívül a különböző diaszpóraszervezeteken keresztül is áramoltak különböző célú pénzösszegek Izraelbe. Az 1967-es palesztin-izraeli háború azonban egészen konkrét választóvonalat jelentett a diaszpóra-anyaország viszonyban, hiszen a viszonyrendszer struktúráját alapjaiban változtatta meg. Míg 1967 előtt az állam létbiztonságának garantálása hatékonyan mobilizálta a diaszpóra zsidóságát,[37] az 1967-es győztes háború után a diaszpórában kialakult az a kép, hogy Izrael már életerős, önfenntartásra és önvédelemre képes állam. 1967 után jelentősen emelkedett az Izraelbe látogató turisták száma a diaszpórából, a hazatelepülések száma is megugrott egy időre, sőt, az adományok is kiugróan magas értéket értek el a háború évében és a következő pár évben. Emellett az 1967-es háborúra „értek be" azoknak a zsidó lobbi szervezeteknek a munkái is, amelyek az 1950-es években szerveződtek Amerikában, vagyis ekkor egy meglehetősen gyümölcsöző kapcsolat állt fent a diaszpóra és Izrael között.

A háború után azonban nagyon hirtelen változás állt be ebben a viszonyrendszerben. Egyrészről a diaszpóra zsidósága számára az antiszemitizmus egyre kevésbé volt napi szintű tapasztalat. A kulturális pluralizmus, a többes kötődések egyre inkább normává váltak a nyugati országokban, kiváltképp a számos diaszpóra-közösségnek otthont adó Egyesült Államokban, ami a diaszpóralét (vélt vagy valós) fenyegetettségét, küzdelmes mivoltát jelentősen átformálta, normalizálta. Sheffer érvelésében ezek a változások azt eredményezték, hogy a zsidó diaszpóra elveszítette különös ismertetőjegyeit (üldöztetés tapasztalata, államnélküliség, vallás), és egyre inkább hasonlatossá vált a többi, állammal rendelkező diaszpórához.[38]

[37] Itt természetesen a jóléti államokban, biztonságban élő zsidó közösségekre kell gondolni, mindenekelőtt Észak-Amerikára és Nyugat-Európára.
[38] Sheffer, 2011.

Másrészről pedig Izrael nemzetközi pozíciója és megítélése is megváltozott, ami kihatott az állam és diaszpórája közötti viszonyra is. Az 1970-es évektől az izraeli külpolitikát, illetve a palesztin területekre történő telepítési politikát egyre többször illette nemzetközi kritika, amelyhez a zsidó diaszpóra liberális meggyőződésű tagjai is csatlakoztak. A diaszpóra Izraelnek biztosított anyagi és morális támogatása az 1990-es évekre látványosan megcsappant: míg az amerikai zsidó szervezetek által gyűjtött adományok tizenöt évvel korábban 65%-ban Izraelbe kerültek, és csak 35%-ukat használták fel a helyi zsidóság ügyeire, addig a kilencvenes évekre ez az arány 25:75 százalékra módosult, és a kétezres években is folytatódott az Izraelbe küldött adományok részarányának csökkenése.[39]

Mindeközben a diaszpóra zsidósága is sokat változott. A kilencvenes évekre az amerikai zsidó vezetőket aggodalommal töltötte el a diaszpóra asszimilációjának felgyorsulása, amelyet elsősorban az endogám házasságok számának erőteljes visszaszorulásával magyaráztak, kisebb mértékben a vallásosság és hagyományápolás népszerűségének csökkenésével, illetve a fiatalok közösségi életben való kevésbé aktív részvételével.[40] A diaszpóra identitásának megerősítése emiatt kiemelt feladata lett Izraelnek. Leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatunk, hogy ekkortól megfordult a támogatások iránya: míg az állampítés időszakában a diaszpóra támogatta, segélyezte Izraelt, a kilencvenes évektől az anyaország kezdi kulturálisan, identitáserősítésben támogatni a diaszpórát.

A diaszpóra identitásépítésének zászlóshajóprojektje az úgynevezett birthright program, amely 1999-ben indult Taglit Israel néven, és egy 10 napos ingyenes izraeli látogatást jelent a diaszpóra fiataljai számára. A program kigondolói szerint egy izraeli utazás nem pusztán az egyén zsidó identitását erősítheti meg, hanem a párválasztásra is kihathat,[41] ezzel pedig lassíthat a diaszpóra

[39] Uo. 339.

[40] Saxe, Leonard – Chazan, Barry: *Ten Days of Birthright Israel: A Journey in Young Adult Identity*. Waltham, Mass: Hanover: Brandeis, 2008.

[41] Több kutatás (2009, 2012, 2013, 2014) is vizsgálta, hogy a programon résztvevők hajlamosabbak-e zsidó partnerrel házasodni. Mindegyik felmérés azt mutatta meg, hogy míg a program résztvevői megközelítőleg 70%-ban zsidó házastársat választanak, addig a programon nem résztvevők esetében ez az arány csak 50% körüli. A 2014-es kutatás azt is megmutatta, hogy a programon

asszimilációs folyamatain. A programon az 1999-es indulás óta több mint 500 ezren vettek részt összesen 67 országból,[42] a rövid- és középtávra vonatkozó vizsgálatok szerint pedig a program eredményesnek mondható a kitűzött célok elérésében is. Az izraeli mintát követve később több ország is elindította a saját birthright programját, természetesen a sajátos diaszpórapolitikai célokhoz igazítva az utazás tartalmát, fókuszát. Az izraeli birthright utazás is többközpontúvá vált, többféle profilú utazási és kapcsolódási lehetőségeket biztosítva a diaszpórának.

Az izraeli diaszpórapolitika intézményi és törvényi hátterével kapcsolatban mindenekelőtt azt fontos hangsúlyozni, hogy mivel a diaszpóralét megelőzte a modern államiságot, a diaszpórapolitika alakításában magának a diaszpórának legalább olyan szerepe van, mint az anyaországnak, és ez az intézményi háttérben is tetten érhető. Érdemes röviden áttekinteni a legfontosabb, diaszpóra által működtetett, fenntartott vagy kezdeményezett szervezeteket – a teljesség igénye nélkül.

Izraelben 1929 óta létezik a *Jewish Agency for Israel*, amely eredetileg a diaszpórában élők Izraelbe történő települését hivatott segíteni, ily módon pedig rendkívül nagy szerepe volt az államalapítás folyamatában. A szervezet az államalakulást követően sem került állami tulajdonba, és a mai napig non-profit szervezetként működik, Jeruzsálemben és Amerikában székel. Az alija gyakorlati segítésén túl egyéb módokon is kapcsolatot próbál teremteni Izrael állam és a diaszpóra között, például a különböző birthright utazások népszerűsítésével, civil kezdeményezések, szociális, kulturális és oktatási programok összefogásával. A szervezet szorosan együttműködik a *World Zionist Organization*-nal, amelynek lényegében a végrehajtó szerve, és amely szintén az állam létrejötte előtt, még az 1897-es cionista világkongresszus alkalmával alakult meg, fő feladata pedig ma is a cionista eszme terjesztése a diaszpórában. A diaszpórában működő főbb szervezetek közé sorolható még az *American Joint Jewish Distribution Committee*,

résztvevők 25%-a egy másik Taglit résztvevővel házasodott. Saxe, Leonard et al. : *Jewish Futures Project. The Impact of Taglit-Birthright Israel: Marriage and Family.* Brandeis University, Maurice and Marilyn Cohen Center for Modern Jewish Studies, 2014. 14–15.

[42] A Taglit Israel honlapja: http://www.birthrightisrael.com/about-us-content?scroll=art_3 (Utolsó letöltés: 2016. szeptember 22.)

amely segélyprogramokat nyújt a zsidó közösségeknek szerte a világon az I. világháború óta. A szervezet székhelye New Yorkban található, innen történik a veszélybe került vagy rászoruló zsidó csoportok vagy egyének segítése. A szervezet együttműködik az izraeli kormányokkal is: a hazatelepülő zsidók életkörülményeinek javításán, valamint betegápolásban, idősgondozásban segítenek. A Zsidó Világkongresszus (*World Jewish Congress*) szintén egy olyan diaszpóraszervezet, amely az állam létrejöttét megelőzően kezdte meg működését, profilja a világon szétszórtan élő zsidó csoportok érdekképviselete, és az izraeli kormányoktól függetlenül működik.

A diaszpórapolitikának az izraeli állami intézményrendszeren belül külön helye van. Érdekes módon a diaszpórával kapcsolatos kormányzati pozíció először csak 1999-ben jelent meg, a társadalmi ügyekkel összevontan (*Minister for Social and Diaspora Affairs*). 2003-ban miniszterhelyettesi pozícióként működött tovább, majd 2006-ban ismét miniszteri szinten, összevontan a társadalmi ügyekért és az antiszemitizmus elleni harcért felelős tisztséggel (*Minister for the Diaspora, Society, and Fight Against Antisemitism*). 2009-ben a külügyek mellé rendelték a diaszpóraügyeket (*Minister for Public Diplomacy and Diaspora Affairs*), ezt követően 2013-ban jött létre a Jeruzsálemért és a diaszpóraügyekért felelős miniszteri poszt (*Minister for Jerusalem and Diaspora Affairs*). A jelenlegi kormányban, 2015-től pedig kizárólag a diaszpóráért felelős miniszteri posztként (*Minister of Diaspora Affairs*) létezik a kormányzaton belül ez a felelősségi kör.[43] Az államalakulást követő első évtizedekben is létezett azonban olyan kormányzati egység, ami ugyan nem explicite, de mégis a diaszpórával foglalkozott, csak az akkori politikai céloknak megfelelő módon: az ötvenes évektől kezdve a diaszpóra ügye a bevándorlásügyi és „abszorpciós" miniszteri feladatkörön belül jelent meg. Jól mutatja ez az izraeli diaszpórapolitika történeti dinamikáját ahogy arra előbb utaltunk: míg az első évtizedekben a diaszpórában élők hazatelepítése és a tőlük való anyagi támogatás megnyerése volt a prioritás, a hetvenes évektől a „segélyezés" iránya megfordult, és a diaszpóra identitásának megerősítése, védelme került a fókuszba. Bár nem

[43] Governments of Israel, https://www.knesset.gov.il/govt/eng/GovtByNumber_eng.asp?govt=34. (Utolsó letöltés: 2017. március 24.)

kormányzati intézmény, de fontos megemlíteni, hiszen a diaszpórapolitikában fontos szimbolikus helyet foglal el az 1978 óta létező Diaszpóra Múzeum (*Museum of the Jewish People*) Tel Avivban. A múzeum a zsidó nép történetét meséli el, ezért a diaszpóra története is központi témája. 2005 óta törvény mondja ki, hogy a múzeum „az izraeli és az egész világ zsidó közösségeinek nemzeti központja”[44].

Izraelnek nincs klasszikus írott alkotmánya, hanem alaptörvények és egyéb jogi dokumentumok összessége adja az állam alkotmányos keretét. Az állam és a diaszpóra viszonyára vonatkozóan is létezik egy, az alaptörvények közé tartozó törvény, amelyet 1952-ben fogadott el az izraeli parlament, *World Zionist Organization – Jewish Agency Status Law* néven. A törvény azt mondja ki, hogy a világ zsidóságának képviselője a WZO és a *Jewish Agency*, valamint a diaszpórából való hazatelepülés felelősévé is ezt a két szervezetet nevezi meg. Emellett természetesen a Law of Return, vagyis az Izraelbe való bevándorlást és letelepedést szabályozó törvény is a diaszpóra jogállásáról rendelkező törvények közé sorolható. A törvény értelmében minden zsidó személynek joga van Izraelben letelepedni, és ezáltal automatikusan megkapja az izraeli állampolgárságot is. A zsidó „kategóriát” a törvény 1970-es módosításával kibővítették azokra is, akiknek csak egy nagyszülője zsidó, illetve aki zsidó személlyel kötött házasságot. Az izraeli állampolgárságnak kritériuma a hazatelepülés, vagyis a diaszpórában élők számára nem elérhető, ami a diaszpóra „kritikus tömegével” magyarázható. Izraeli állampolgár külföldön született gyermeke még megkapja az izraeli állampolgárságot, azonban a második generációra már nem terjed ki a származás útján történő állampolgárságszerzés joga.

Összefoglalásként elmondható, hogy Izrael állam megalakulásától kezdve az állam és a diaszpóra viszonya dinamikusan, az adott időszak politikai, társadalmi és gazdasági körülményei mentén változott. A diaszpórapolitikát az első évtizedekben – a gamleni tipológiát használva[45] – kötele-

[44] Beit Hatfutsot - The Museum of The Jewish People. In Tel Aviv | About, Beit Hatfutsot, https://www.bh.org.il/about-us/about-beit-hatfutsot/. (Utolsó letöltés: 2017. november 28.)
[45] Gamlen, 2006.

zettségbehajtás jellemezte, azaz a diaszpóra minél teljesebb bevonása az államépítés folyamatába. Az elmúlt húsz-harminc évben azonban elmozdulás volt megfigyelhető a kapacitásépítés irányába, elsősorban a diaszpóra identitását erősítő programokon keresztül. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a kötelezettség-behajtó aspektus továbbra is fontos része marad az izraeli diaszpórapolitikának, vagyis mindkét típusba egyaránt besorolható az eset.

Az, hogy a diaszpóra és az állam kapcsolatrendszere jól működhessen, mindkét fél részéről egyfajta kompromisszumot követelt meg. Safran úgy fogalmaz ezzel kapcsolatban, hogy a két fél „elfogadta egymás realitását"; a diaszpóra azt, hogy Izrael állam sem mentes a más államokra és társadalmakra jellemző problémáktól, Izrael pedig azt, hogy a diaszpóra az államiság megszerzését követően is központi szereplője (vagy „helye") a zsidó létnek.[46] A partneri viszony a két fél között kulcsfontosságúnak bizonyult ahhoz, hogy az izraeli diaszpórapolitika eredményesen működhessen.

Írország diaszpórapolitikája

Az ír diaszpórapolitika vizsgálatakor fontos szem előtt tartani azt a sajátosságot, hogy a diaszpórában élők száma többszörösét teszi ki Írország lakosságának: a hivatalos ír diaszpórastratégia adatai szerint az érintettek száma akár a 70 milliót is elérheti,[47] míg az ország lakossága mindössze 6,4 millió. Nem meglepő tehát, hogy Írország rendelkezik az egyik legkimunkáltabb diaszpórapolitikával, amely alatt egyrészt egy nagyfokú transzparenciát, dokumentáltságot (aminek egyik legjobb forrása az ország hivatalos diaszpórastratégiája) kell érteni, illetve azt a tényt, hogy a diaszpórapolitika működtetése az ír kormányzaton kívül a tudomány és a non-profit szektor által, a köztük lévő folyamatos együttműködéssel is erőteljesen megtámogatott. Azon túl, hogy létezik kormányzati szintű felelős intézmény a diaszpórapolitika koordinálásra, egyéb fórumok (egyetemi tanszékek, civil

[46] Safran, 2012.

[47] Global Irish – Ireland's Diaspora Strategy (Department of Foreign Affairs and Trade, 2015). https://www.dfa.ie/media/globalirish/global-irish-irelands-diaspora-policy.pdf 17.o. (Utolsó letöltés: 2017. szeptember 5.)

szervezetek, gazdasági társulások) is foglalkoznak az ír diaszpórapolitika különböző aspektusaival.

Az Írországból történő emigráció az ország történelmét végig kísérte. Noha az ír emigráció kezdőpontjaként legtöbbször az 1846–1852 között tartó Great Famine-t (a Nagy Éhínséget) szokás megnevezni, valójában már ezt megelőzően egymillió fölötti nagyságrendben hagyták el írek az ország területét. A 17. és 18. század folyamán az ír migráció oka elsősorban a katolikus-protestáns ellentét volt, majd a 19. századtól a vallás helyett a sziget nehéz gazdasági helyzete vált az elvándorlás fő okává.[48] A Nagy Éhínséget követő évtizedekben közel 2 millió ír vándorolt el az óhazából, többségük Amerikában telepedett le, ahol ennek következtében erős ír közösségek és hálózatok alakultak, ami a Great Famine lezárulta utáni évtizedekben is többmilliós ír emigrációt vonzott az Újvilágba. Amerika mellett Nagy-Britannia gazdagabb területei (Anglia, Skócia iparosodott városai) is fontos migrációs célpontnak számítottak az írek számára.

A független Írország létrejöttét (1920) követően hamarosan ismét intenzív elvándorlás vette kezdetét. Az 1950-es éveket az ír történelem „elveszett évtizedének" is nevezik, a népességfogyás ekkor a Nagy Éhínséghez hasonló mértékű volt. Az ötvenes évek kivándorlási hulláma főként a mezőgazdaságban dolgozó, fiatal, alacsonyan képzett íreket érintette.[49] Ezt követően az 1980-as években volt újabb kivándorlási hullám érzékelhető; ekkor a magasan képzett, ám szintén fiatal népesség hagyta el az országot. A legújabb kivándorlási hullám a 2008-as gazdasági válságot követően vette kezdetét Írországban is, azonban esetükben jelentős a visszavándorlás mértéke. A 20. század során az Írországból történő migráció elsődleges célpontjává az Egyesült Királyság vált, azonban jelentős maradt az Egyesült Államokba történő kivándorlás is, kiváltképpen a nyolcvanas években. Emellett a legújabb, 2000-es évekbeli migráció célpontjai közé felkerültek közel-keleti és ázsiai országok, valamint Ausztrália és Kanada is.[50]

[48] Gráda, Cormac Ó.: *Ireland: A New Economic History, 1780–1939*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
[49] Keogh, Dermot – O'Shea, Finbarr – Quinlan, Carmel (eds.): *The Lost Decade. Ireland in the 1950s*. Cork: Mercier Press, 2004.
[50] Emigration Today| | EMIGRE: Current Irish Emigration and Return UCC, https://www.ucc.ie/en/emigre/emigration/. (Utolsó letöltés: 2017. október 26.)

A majdnem kétszáz éve tartó, lényegében folyamatosnak mondható kivándorlás miatt az ír diaszpóra meglehetősen heterogén. Ez a sokszínűség az ír diaszpórastratégia diaszpóradefiníciójában is tükröződik. A megfogalmazás ennek megfelelően tágan értelmezi, hogy kik a tagjai a diaszpórának: az ír emigránsok és leszármazottaik, valamint azok, akik Írországgal valós kapcsolatokat ápolnak. Utóbbi azt is jelenti, hogy nem feltétel az ír származás ahhoz, hogy valaki az ír diaszpórához tartozzon; a stratégia azt is az ír diaszpóra részének tekinti, aki külföldiként valamennyi ideig Írországban élt. Azt is hangsúlyozzák, hogy a diaszpóra nem „statikus"; az Írországhoz való kapcsolódás foka és mértéke különböző lehet, és egyénenként akár időben is változhat. A kapcsolódás mértékén kívül egyéb tekintetben is heterogén az ír diaszpóra: az emigrálás oka, az érdeklődési kör, az Írországról vallott elképzelések, a sikeresség mértéke az új országban stb.[51]

Intézményi szempontból az ír diaszpórapolitika felelőse a külügyminisztérium, azon belül 2002 óta létezik az *Irish Abroad Unit*, vagyis a külföldön élő írekkel foglalkozó főosztály. 2014 óta pedig létezik a diaszpóráért felelős miniszteri poszt (*Minister of State for Diaspora Affairs*) is, ami a magyar közigazgatásban tárca nélküli, leginkább államtitkári feladatkörnek feleltethető meg, jelen esetben megosztottan a miniszterelnöki és a külügyminisztériumi tárcák között. Az intézményi háttéren kívül fontos azt is látni, hogy az ír alkotmányban 1998 óta – a Nagypénteki Megállapodást követően – szerepel kitétel az állam diaszpórához való viszonyáról, vagyis az ír diaszpórapolitikának van egy olyan megalapozása, ami mind szimbolikus, mind pragmatikus következményekkel jár. Az alkotmány 2. cikke úgy szól: „Az ír nemzet ápolja azon külföldön élő ír származású személyekkel való kapcsolatát, akik osztoznak az ír nemzet kulturális identitásában és örökségében."[52]

Az ír diaszpórapolitika a függetlenség előtti időkig nyúlikvissza. Az 1850-es évektől bevettnek számított, hogy az ír politikusok az amerikai írek politikai és pénzügyi támogatását kérték a függetlenségi mozgalomhoz, azonban a 20. század elejére a diaszpóra már kellően önállósult ahhoz, hogy saját álláspontját

[51] Global Irish – Ireland's Diaspora Strategy, 16-17.
[52] Eredetiben: „The Irish nation cherishes its special affinity with people of Irish ancestry living abroad who share its cultural identity and heritage."

képviselje a függetlenséggel kapcsolatban. Bár az önálló Írország abszolút célként lebegett a diaszpóra szeme előtt is, annak amerikai elismertetéséig visszafogottabban kívántak ebben az ügyben politizálni, mint az anyaországi politikusok. A diaszpóra a függetlenség támogatására létre is hozta az *Irish Victory Fund*-ot, és mivel a diaszpóra úgy vélte, hogy a függetlenségi harcot elsősorban Amerikában kell „megnyerni", az alapban összegyűlt pénzt nem akarták az ír kormánynak átadni.[53]

Ez a feszültség csak tovább nőtt az ír diaszpórakötvények kibocsátásával. Míg az izraeli esetben az 1950-es években a diaszpóra kötvények sikertörténetté váltak, az írek esetében ez a projekt teljes kudarccal zárult, és két év után meg is szüntették a kötvények kibocsátását. Noha az ír diaszpórakötvények konstrukciója ugyanazon az elven alapult, mint az izraeli, azaz egyidejűleg volt „ajándék" a diaszpórától az anyaországnak és befektetési lehetőség is, a kötvények kommunikációja és a kibocsátás kivitelezése nem sikerült jól. A kötvények ugyanis csak azután voltak beválthatóak, miután az ország függetlenségét nemzetközileg elismerték, ezáltal az ajándékjelleg dominánsabb volt a befektetésnél. A diaszpóra azt is nehezményezte, hogy a kötvények felhasználásába nem szólhatott bele. Az ellentétek olyan erőssé váltak, hogy az ír kormány a korábbi fő diaszpórapartnerszervezet megkerülésével létrehozott egy új diaszpóraszervezetet, amely a kötvények eladásával foglalkozott. Ez azonban legitimációs deficitje miatt nem tudta ellátni a feladatot, így 1922-ben befejezték a diaszpórakötvények kibocsátását. Ez tehát így a win-win szituáció helyett hatalmi harcot teremtett, illetve rávilágítottak a diaszpóra és az anyaország között meglévő távolságra és különbségekre.[54]

A legnépesebb ír diaszpóraközösség, az amerikai írek igen fontos szerepet játszottak az észak-ír konfliktus békés lezárásában. Az északír konfliktus már a hatvanas években elkezdődött, ám végleges megoldás a csak 1998-ban, a nagypénteki egyezménnyel született meg. A probléma három évtized alatt változó intenzitással, de folyamatosan jelen volt, erőszakos terrorakciókat is magában hordozva. A hatvanas évekre az amerikai írek már jól szervezett, civil szervezetekbe tömörülő diaszpórát alkottak, és azt a nézetet

[53] Lainer-Vos, 2012.
[54] Uo.

vallották, hogy Nagy-Britannia rosszhiszeműen beavatkozik Írország ügyeibe. A hetvenes években az amerikai írek már nyíltan támogatták az IRA fegyveres küzdelmét az *Irish Northern Aid Committee*-n keresztül. 1974-ben létrehozták az *Irish National Caucus*-t, azaz az ír kongresszusi lobbicsoportot is, amely nem katonai, hanem politikai téren igyekezett előmozdítani az ügyet, ír származású képviselőkkel és szenátorokkal együtt. Az amerikai ír lobbi taktikusan hallgatott az IRA akcióiról, és inkább arra alapozta stratégiáját, hogy a britek lépései ellen tiltakozzon. A lobbi sikeres volt abban, hogy kivívta az amerikai kongresszus és kormány támogatását az észak-írországi diszkriminációellenes elvek elfogadtatásához (vagyis implicite az írek helyzetének javításához), sőt magához a konfliktust lezáró megállapodás megkötéséhez is hozzájárult.[55]

Írország és a diaszpóra között tehát hosszú ideje léteztek kapcsolatok, de igazán strukturált diaszpórapolitika csak az utóbbi 20–25 évben kezdődött el. Koherens diaszpórastratégia pedig csak 2015-ben lett elfogadva. Az ír diaszpórastratégia felépítése a klasszikus stratégiai logikát követi: összefoglalja, hogy az elmúlt években-évtizedekben milyen főbb mérföldkövei voltak az ír diaszpórapolitikának; milyen aktuális kihívásokkal szembesül a szakterület; hol él és nagyjából mekkora az ír diaszpóra; valamint definiálja a stratégiai területeket, számba veszi, hogy melyek a létező eszközök ezek eléréséhez, és hol van szükség további beavatkozásra. A stratégia főbb területeiként a következőket határozza meg a dokumentum: támogatás, kapcsolattartás, elkötelezés (*engagement*), elismerés.

A stratégia legelőször is hivatkozik az ír alkotmány 2. cikkére, amely az ország diaszpórához való viszonyát definiálja, célként pedig egy „életerős, sokszínű globális ír közösséget" határoz meg, akik mind Írországgal, mind egymással kapcsolatban állnak.[56] A „Kik alkotják az ír diaszpórát?" című részben a dokumentum kimondja, hogy az ír diaszpóra tagjai a világszerte sokadik generációs ír migránsok leszármazottaiként élők is, de az országgal

[55] Cochrane, Feargal: Irish-America, the End of the IRA's Armed Struggle and the Utility of `Soft Power. *Journal of Peace Research,* 44, 2007. 2. 215–231.

[56] Eredetiben: "Our vision is a vibrant, diverse global Irish community, connected to Ireland and to each other."

jelenleg kézzelfogható kapcsolatot ápoló, sőt, a nem ír származású, de az országgal valamilyen affinitást ápoló egyének is, vagyis egy tág diaszpóraértelmezésről van szó. A stratégia olyan diaszpórapolitikát jelöl ki célként, amely ennek a nagyon heterogén „diaszpórának" a lehető legtöbb tagját meg tudja szólítani, de kiemelt figyelmet kapnak azok az emigránsok is, akik új hazájukban támogatásra szorulnak. Ennek érdekében elsődleges cél, hogy az ír diaszpóráról naprakész tudása legyen a kormánynak, ezért a diaszpórakutatásokra szánt támogatások folyamatosak.[57]

Az ír diaszpóra anyagi támogatása lényegében egy kormányzati programon, az *Emigrant Support Programme*-on keresztül valósul meg, amiből évente több száz, külföldön működő ír szervezet részesül. A támogatások pályázati formában valósulnak meg, és a támogatott projektek vagy kezdeményezések túlnyomó többsége jóléti jellegű, kisebb részük kulturális, a maradék pedig gazdasági jellegű. A stratégia rögtön a dokumentum elején leszögezi, hogy az ír diaszpórapolitika központi motívuma a külföldön élő írek jólétének elősegítése, így az, hogy a támogatások többsége szociális jellegű (például külföldön élő idős írek ellátása, egészségügyi támogatások), nem meglepő. A támogatások megítélésében a Külügyminisztériumon belül működő Irish Abroad Unit az illetékes, de a döntéshozás az ír nagykövetségek és konzulátusokkal együttműködésével történik.

Második pontként a stratégia a diaszpórával való kapcsolattartást irányozza elő. Ez a fejezet a leghosszabb a stratégián belül, hiszen nem csak a diaszpórával való kapcsolattartás intézményi hátteréről esik szó benne, hanem minden olyan programról és támogatási formáról, amelytől az ír kormány azt várja, hogy segíthetnek megerősíteni a kapcsolatot a diaszpórával. A fentebb említett külügyminisztériumi főosztályon és a diaszpóráért felelős miniszteren kívül létezik egy tárcaközi bizottság, amelynek minden olyan közigazgatási egység a tagja, amelyek valamilyen módon kapcsolatban állnak a diaszpórával, a diaszpórapolitikával. A kapcsolattartásnak három különböző színterét nevesíti a stratégia: a kommunikációt, a kultúrát, valamint a helyi kezdeményezéseket. Utóbbi kategória olyan programokat foglal magában, amelyek által az Írországból elszármazott diaszpóra a konkrét származási helyére

[57] Global Irish – Ireland's Diaspora Strategy. 17.

(városba, faluba) térhet vissza látogatóba. Ezekből a kezdeményezésekből 2013-ra egy országos szintű programsorozat is szerveződött „The Gathering" néven, amely a kapcsolattartás elősegítése mellett a turizmus fellendítésére is jótékony hatással volt. Hasonló kezdeményezésként az ír kormány támogatja az Ireland XO programot, amelynek keretében az ír plébániák és a diaszpóra kapcsolatának támogatása zajlik, családfakutatás céljából.

A kapcsolattartásnak kiemelt terepe a *Global Irish Network,* a világon élő, kb. 300 ír származású vagy írországi kötődésű „befolyásos személy" hálózata, amely az ír kormánnyal szorosan együttműködve becsatornázza nemzetközi tapasztalatait olyan szakpolitikákba, mint a gazdaság, turizmusfejlesztés és kultúra. A Global Irish Networkhöz köthetőek olyan programok is, amelyek az ír diaszpórapolitika „engagement" területén kiemelten fontosak, például a *Global Irish Economic Forum*-ok. Emellett a Global Irish felületet biztosít kétoldalú tapasztalatcseréhez is: hasznos olyanoknak, akiknek a fogadó országbeli újrakezdéshez van szükségük tanácsokra, segítségre, és olyanoknak is, akik a hazatelepülésen, otthoni vállalkozásindításon gondolkoznak. A stratégia szerint a Network tagjainak rendszeres hírlevelet, valamint álláshirdetésekről szóló információkat fog küldeni a jövőben a külügyminisztérium.

Szintén a kommunikáció témaköréhez tartozik az ír tévé- és rádióadók vételének kiterjesztése, illetve online elérhetővé tétele. Fontos újítása a stratégiának, hogy olyan médiatámogatási alap létrehozását irányozza elő, amelyből a jelenkori emigrációval kapcsolatos hírek, élettörténetek megjelentetését lehet majd finanszírozni. A kapcsolattartás harmadik területének a kultúrát nevezi meg a dokumentum. Ezen a kategórián belül pedig az ősi ír (gaelic) nyelv oktatása, ír zenei- és táncfesztiválok támogatása, valamint kulturális intézetek és központok létrehozása/fenntartása jelenik meg elsődleges célként. A Szent Patrik nap és egyéb, ír nemzeti megemlékezések a kormány és a diaszpóra személyes kapcsolatfelvételének alkalmaiként szolgálnak. A kapcsolattartásnak van egy olyan oldala is, amely nem a diaszpóra közösségeiben,

hanem Írországban valósul meg. Ennek markáns eleme a dublini Ír Emigráció Múzeuma, amely 2016-ban nyílt meg.[58]

Az ír diaszpóra stratégia „engagement" részében nagyon beszédes az, ahogy a fejezet kezdődik: „Partnerships", azaz partnerségek. A diaszpóra megnyerését, elkötelezését szolgáló programok a köré az elképzelés köré épülnek, hogy Írország partneri viszonyban áll a diaszpórával; sok program esetében nem is az ír kormány a kezdeményező vagy a működtető, hanem diaszpóraszervezetek, civilek vagy egyének. Az egyik bevezető gondolat is éppen arra mutat rá, hogy a diaszpórastratégia működtetéséhez nem elég az ír kormány elkötelezettsége, hanem a diaszpóra önerejére is szükség van: „Az önkéntes szellem létfontosságú abban, hogy közösségi szervezetek százai működhessenek világszerte, és nélkülözhetetlen ereje az aktív globális ír közösségnek is".[59]

A diaszpóra megszólítását célzó programok meghatározó része ebben a partnerségi szellemben működik. A stratégiából kiderül, hogy az „engagement" politika homlokterében a globális ír hálózatépítés található. Nem titkolt célja az ír diaszpórapolitikának, hogy a hálózatosodás által a diaszpórában felhalmozott szakmai tudást és gazdasági erőforrásokat Írország javára fordítsa. A legtöbb projekt gazdasági együttműködést, üzleti fórumot, hazai befektetést ösztönöz. Szinte kivétel nélkül alulról jövő kezdeményezésekről van szó, amelyek működtetésébe az ír kormány az *Emigrant Support Program* keretében kapcsolódik be, anyagi támogatás formájában. A programok között vannak klasszikus gazdasági hálózatosodást elősegítő kezdeményezések, mentorprogramok, de olyanok is, amelyek kreatív módon igyekeznek összekapcsolni a diaszpórát az anyaországgal. A *ConnectIreland* (amely szintén a *Global Irish Network* munkájának a gyümölcse) lényegében etnikai szolidaritáson alapuló befektetésösztönző program; azoknak a külföldön élő magánszemélyeknek, akik közvetítőként hozzájárulnak egy tengerentúli vállalkozás írországi terjeszkedéséhez, az újonnan

[58] About EPIC Ireland | Dublin Docks Tourist Attraction, EPIC, http://epicchq.com/about-epic-irish-emigration-museum/. (Utolsó letöltés: 2017. október 26.)

[59] Eredetiben: "The volunteer spirit is vital to keep hundreds of diverse community organisations going in all parts of the world and is a key strength of the active global Irish community."

teremtett írországi munkahelyek számától függően pénzjutalmat ad. Az engagement programok között találni még a hazatelepülést segítő kezdeményezéseket is, azonban ezek a gazdasági együttműködést célzó programokhoz képest gyerekcipőben járnak.

A stratégia utolsó elemeként a diaszpóra elismerésének témaköre szerepel. Ebben a kategóriában leginkább a diaszpóra szimbolikus megszólítására, elismerésére létrehozott díjakról, kitüntetésekről van szó, érdekes azonban, hogy a kettős állampolgárság vagy a szavazati jog témaköre meg sincs említve sem ebben a fejezetben, sem a stratégia egészében. A diaszpóra elismerése tehát az ír esetben kifejezetten szimbolikus, nem politikai gesztusokat foglal magában. Az állampolgársághoz legközelebb álló elem az ír származási bizonyítvány (*The Certificate of Irish Heritage*), amely kifejezetten a sokadik generációs ír származású egyéneknek szól. Praktikus haszonnal nem jár, és mivel megszerzése nem jogi folyamat révén, hanem pénzért lehet kiállíttatni, jelentősége sokkal inkább szimbolikus, illetve a nemzeti márkázás (nation branding) szempontjából hasznos, hiszen olyan híresség is rendelkeznek vele, mint Barack Obama vagy Bill Clinton.

A diaszpórapolitika fejlesztésére két irányt jelöl ki a stratégia: az új diaszpóraközösségek megtalálásában és programjaik támogatásában, valamint egy olyan alumni program kidolgozását, amelyben a világszerte Írországgal vagy ír tanulmányokkal foglalkozó öregdiákok vennének részt.

A mai ír diaszpórapolitika közel két évtizedes múltra tekint vissza. Írország a 19. század közepétől számított az amerikai írek politikai támogatására az ország függetlenségéért folytatott küzdelemben. Az anyaország és a diaszpóra kapcsolata, együttműködése azonban nem volt mindig felhőtlen. Az állam önállósodását követően nem sokkal az északír konfliktus kezdte dominálni ezt a kapcsolatot, ami a konfliktus lezárultáig meghatározó maradt. Emiatt strukturált diaszpórapolitika csak az elmúlt húsz évet jellemezte, ez az időszak azonban nagyon sikeresnek mondható. A mai ír diaszpórapolitika középpontjában két dolog áll: a rászorulók támogatása, valamint a diaszpórában felhalmozott gazdasági és szakmai tudás közvetett becsatornázása Írország fejlesztésébe. Fontos kitétel, hogy „közvetett", azaz nem direkt befektetések vagy hazautalások elvárásáról van szó (ahogy az a kudarcos diaszpóra kötvények idején történt), hanem a globális ír

diaszpórahálózattá szerveződéséből fakadó előnyökről. A diaszpórában rejlő potenciál kiaknázása minden projekt esetében partneri viszonyban, együttműködésben valósul meg, és nagymértékben a diaszpóra kezdeményezéseire épül. Ahogy egy diaszpórapolitikai kutatási jelentés is írja: „Fontos leszögezni, hogy *az Emigrant Support Program* feladata a facilitálás, nem pedig a vezetés vagy az irányítás. A diaszpórapolitikák nemzetközi jó gyakorlatai is ezt a megközelítést támasztják alá, hiszen azt javasolják, hogy a diaszpóracsoportok önmaguk támogassák saját közösségeiket, a kormányok pedig alapvetően csak segítői legyenek a folyamatnak."[60] Az ír diaszpórapolitika mindemellett nyitott és befogadó a célközönség felé; nem húz éles etnikai vonalat a diaszpóra definíciójában, hanem kiterjeszti a diaszpóra értelmezését mindenkire, aki Írországhoz valamilyen módon kötődik.

A diaszpórapolitika gamleni tipológia rendszerében az ír modell – az izraelihez hasonlóan – egyszerre kapacitásépítő és kötelezettségbehajtó. A kötelezettségbehajtáshoz azt a kitételt érdemes hozzátenni, hogy az ír diaszpórapolitika sokkal inkább a közvetett „kötelezettségek" behajtására törekszik; közvetlen anyagi erőforrások helyett a diaszpóra szakértelmére, kapcsolati tőkéjére, kreativitására és proaktivitására támaszkodik.

Örményország diaszpórapolitikája

A diaszpóra klasszikus értelmezésének a zsidó és a görög mellett az örmény diaszpóra feleltethető meg. Az örmény népesség szétszóródása már a korai századokban megkezdődött a térséget érintő különböző vándormozgalmak, hódítások miatt, aminek eredményeként a 15. századra nagyszámú, főleg kereskedőkből és

[60] Kennedy, Liam – Lyes, Madeleine – Russell, Martin: Supporting the Next Generation of the Irish Diaspora, Report of a Research Project Funded by the Emigrant Support Programme, Department of Foreign Affairs and Trade. Dublin: Clinton Institute, University College Dublin, 2014. https://www.dfa.ie/media/globalirish/Supporting-the-Next-Generation-of-the-Irish-Diaspora.pdf. Eredetiben: "But it is important to state clearly that the role of the ESP should be to facilitate, not to lead nor direct. This approach is widely acknowledged as international best practice in diaspora engagement, which recommends that diasporic groups themselves must self-organise to support their communities, while governments act principally as facilitators."

értelmiségiekből álló örmény közösségek vándoroltak el az etnikai magterületről Európa, Oroszország, de India irányába is. Ezt a korai örmény diaszpórát az 1915–1916-ban az Ifjú Törökök népirtása elől menekülő újabb menekülthullám „frissítette fel", és tette az örményt az egyik legaktívabb diaszpórává a világon. Ebben az értelemben az örmény népirtás jelenti a kezdőpontját a modern örmény diaszpóra kialakulásának.[61] A népirtást követően a szovjet hatalomátvétel az 1920 körüli években újabb örmény menekültáradatot indított el, bár az az 1915-ösnél jóval szerényebb mértékű volt. Végül a Szovjetunió felbomlását és az ország függetlenedését követően indult be újból a migráció Örményország területéről, amelyet főként a gazdasági átalakulás nehézségei tápláltak.

Az örmény diaszpóra fejlődéstörténetének jelenlegi állapotában 6 milliós külföldi örmény népességről szokás beszélni, míg az ország mindössze 3 milliós. Az örmény diaszpóra legnépesebb csoportja Oroszország területén él, számukat 1,5–2 millió főre becsülik. Az Amerikai Egyesült Államokban élő örmények száma ugyan számbelileg alacsonynak mondható (még fél millióra sem becsülik a számukat), ám aktivitásuk miatt az egyik legbefolyásosabb etnikai csoportként tartja őket számon a közvélemény.[62] Százezer felettire becsülik a franciaországi, a grúziai és az ukrajnai örmény közösséget, és további több tízezres közösségek élnek különböző nyugat- és kelet-európai, valamint közel-keleti és kaukázusi államokban. Az örmény diaszpórafogalomban azonban különbséget tesznek a „belső" és a „külső" diaszpóra között. Belső diaszpóra alatt a volt szovjet tagköztársaságokban élő örményeket értik, akik javarészt a Szovjetunió időszaka alatt telepedtek le más tagköztársaságokban, főként munkavállalói célból – tehát a

[61] Policy Forum Armenia: Armenia – Diaspora Relations: 20 Years Since Independence. (Policy Forum Armenia, 2010).

[62] Az amerikai örmények valós lobbi erejének vizsgálata, elemzése a politológusok kedvelt témája, l. pl: Panossian, Razmik: Between Ambivalence and Intrusion: Politics and Identity in Armenia-Diaspora Relations. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 7, 1998. 2. 149–96.; Koinova, Maria: Conditions and Timing of Moderate and Radical Diaspora Mobilization: Evidence from Conflict-Generated Diasporas. *Global Migration and Transnational Politics* Working Paper, 2009, no. 9; Zarifian, Julien: The Armenian-American Lobby and Its Impact on U.S. Foreign Policy. *Society*, 51, 2014. 5. 503–512.

legnépesebb, az oroszországi örmény diaszpóraközösség is ebbe a kategóriába tartozik. Ezzel szemben a külső diaszpóra az erőszakos atrocitások (első sorban a népirtás) elől menekülő örményeket és leszármazottaikat jelenti, akik főleg a Közel-Keleten és Észak-Amerikában, illetve Nyugat-Európában telepedtek le. „Valódi" diaszpórának ez utóbbi típust tekintik az örmények, mert a klasszikus értelemben ők testesítik meg az üldözött, áldozati diaszpóracsoportot, akik identitásukat generációkon át megtartva kötődnek az óhazához, és annak boldogulásáért különböző eszközökkel tenni próbálnak.[63]

A zsidó diaszpórával tehát több ponton is párhuzamosságot mutat az örmény eset: a diaszpóra kialakulása több évszázaddal ezelőtt megkezdődött, és megelőzte a modern államiságot; a modern diaszpóra identitását a népirtás emlékezete erősen befolyásolja; a diaszpóra népessége legalább akkora, mint az anyaországban élőké. Az Egyesült Államokban működő aktív lobbiszervezeteik miatt szintén szokás a zsidó diaszpórához hasonlítani az örményt.

Az anyaország és a diaszpóra kapcsolata a függetlenséget megelőzően más szocialista országokhoz – köztük Magyarországhoz képest – intenzívebb volt, noha csak bizonyos megszorítások mellett igaz ez az állítás. A radikálisabb szervezetek, például a nacionalista *Armenian Revolutionary Federation* (Örmény Forradalmi Federáció) nem ismerte el a szovjet fennhatóság alá került Örményországot a nemzet legitim képviselőjének, és egészen a függetlenségig kizárólag a diaszpóraközösségek között, „emigrációban" működött, majd 1991-ben visszatért Örményországba, és azóta politikai pártként parlamenti tevékenységet is folytat. Más külföldi örmény szervezetek viszont a szovjet időszak alatt is kapcsolatot tartottak Örményországgal, és 1964-ben a jereváni kormány felállította a diaszpórában élő örményekkel való kulturális kapcsolattartásért felelős bizottságot is.[64] Az örmény diaszpóra amerikai szervezetei a hetvenes évektől intenzív lobbitevékenységet végeztek, egyrészt az 1915–16-os események népirtásként való nemzetközi elismertetéséért, másrészt a független és egyesített Örményországért

[63] Policy Forum Armenia, "Armenia – Diaspora Relations: 20 Years Since Independence."
[64] Uo.

(bár utóbbiért csak a radikálisabb *Armenian National Committee of America* – ANCA küzdött).[65]

Az ország függetlenedése után a népirtás elismertetéséért végzett lobbitevékenység nem szűnt meg, de mellette az új helyzettel összefüggésben megjelentek egyéb célok is. Az önálló államiság működésének támogatásához mindenekelőtt anyagi forrásokra volt szükség, így a nyugaton (főleg az USA-ban) élő örmény diaszpóra (kiváltképp az 1988-as földrengés okozta károk helyreállítása céljából) humanitárius segélyekért való lobbizással és közvetlen pénzügyi támogatások nyújtásával támogatta Örményországot. Szintén a függetlenedés éveire esett a karabahi háború, amely ismét mobilizálta az örmény diaszpórát: amellett, hogy a háborúvá forduló konfliktusban anyagilag támogatta Örményországot (Jereván erre a célra hozta létre 1992-ben a Hayastan Össz-Örményország Alapot), korlátozott számban a diaszpóra vezetői személyesen is részt vállaltak a harcokban, emellett pedig lobbierejüket is maximalizálták. A karabahi háború az ideológiai szempontból egyébként nem egységes amerikai örmény diaszpóraszervezeteket az ügy érdekében összefogásra tudta kényszeríteni, és az egyesített erő két fontos lobbieredményt is hozott számukra 1992-ben: az amerikai örmény szervezetek elérték, hogy az amerikai kongresszus két olyan törvényt (*Humanitarian Aid Corridor Act* és a *Freedom Support Act Section 907*) is elfogadott, amely a konfliktusban Örményországnak kedvezett Azerbajdzsánnal szemben.[66]

A karabahi háború meghatározó pontja volt a diaszpóra és Örményország közötti kapcsolat történetének. Korábban a két fél között csak korlátozottan létezett kapcsolat, sőt, a diaszpóra radikálisabb szárnya saját magát tekintette az örmény nemzet legitim képviselőjének a szovjet ralom alatt álló Örményországgal szemben. A függetlenség kivívása, az 1988-as természeti csapás és a karabahi háború egyértelműen mozgásba hozta a korábban mérsékelt kapcsolatokat az anyaország és a diaszpóra között, viszont a politikai átalakulás nem hozott kiegyensúlyozott viszonyrendszert és harmonikus együttműködést ebbe a kapcsolatba. A diaszpóra egyes,

[65] Gregg, Heather S.: *Divided They Conquer: The Success of Armenian Ethnic Lobbies in the United States.* Inter-University Committee on International Migration, 2002.
[66] Koinova, 2009.

mérsékeltebb szervezetei már a karabahi konfliktus alatt is, illetve azt követően is több ízben illették kritikával az örmény kormányt túlzott nacionalizmusa miatt, míg a radikális szervezetek épp ellenkezőleg, az Oroszországgal való jó viszonyra törekvése miatt a nemzeti érdek és szuverenitás feladásával vádolta az anyaországot.[67] Örményország pedig azt veti a diaszpóra szemére, hogy még a legnagyobb szükségben, a karabahi háborúban sem nyújtott elég anyagi és politikai segítséget az anyaországnak.[68]

Annak érdekében, hogy az anyaország és a diaszpóra közötti viszony megfelelő mederbe terelődhessen, illetve a párbeszéd akadálytalan lehessen a két fél között, az örmény kormány 1999-től rendszeresen tart értekezleteket a diaszpóra képviselőivel. A diaszpórával való kapcsolattartásra a függetlenséget követő években a Külügyminisztérium lett kijelölve, amely a konferenciák mellett egyéb formális kapcsolattartási események (konferenciák, workshopok) megszervezéséért is felelt. 2008-ban a diaszpórapolitika önálló minisztériumot kapott, Diaszpóra Ügyek Minisztériuma néven. A kormányzaton belüli szervezeti megjelenésen túl az örmény diaszpórapolitikának egy másik fontos intézményesült egysége az 1992-ben létrehozott Hayastan Alap, amely a diaszpórától származó anyagi támogatások összegyűjtését és felhasználását koordinálja.

Bár a diaszpóra és az anyaország kapcsolata nem mentes a feszültségektől, a független Örményország nem mulasztotta el rögzíteni alkotmányában, hogy az országnak törekednie kell a diaszpórában élő örményekkel való kapcsolat előmozdítására, a külföldi örmény történelmi és kulturális értékek ápolására és a külföldi örmény oktatás és kultúra fejlesztésére.[69] A diaszpóráért vállalt alkotmányos felelősségvállaláson kívül az állampolgárságot

[67] Uo.

[68] Policy Forum Armenia, Armenia - Diaspora Relations: 20 Years Since Independence. 14–15.

[69] Within the framework of the principles and norms of the international law the Republic of Armenia shall contribute to fostering relations with the Armenian Diaspora, protecting the Armenian historical and cultural values located in other countries, advancing the Armenian education and culture" – Az Örmény Köztársaság Alkotmánya, 11. cikk.
http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=eng
(Utolsó letöltés: 2017. április 26.)

szabályozó törvény vonatkoztatható még a diaszpórára, illetve bizonyos, főleg külpolitikai stratégiai dokumentumok foglalkoznak még a külföldön élő örményekkel, de ezek nem minősülnek jogi dokumentumoknak.

Az örmény parlament 2007-ben fogadta el azt a törvénymódosítást, amely lehetővé tette az örmény állampolgárság megszerzését a diaszpórában élő örmények számára. (Előtte népszavazáson döntöttek bizonyos alkotmánymódosítási kérdésekről, köztük a kettős állampolgárság lehetővé tételéről.) A módosítás lényege az, hogy az örmény felmenőkkel rendelkező, vagy korábban örmény állampolgársággal bíró, 18. életévüket betöltött személyek örményországi lakóhely létesítése nélkül is az ország állampolgáraivá válhatnak. A szabályozást hosszú vita előzte meg, elsősorban amiatt, mert az esetleges tömeges állampolgárságszerzés politikai következményei beláthatatlanok voltak. Ennek a félelemnek lett az eredménye az a döntés, amely az állampolgársággal járó szavazati jog gyakorlását minimum három éven át tartó örményországi tartózkodáshoz kötötte – vagyis lényegében nem tette lehetővé, hogy a nem Örményországban élő örmények valóban szavazati jogot is szerezzenek. Az Örményország és a diaszpóra kapcsolatát értékelő 2010-es elemzés a törvényben rejlő nyilvánvaló korlátozás ellenére meglepőnek találja, hogy a diaszpórából meglehetősen alacsony az érdeklődés a kettős állampolgárság iránt.[70] Mindebből az a konklúzió vonható le, hogy bár papírforma szerint Örményország lehetővé teszi a diaszpóra számára a kettős állampolgárságot és a szavazati jogot, a gyakorlatban azonban csak az állampolgárság felvétele garantált a diaszpórában élők számára. Bár a kettős állampolgársággal nem feltétlenül kell együtt járnia a külföldön élők szavazati jogának, az örmény diaszpóra esetében úgy tűnik, hogy önmagában az állampolgárság kis vonzerővel bír.

Mindazonáltal az a tény, hogy a diaszpóra és az anyaország kapcsolata nem teljesen nevezhető felhőtlennek, nem változtat azon, Örményország a függetlensége óta folyamatosan számít a diaszpóra segítségére. Annak érdekében, hogy a diaszpóra támogatása folyamatos maradjon és nőni tudjon, az ország számos területen tesz

[70] Policy Forum Armenia, Armenia – Diaspora Relations: 20 Years Since Independence. 11.

fontos gesztusokat, „befektetéseket" is a diaszpórának. Az örmény diaszpórapolitika vizsgálatakor nem vonatkoztathatunk el attól, hogy egy, a függetlenségét frissen elnyert országról van szó, amelyik rögtön a függetlenségét követően háborúba lépett egyik szomszédjával, területi integritását folyamatosan kihívások érik, határvitái a mai napig sem rendeződtek. Ezekhez a külső fenyegetettséghez adódik hozzá az ország rossz gazdasági helyzete, végezetül pedig az örmény identitásban nagyon hangsúlyos szerepet betöltő 1915-ös népirtás emlékezete, amelynek nemzetközi elismertetése egy folyamatos cél, küldetés az ország külpolitikájában. A diaszpórapolitika alapértelmezett céljai tehát ezekből a körülményekből eredeztethetőek.

Mindenekelőtt tehát az ország megerősítése, stabilizálása, gazdasági fejlesztése a cél, amihez a diaszpóra hozzájárulását is elvárja Örményország. Mint arról fentebb már volt szó, a diaszpórától közvetlenül Örményországba küldött anyagi, fejlesztési segélyek az 1992-ben létrehozott Hayastan Alapon keresztül folynak be. Az anyagi segélyezés azonban csak egy lehetséges módja az ország fejlesztésének, egy másik nagyon fontos cél az ország „fizikai" megerősítése, és emiatt Örményország hangsúlyt fektet a diaszpórában élő örmények hazacsábítására. Ennek megvalósítása előbb a Külügyminisztérium, majd a Diaszpóra Ügyek Minisztériumának volt a felelőssége, 2012 óta pedig egy non-profit szervezet, a *RePat Armenia* foglalkozik a hazatelepülés gyakorlati segítésével. A *RePat Armenia* egyrészt népszerűsíti a hazatelepülés gondolatát a diaszpórában, a hazatelepedés mellett döntőknek segítséget nyújt az integrációban (lakhatás, munkakeresés, szakmai kapcsolatfelvétel, stb.), illetve szakmai anyagokkal igyekszik az örmény parlamentet segíteni abban, hogy hazatelepülésbarát jogi és politikai környezetet teremtsen.[71]

A diaszpóra fiatalabb tagjainak Örményország iránti figyelmének felkeltését szolgálja az örmény birthright program, a *Birthright Armenia*, ami a már korábban ismertetett izraeli program mintájára épül, de míg az izraeli program leginkább turisztikai körutazáshoz hasonlítható, addig az örmény program örményországi önkéntes munkára toborozza a külföldön élő örmény származású fiatalokat,

[71] Who We Are https://repatarmenia.org/en/about-us/who-we-are. (Utolsó letöltés: 2017. április 26.)

cserébe utazási költségtérítést, szállást és nyelvtanulást ajánl. A 25 év feletti érdeklődőknek 4 hetes szakmai gyakorlaton is lehetőségük van részt venni.[72] A birthright program mellett számos egyéb, a diaszpóra nyelvi készségeit, kulturális önazonosságát és Örményországhoz való kapcsolódását fejleszteni kívánó program létezik. Szintén fontos gesztus a diaszpóra irányába a Virtuális Diaszpóra Múzeum, amely online tartalmakkal kívánja megismertetni az örmény diaszpóra történelmét, értékeit az egész örmény nemzettel.[73]

Az örmény diaszpórapolitika értékelése meglehetősen disszonáns. Egyrészről látható, hogy Örményország függetlenedése óta erőteljesen jelen volt a törekvés, hogy az ország építésébe és nemzetközi érdekeinek megvalósításába aktívan bevonják a diaszpóra közösségeit. Ennek érdekében intézményesült a diaszpórával való kapcsolattartás, és létrejöttek az együttműködés különböző fórumai. Ugyanakkor az is látható, hogy a diaszpórapolitika alakítása nem a diaszpórával való együttműködésen és párbeszéden alapult, vagyis a kialakított intézményi kereteket nem sikerült megfelelően megtölteni tartalommal. Ezért a hiányosságért mindkét fél felelős. Örményország a diaszpóra egyértelmű igénye ellenére elzárkózott attól, hogy az állampolgárság jogi kötelékén túl effektív politikai részvételt is lehetővé tegyen az anyaország életében a diaszpóra számára. A diaszpórát pedig legtöbbször az a vád éri, hogy a rendelkezésére álló lehetőségeket sem ragadta meg, hogy hatékonyan segítse az örmény államépítést, és gyakran túl kritikus az anyaországi kormányokkal (emberi jogi kérdésekben és a korrupcióval kapcsolatban).

A diaszpóra szervezetileg nem eléggé fejlett, valamint rendkívül megosztott; ennek a helyzetnek az orvoslására viszont az anyaország tehetett volna az elmúlt 25 év folyamán hathatós segítségkísérletet. A Policy Forum Armenia elemzéséből az az ellentmondás is kiolvasható, hogy noha intézményi szinten és a kommunikáció terén a diaszpóra és a diaszpórapolitika kiemelt jelentőséggel bír

[72] About the Program, Birthright Armenia, https://www.birthrightarmenia.org/en/faq. (Utolsó letöltés: 2017. április 26.)
[73] Armenian Diaspora Museum, http://armdiasporamuseum.com/. (Utolsó letöltés: 2017. április 26.)

Örményország számára, a valós tartalmi elemei látványosan hiányoznak egy hatékony szakpolitikához. Az elemzés rámutat például arra, hogy az örmény kormányok képtelenek voltak előállni egy átfogó diaszpórastratégiával az elmúlt 25 év során, vagy pontosan kidolgozni, hogy a diaszpóra milyen konkrét segélyezési és befektetési lépésekkel tudná hatékonyan segíteni az országot.[74]

Az örmény diaszpórapolitika a gamleni kategóriarendszerben a kötelezettségbehajtó modellbe illik a leginkább. A kapacitásépítés és jogkiterjesztés egy-egy eleme is megjelenik, de a hangsúly a diaszpórában rejlő erőforrások kiaknázásán van. A bemutatott három diaszpórapolitikai modell közül az örmény kevésbé nevezhető sikeresnek, aminek az izraeli és ír esettanulmányok alapján az lehet az oka, hogy nincs jól működő partnerség az anyaország és a diaszpóra között, és ebből fakadóan a diaszpórapolitika kötelezettség-behajtó jellegét nem ellensúlyozza ki kellően az anyaország felől érkező kapacitásépítés (támogatás) vagy jogkiterjesztés.

A klasszikus diaszpórapolitikai modellek áttekintése rámutat egyrészt arra, hogy a diaszpórapolitikát érdemes történeti dimenziójában is elemezni, hiszen az anyaország és a diaszpóra kapcsolatának fordulópontjai hatással vannak a jelenlegi diaszpórapolitikára. Másrészről a klasszikus modellek áttekintése azt is megmutatta, hogy a gamleni hármas tipológiarendszer nem alkalmazható vegytiszta formában egyik esettanulmányra sem.

[74] Policy Forum ArmeniaArmenia – Diaspora Relations: 20 Years Since Independence."

1.táblázat: Klasszikus diaszpórapolitikák a gamleni tipológiában

Típus (Gamlen)	**Politikai gyakorlat**	**Izrael**	**Írország**	**Örményország**
Kapacitásépítő	Szimbolikus nemzetépítés	+	+	+
	Intézmények	+	+	+
Jogkiterjesztő	Állampolgárság	-	-	+
	Szavazati jog	-	-	-
	Polgári és szociális jogok	-	+	-
Kötelezettség-behajtó	Befektetés-ösztönzés	+	+	+
	Network	-	+	+
	Lobbi	+	-	+

Kelet-közép-európai diaszpórapolitikák

A klasszikus esttanulmányok mellett érdemes kelet-közép-európai regionális kitekintést is tenni a diaszpórapolitikák típusairól. A posztszocialista országok diaszpórapolitikáinak vizsgálatakor számos hasonlóság fedezhető fel, ugyanakkor az is megállapítható, hogy nem beszélhetünk egyértelműen egységes közép-európai diaszpórapolitikai modellről. A régió országai a részben hasonló, részben összefonódott történelmük miatt számos hasonlósággal bírnak, ami evidens módon a diaszpóra fejlődéstörténetére is hatással van. Az azonban, hogy az egyes országok milyen megfontolásból, milyen cél- és eszközrendszerrel viszonyulnak a diaszpórájukhoz, már jóval differenciáltabb.

A vizsgálat kiindulópontjának tehát azt tekinthetjük, hogy a posztszocialista országok diaszpóráinak karaktere meglehetősen hasonló. A kelet-európai diaszpórák történeti fejlődése nagymértékben hasonlít a magyar diaszpóra fejlődéstörténetére. Az első meghatározó emigrációs hullám a 19. század végi „parasztexodus" volt, amely a térség országait egyformán érintette,

azaz főként a szegényebb, paraszti rétegeket vonzotta elsősorban Amerikába, kisebb mértékben Kanadába és a latin-amerikai országokba. Az I. és kiváltképp a II. világháború kelet-európai politikai menekültjei a tengerentúlon és Nyugat-Európában kerestek menedéket. A kommunista évtizedek alatt már jobban szétválik a kelet-európai országok kivándorlás-története: míg Magyarországról az 1956-os forradalmat követően tetőzött az elvándorlás, addig Lengyelország esetében a hatvanas évek első felében, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében pedig a hetvenes-nyolcvanas években.[75]

A rendszerváltások, illetve Csehszlovákia és Jugoszlávia esetében az államszövetségek felbomlása egy teljesen új helyzetet teremtett a kelet-európai migrációs trendekben. A háborús Jugoszlávia területéről egy új emigrációs hullám indult meg, amely a nyugaton élő diaszpóra közösségeihez részben csatlakozott. A romániai forradalom szintén nagymértékű elvándorlást eredményezett a kilencvenes évek első éveiben. Csehszlovákia felbomlása az egykori államszövetségen belüli népességmozgást indukált. A magyarországi demokratikus átmenet ugyan szintén utat nyitott a szabad kivándorlásnak, de ennek a mértéke a román és a jugoszláv példákhoz képest sokkal kisebb volt, ráadásul a szomszédos országokból (különösen Romániából) megindult az ott élő magyarok Magyarországra történő vándorlása, ami pedig migrációs nyereséget jelentett.[76]

A posztszocialista kelet-európai országok esetében a demokratikus átalakulás a diaszpórához való viszonyrendszerben egy fontos választóvonalnak tekinthető . A kommunizmus évei alatt ugyanis a külföldre emigráltakkal ezek az országok csak korlátozottan tartottak kapcsolatot, egyes esetekben és bizonyos időszakokban pedig kifejezetten ellenséges volt a viszony az antikommunista emigráció és az országot vezető kommunista

[75] Puskás Julianna USA-ra vonatkozó táblázatai alapján. L. Puskás, Julianna: Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században. *Regio,* 1991. 4. 22–48.
[76] Tóth Pál Péter. "Nemzetközi vándorlás – Magyarország (1990–2000)." *Népesedési Kormánybizottság Migrációs Bizottsága 2002. programja*, KSH Népességtudományi Kutatóintézet.
http://kisebbsegkutato.tk.mta.hu/kettosallampolgarsag/tanulmanyok/nemzetkozivandorlas_mo.pdf

kormányok között. A rendszerváltások tehát bizonyos szempontból az anyaországok számára megteremtették a lehetőségét annak, hogy a diaszpóra irányába jóvátegyék a múlt sérelmeit, és „visszaemeljék" a korábban elvándorolt személyeket a nemzet közösségébe.

A kelet-európai országok esetében azonban nem csak a diaszpórában élő „nemzetrészek" kerültek vagy kerülhettek előtérbe 1990 után, hanem a határon túli kisebbségek is, amelyek a 20. századi határmódosulások vagy éppen az 1990 utáni államszövetségek felbomlása eredményeként kerültek az anyaország határain kívülre. Amint látni fogjuk, a kelet-európai országok ezzel a kétféle külföldön élő kisebbséggel a legtöbb esetben egyszerre és ugyanabban a jogszabályi és intézményi keretrendszerben kezdtek el foglalkozni, azonban a hangsúlyok és prioritások eltérőek az egyes országok esetében.

Az összehasonlíthatóság érdekében az egyes országokat azonos szempontok szerint elemzem. Megvizsgálom a törvényi keretet: létezik-e alkotmányos felelősségvállalás, ha igen, abban hogyan jelenik meg a diaszpóra; létezik-e kedvezmény- és/vagy státustörvény a külföldön élő „nemzettagokra" vonatkozóan; elérhető-e valamilyen stratégiai keret a diaszpórával kapcsolatban; van-e állampolgársági és választójogi vonatkozása a diaszpórapolitikának. A törvényi keret mellett a diaszpórapolitika intézményi (közigazgatási felelősségi terület, egyeztető fórum) vonatkozásait, valamint a konkrét támogatási, együttműködési programokat is vizsgálom. A könnyebb áttekinthetőség érdekében először országonként veszem sorra a vizsgálandó pontokat, végül egy komparatív összefoglalóját adom a tárgyaltaknak.

Horvátország

A horvát diaszpóra fejlődéstörténete az 1950-es évekig lényegében tükrözi a magyarét. A II. világháborút követően egy nagyon erősen antikommunista beállítottságú horvát emigráció alakult ki és szervezte meg magát, a legkoncentráltabban Torontóban, Kanadában, de természetesen az Egyesült Államokban is. Ez a politikailag aktív, jobboldali beállítottságú társaság nagyon eltért a korábbi, inkább szocialista beállítottságú horvátoktól. Az 1960-as évektől emigrálók már centristák vagy mérsékelten jobboldaliak voltak, de közel sem annyira antikommunisták, mint az

1945-ösök. Jugoszlávia széthullásakor tehát egy ideológiailag megosztott horvát diaszpórával bírt Horvátország, amelynek a nacionalista köreivel a Horvát Demokratikus Párt (HDZ) vezetősége tudatosan azonnal nagyon szoros kapcsolatot épített ki.[77]

Az, hogy a HDZ egyértelművé tette, hogy az új ország a horvát nemzet állama lesz, függetlenül a horvátok lakóhelyétől, a diaszpóra politikailag mérsékeltebb köreit is hatásosan tudta mozgósítani. Ennek eredményeként a horvát diaszpóra mind a háborús harcok finanszírozásában, mind a függetlenségért folytatott nemzetközi kampányban igen nagy szerepet játszott.[78] Ugyanakkor ez a kényszerszülte együttműködés csak nagyon rövid „mézesheteket" hozott az anyaország és a diaszpóra kapcsolatában.

Ahogy a horvát diaszpóra egyik kiemelkedő szakértője, Winland írja, a kilencvenes években a diaszpóra és az anyaország egymás iránti „vágyakozása" (vagyis az évtizedes egymástól való elszakadás utáni újbóli kapcsolódás) mellett egyaránt megtalálható volt az egymás „megvetése" is a kilencvenes években.[79] Az ellentétek több okra vezethetőek vissza. Egyrészről az anyaország ellenérzéssel viseltetett a diaszpóra iránt amiatt, hogy a diaszpórában a horvát nemzeti identitás „közönséges", meghaladott formában él, és ezzel összefüggésben elavult politikai elképzeléseik vannak az anyaországról. Az anyaország számára a kilencvenes években úgy tűnhetett, hogy a diaszpóra túlzott mértékben be akar avatkozni a belügyekbe, emellett pedig anyagi hasznot is teremtenek maguknak az újonnan függetlenedett ország befektetési lehetőségeinek vindikálásával – amiből aztán Horvátországnak nem is lesz akkora haszna. Ezzel szemben a diaszpóra nehezményezte, hogy az anyaország nem vonta be őket az általuk kívánatosnak gondolt mértékben az ország átalakításába, nem használta ki a diaszpóra tapasztalatait a demokratikus átmenetben. A diaszpóra emiatt mellőzöttnek és elutasítottnak érezte magát. De Tudjmannak az usztasa állam bűneit relativizáló magatartása is riasztotta a diaszpóra egy részét, mert féltek, hogy ez a nemzetközi közvéleményre negatív

[77] Winland, Daphne N.: Contingent Selves: The Croatian Diaspora and the Politics of Desire. *Revija Za Sociologiju* XXIX, 1998. 1–2. 47–57.
[78] Koska, Viktor: The Development of Kin-State Policies and the Croatian Citizenship Regime. *Minority Studies* 16, no. *Special Issue: Trends and Directions of Kin-State Policies in Europe and Across the Globe*, 2013. 214–230.
[79] Winland, 1998.

hatást fog gyakorolni, és végeredményben kedvezőtlen hatással lesz a független Horvátország esélyeire.[80]

A nem teljes mértékben harmonikus viszony ellenére tény, hogy a horvátországi háború felerősítette a diaszpóra nemzeti identifikációját, és mobilizálta is a közösséget, kiváltképpen Kanadában. A HDZ vezetője, Franjo Tudjman már 1990-ben meglátogatta a nagyobb diaszpóraközösségeket, és pénzt, illetve politikai támogatást szerzett a diaszpórától. Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy Tudjman kormányában a második legerősebb ember, Gojko Šušak a kanadai diaszpórából települt haza. A HDZ kampányára csak Torontóban több mint egymillió dollárt gyűjtöttek, ezért a diaszpóra úgy érezte, hogy nélkülük nem lenne független Horvátország. A diaszpóra vezetői nagyon szoros kapcsolatban voltak a HDZ politikusaival a kilencvenes években, és éppen emiatt a diaszpórán belüli kritikus hangokat próbálták elnémítani, ami viszont tovább mélyítette a diaszpóra belső megosztottságát.

A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy a független Horvátország alkotmányába bekerült a külföldön élő horvátok iránti felelősségvállalás. Az Alkotmány 10. cikke így szól: „A Horvát Köztársaság védi azon állampolgárainak jogait és érdekeit, akik külföldön élnek vagy tartózkodnak, és elősegíti a hazával való kapcsolattartást. A Horvát Köztársaság a horvát nemzet más államokban élő részeinek külön gondoskodást és védelmet biztosít." Az alkotmányos klauzulában tehát általában jelennek meg a külföldön élő horvátok, nincs különbségtétel a nemzeti kisebbségként a régióban élő és az emigráns közösségek között.

Az anyaországi felelősségvállalás bekerült az 1991-ben elfogadott állampolgársági törvénybe is. A törvény rendelkezése értelmében a külföldön élő horvátok, amennyiben horvát származásukat bizonyítani tudják, állampolgárságot kaphatnak, vagyis kedvezményesen honosodhatnak, és ez az emigráns személy leszármazottaira is érvényes, a harmadik generációig. A törvény ugyanígy a volt Jugoszlávia területén kívül élő horvát személyek számára is elérhetővé teszi az állampolgárságot, és az ő körükben jóval népszerűbb is a horvát állampolgárság: 1991 és 2010 között több mint egy millió állampolgársági kérvény érkezett a

[80] Uo.

Belügyminisztériumhoz, többségükben bosznia-hercegovinai állampolgárságú személyektől.[81]

Horvátország nem csak lakóhely nélküli állampolgárságot, hanem a választójogot is lehetővé tette a külföldön élő horvátoknak, sőt, külön parlamenti képviseletet biztosít a diaszpóra szavazóinak. Az 1995-ös választási törvény hozott létre egy önálló választói körzetet a külföldön élő horvátoknak, amelyből 12 parlamenti képviselőt tudtak delegálni a törvényhozásba – ugyanannyit, amennyit az országon belüli 10 másik választókerület.[82]

A külön diaszpóra választói körzet a horvát belpolitika egyik fontos ideológiai vitapontja lett a jobb- és baloldali pártok között, de a választási törvény sok kritikát kapott nemzetközi szinten is. A diaszpóra (némiképp felül-)reprezentáltságának kritikája politikaelméleti szempontból is releváns, hiszen az állampolgársági és választójogi szabályozással kapcsolatos szakirodalom egyik nagy tábora, a hagyományos republikánus ideológia szerint szavazati jog csak azokat illeti meg, akik a politikai döntések következményeit közvetlenül viselik, vagyis az állam területén élő állampolgárokat.[83] Ugyanakkor a horvát esetben a kritikák mögött első sorban nem ideológiai megfontolás állt, hanem az, hogy a külföldön élő horvátok egyértelműen elkötelezettek voltak Tudjman pártja mellett, így a választókörzetükből kizárólag a HDZ képviselőjelöltjei kerültek be a parlamentbe.[84] Nemzetközi nyomásra később módosították a törvényt, amelynek eredményeképpen a külföldi horvátok által delegált parlamenti képviseleti helyek igazodtak a választói részvételhez és az átlagosan egy mandátum megszerzéséhez szükséges szavazatszámhoz. A reform eredményeként a 2003-as választáson már csak 4 parlamenti képviselő jutott a diaszpórának. 2011-ben, a horvát alkotmánybíróság felszólítására, hogy kiegyenlítsék a választókerületek méreteit, ismét módosították a

[81] Koska, 2013.

[82] 1991 és 1995 között is szavazhattak a külföldön élő állampolgárok, de ekkor még nem volt önálló választási körzetük, hanem csak pártlistára szavazhattak.

[83] Bauböck, Rainer: Expansive Citizenship: Voting beyond Territory and Membership," *PS: Political Science and Politics*, 38, 2005. 4. 683–687.

[84] *Voting from Abroad: The International IDEA Handbook*, 2007, http://www.idea.int/publications/voting_from_abroad/index.cfm.

választási törvényt – ekkortól pedig már csak 3 képviselőt választhatnak a külföldön élő horvát állampolgárok.[85]

Fontos adalék a horvát diaszpóra választójogához, hogy noha a külön diaszpóra-választókörzet indoklása az volt, hogy ezzel kárpótolják a diaszpórát a múltban ért sérelmekért, valamint kifejezzék hálájukat a horvát függetlenség elérésében nyújtott segítségükért, valójában a diaszpóra választói aktivitásának vizsgálói egyértelműen megállapították, hogy nem a kommunizmus elől menekülő emigránsok azok, akik valóban aktívak a horvát parlamenti választásokon, hanem a bosznia-hercegovinai horvátok.[86] A kétezres évek elején, a jobboldali kormányok fokozatos kiszorulásával párhuzamosan a diaszpóra meglehetősen háttérbe szorult, és csak 2011-ben került ismételten a horvát politika fókuszába.

A horvát diaszpórapolitika törvényi keretéhez az alkotmányos klauzulán és az állampolgársági és választójogi törvényen kívül hozzátartozik a 2011-ben elfogadott törvény a külföldön élő horvátokról. A törvény három kategóriát határoz meg a külföldön élő horvátokon belül: a határon túli (nemzeti kisebbségként elismert) horvátokat, a bosznia-hercegovinai horvátokat (akik ott államalkotó nemzet) és a diaszpórában élő horvátokat és azok leszármazottait. A törvény bevezeti a horvát állampolgársággal nem rendelkező külföldi horvát kategóriát is. Emiatt tehát a törvény státustörvényként is értelmezhető, hiszen az állampolgársággal nem rendelkező külföldi horvátok számára kedvezményekre jogosító státuszt hoz létre.[87]

A törvény együttműködést, támogatást, valamint az esetleges hazatelepülésben való segítségnyújtást határozza meg célként. Előirányozza új intézményi struktúrák létrehozását, amelyek a külföldön élő horvátokkal való kapcsolattartásért és politikáért felelősek: egy hivatalt, egy kormánytanácsot és parlamenti bizottságot. A törvény ezen kívül felsorol több minisztériumot és intézményt, amely a külföldi horvátok számára biztosított támogatások koordinálásában részt vesz. A Külföldön Élő Horvátok

[85] A diaszpóra és határon túli horvátok választói preferenciája továbbra is változatlan, a 2016-os parlamenti választásokon 62,72%-uk a HDZ-re voksolt.
[86] Koska, 2013.
[87] A törvény úgy fogalmaz, hogy azok a horvátok tartoznak ebbe a kategóriába, akik olyan országokban élnek, amelyek nem engedélyezik a kettős állampolgárságot, és emiatt horvát állampolgárságukról le kellett mondaniuk.

Hivatalát 2012-ben hozták létre, azóta ez az intézmény felelős a diaszpórapolitikai támogatásokért és a kapcsolattartásért.[88] A támogatási programokról a Hivatal honlapjáról nem derül ki konkrét információ, pusztán elvi szinten említődik a diaszpóra kapcsán az identitásápolás fontossága, a kulturális és az oktatási támogatások. Szintén 2011-ben fogadtak el egy stratégiai dokumentumot, „Stratégia a Horvát Köztársaság és a Horvát Köztársaságon kívül élő horvátok kapcsolatáról" címmel. 2013-tól létezik a Külföldön Élő Horvátok Tanácsadó Testülete, amely mind a határon túli, mind a diaszpórában élő horvátok képviselőit egyesíti, és a horvát kormány mellett működik.

A horvát diaszpórapolitikáról a következő állítások fogalmazhatóak meg. Az ország függetlenné válásakor a horvát nacionalista HDZ-vel a diaszpóra vezető köreiben igen szoros kapcsolat és együttműködés alakult ki, és a diaszpóra együttesen sok szempontból erőteljesen kivette a részét a függetlenség elnyeréséért folytatott harcokból és az önálló Horvátország konszolidálásából. Az anyaország rögtön a kilencvenes években szimbolikus (alkotmány) és praktikus (állampolgárság) tettekkel igyekezett bebiztosítani a jó viszonyt és együttműködést, a közvetlen egzisztenciális veszély elmúltával (és Franjo Tudjman halálával) azonban az egymás iránti figyelem kölcsönösen lankadt, és a horvát nemzetpolitika látványosabb célcsoportjává a boszniai horvátok léptek elő. 2011 után észrevehető egy újabb odafordulás a diaszpóra felé, azonban ennek egyelőre csak a szándéknyilatkozat szintű körvonalai látszódnak.[89]

[88] A kilencvenes években rövid ideig saját minisztériuma is volt a diaszpórának, Emigrációs (1991), majd Hazatelepülési és Bevándorlási (1997) Minisztérium néven.

[89] A horvát diaszpóra egyik lapja szerint pedig pusztán a bennük rejlő választói potenciál kihasználásáról szól a felélesztett diaszpórapolitika. L.: Croatia: Still Playing Same Broken Record To Diaspora.
http://www.croexpress.eu/vijest.php?vijest=5533.
(Utolsó letöltés: 2017. május 16.)

Szerbia

Szerbia a horvátországihoz nagyon hasonló helyzetben van a külföldön élő szerbekkel kapcsolatosan. Egyrészt élnek szerbek a szomszédos országokban (Magyarország, Románia) nemzeti kisebbségekként, egy másik csoportot képeznek a volt Jugoszlávia államaiban élő szerbek, végül a harmadik csoportot pedig az emigrációs hullámok által létrejött szerb diaszpóra alkotja. Utóbbi nagyságrendjét a szerb külügyminisztérium 3,5 millióra becsüli, amelyből megközelítőleg 1,5 millió szerbnek van szerb állampolgársága is,[90] de ebbe a másod- és harmadgenerációs szerb diaszpórát is bele kell érteni. A szerb diaszpóra fejlődéstörténete gyakorlatilag megegyezik a horvátéval: az első hullám a 19. század végi gazdasági emigráció volt, ezt követte a II. világháború alatti és utáni politikai indíttatású migráció, majd a hatvanas évektől egy enyhe, de folytonos, kisebb mértékben politikai, nagyobb részben gazdasági migráció. A kilencvenes évek szerb háborúi rengeteg szerbet kényszerítettek menekülésre, köztük igen sok magasan képzett szerb hagyta el az országot. Mivel a háborúk gazdaságra és az ország általános állapotára gyakorolt hatásai máig érzékelhetőek, az országból történő migráció aránya az egyik legmagasabb a kelet-európai térségben.[91]

A tengerentúli horvát diaszpóra háború alatti tevékenységével ellentétben az amerikai szerbek lobbija nem nevezhető sikeresnek. Egyedül az Egyesült-Királyságban élő szerbek érdekérvényesítő törekvése nevezhető bizonyos mértékben hatékonynak a kilencvenes években.[92] A szerb állam és a diaszpóra közötti kapcsolatok sem voltak olyan szorosak a kilencvenes években, mint azt Horvátország esetében láttuk.

[90] Diaspora - General Information, MFA Serbia, http://www.mfa.gov.rs/en/consular-affairs/diaspora/diaspora-general-information. (Utolsó letöltés: 2017. május 17.)
[91] Migration in Serbia: A Country Profile, Migration in the Black Sea Region: Regional Overview, Country Profiles and Policy Recommendations (International Organization for Migration, 2008), www.iom.hu/PDF/migration_profiles2008/Serbia_Profile2008.pdf.
[92] Hodge, Carole: *The Serb Lobby in the United Kingdom*. Donald W. Treadgold Papers no. 22. 1995.

Mivel a balkáni háborúk Szerbiában lényegében a kilencvenes években végig tartottak, Szerbia nagyjából tíz év késéssel kezdett el effektíve foglalkozni a külföldön élő szerbekkel. Az ország új alkotmányába is bekerült a külföldön élő szerbekért való felelősségvállalás. A szerb alkotmány 13. szakasza így szól: „A Szerb Köztársaság védelmezi állampolgárainak jogait és érdekeit külföldön. A Szerb Köztársaság fejleszti és előmozdítja a külföldön élő szerbek kapcsolatait az anyaországgal." Látható, hogy az alkotmányos felelősségvállalásban a külföldön élő szerbek egyes csoportjai között semmilyen különbségtétel nem jelenik meg.

Az alkotmányon kívül a jogi keretbe tartozik a diaszpóráról és a régióban élő szerbekről szóló törvény, amelyet 2009-ben fogadott el a szerb parlament. A törvény címéből is látszik, hogy itt már megtörtént a különbségtétel a külföldön élő szerbek csoportjai között. A törvény értelmében a diaszpóra kategóriába a frissen emigrált szerb állampolgárok, valamint a korábban kivándoroltak és azok leszármazottai is beletartoznak. A „szerbek a régióban" kategóriába a volt jugoszláv államok, Magyarország, Albánia, Bulgária, Románia szerb közösségei tartoznak. A fogalmi distinkción kívül a törvény általánosságban meghatározza a Szerbia és a külföldi szerbek közötti kapcsolat prioritásait: nyelvoktatás, gazdasági együttműködés, jogvédelem. Emellett a törvény létrehozza a régióbeli szerbek napját, továbbá a diaszpóra és régióbeli szerbek gyűlését, amely az anyaország és a külföldön élő szerbek közötti konzultációs fórumként funkcionál. A gyűlés munkájában a szerb tudományos, kulturális és vallási élet fontos aktorai is részt vesznek, ezen kívül a törvény rögzíti, hogy melyik közösségből hányan tagjai a gyűlésnek. Emellett külön létezik egy-egy tanács a régióbeli szerbekkel való kapcsolattartásra, és külön tanács a diaszpórával való kommunikáció érdekében, amiben a miniszterek és az ortodox egyház képviselője vesz részt. A törvény kimondja azt is, hogy a diaszpórának joga van megtanulni a cirill írást az anyaországban, amihez támogatást is biztosít az állam. Emellett rendelkezik arról, hogy milyen díjakat kaphatnak azok a külföldön élő szerbek, akik kiemelkedő módon segítik Szerbiát.

A szerb diaszpórapolitika intézményi kerete a szakpolitika rövid történelme ellenére rengeteget változott. Eleinte a Külügy-minisztérium volt a diaszpórával való kapcsolattartásért a felelős, majd a diaszpóráról és a régióban élő szerbekről szóló törvény

létrehozta a diaszpórával és a régióban élő szerbekkel való együttműködés hivatalát. Egy rövid ideig létezett külön Vallás- és diaszpóraügyi minisztérium, de a 2017-es pillanatfelvétel szerint a Külügyminisztérium hatáskörébe tartozik a szakpolitika.

2011-ben készült el a szerb diaszpóra stratégia, az akkori Vallás- és Diaszpóraügyi Minisztérium gondozásában. Ennek feladatait 2012-ben átvette a Diaszpóra Hivatal, majd 2014-ben a Külügyminisztérium. A stratégia az anyaország és a diaszpóra, valamint az anyaország és a régióbeli szerbek kapcsolatának megerősítését, illetve a diaszpóra nemzeti és kulturális identitásának megerősítését, érdek- és jogvédelmét, valamint a diaszpórában rejlő szakmai és anyagi erőforrások Szerbia gazdasági fejlesztésébe történő becsatornázását tűzi ki célul. A stratégia fő problémaként a magasan képzettek migrációját nevezi meg. Emellett listázza a régióban élő szerb közösségek fő problémáit és kihívásait is.

A 2004-es állampolgársági törvény lehetővé teszi a külföldön élő szerbek számára a szerb állampolgárság felvételét, mind az emigránsok és leszármazottaik, mind a régióban élő szerbek számára. A szerb származás bizonyítása rendkívül engedékeny, a törvény valójában semmilyen formai előírással nem rendelkezik ennek módjáról, így meglehetősen rugalmas a törvény gyakorlatba ültetése. Ez azonban érdekes módon nem generált különösebb vitát a szerb politikában, és általánosan elmondható, hogy – mivel nem csak a szerb származásúak, hanem a Szerbia területén élő külföldiekkel és más etnikumúakkal szemben is könnyű feltételeket támaszt a törvény, – a belpolitikában egyetértés mutatkozik a törvény liberális szellemiségével kapcsolatban.[93] Az állampolgársággal együtt szavazati jog is jár, azzal a korlátozással, hogy a választójogukkal élni kívánóknak előzetesen regisztrálniuk kell, és a szavazat leadása csak személyesen van lehetőség a külföldön felállított szavazóhelyeken.

A szerb diaszpórapolitika több ponton is hasonlít a horvátra. A szerb esetben is jelen van a diaszpóra iránti állami felelősségvállalás alkotmányos és törvényi deklarálása, a

[93] Rava, Nenad: Country Report: Serbia, EUDO Citizenship Observatory Country Reports, CITSEE (Badia Fiesolana, Italy: European University Institute, Revised and updated 2013), http://eudo-citizenship.eu/admin/?p=file&appl=countryProfiles&f=Serbia.pdf.

közigazgatás szintjén a szakpolitika saját intézményi kereten belül működik. Az egyértelműen látszódik, hogy – Horvátországgal ellentétben – Szerbiában a balkáni háborúk alatt nem „sajátította ki" a diaszpórát semmilyen politikai párt, így az anyaország és a diaszpóra kapcsolata egyrészt kevésbé „terhelt", másrészt viszont nem is nevezhető túlságosan szorosnak. A diaszpórapolitika jobb strukturálását szolgáló stratégiai gondolkodás Szerbiában is megindult, ugyanakkor ennek eredményei nem látszódnak még.

Lengyelország

A lengyel diaszpóra megnevezése a lengyelül „Polonia", ami a latin nyelvben Lengyelországra utal. A lengyel terminológia nem tesz tehát különbséget a kivándoroltak és a határmódosítás miatt külföldre került lengyel kisebbségek között, ők mindannyian Polonia részei. A lengyel külügyminisztérium szerint 15-20 millió a külföldön élő lengyelek száma. A diaszpóra kapcsán – a magyar esethez hasonlóan – különböző emigrációs hullámok eredményeként létrejött nagyon sokszínű csoportról beszélhetünk. Már Lengyelország felosztásakor megindult több kivándorló hullám, aztán a 19. század végi gazdasági kivándorlás alapozta meg a legnépesebb lengyel diaszpórát, az amerikait. A II. világháború alatt és után rengeteg politikai menekült, illetve a népes lengyel zsidóság nagy része hagyta el Lengyelországot. 1945 után a határmódosítások miatt is több lengyel közösség került a határon túlra, tehát a lengyel eset nem csak a diaszpóra szerkezete, hanem a határon túli kisebbségek helyzete miatt is hasonló a magyarhoz. Fontos megemlíteni, hogy a lengyel diaszpóra több mint 58%-a Amerikában él, ahol majdnem 10 millió lengyelről lehet beszélni, de szintén milliós nagyságrendű a brazíliai, a franciaországi és a németországi diaszpóra is. A volt Szovjetunió országaiban (Ukrajna, Litvánia, Oroszország) többszázezres lengyel közösségek élnek.[94]

A kommunizmus évei alatt Lengyelország és a diaszpóra kapcsolata nem volt intenzív, hiszen a diaszpóra egy markáns része erőteljesen antikommunista volt. A rendszerváltás után ezért magától értetődő volt, hogy az új Lengyelország felveszi a kapcsolatot az

[94] Halász Iván: A külhoni lengyelek és Lengyelország „diaszpóra politikája. *Regio,* 2003/4. 120–141.

elhanyagolt külföldön élő lengyelekkel. Ekkor még nem volt külön kormányzati egység a diaszpórával való kapcsolattartásra, így a Szenátuson és különböző alapítványokon keresztül történt a kapcsolat kiépítése és megerősítése, de az egyes minisztériumok (külügy, belügy, kulturális) illetékes főosztályai is foglalkoztak a kérdéssel. Lengyelország beindította TV Polonia néven a világ számos országában fogható, a külföldi lengyeleknek szóló tévécsatornát is. Eközben a diaszpóra aktív önszerveződésbe kezdett, és 1992-ben és 2001-ben a Polonia és a külföldön élő lengyelek kongresszusát megszervezve tett kísérletet arra, hogy egy diaszpóra csúcsszervezetet alapítsanak, amely az egész külföldön élő lengyelség képviselője lehetne.[95] A tény, hogy az amerikai lengyelek az anyaország NATO-csatlakozásakor komoly lobbitevékenységet végeztek, mutatja, hogy a kilencvenes években sikerült partneri viszonyt kialakítania az anyaországnak a diaszpórával.

A lengyel alkotmány 6.2. pontja szól a külföldön élő lengyelekkel kapcsolatos felelősségről: „A Lengyel Köztársaság segítséget nyújt a külföldön élő lengyelek számára nemzeti-kulturális örökségükkel való kapcsolatuk fenntartásában." Nincs tehát utalás az alkotmányban arra, hogy a külföldön élő lengyeleknek bármilyen alcsoportjai lennének, amelyek esetleg differenciált támogatási politikát tételeznének fel, a gyakorlat azonban mégis azt mutatja, hogy jelentősen elválik a diaszpóra és a határon túlra került lengyelekkel kapcsolatos anyaországi politika. Utóbbinak két fő eleme van: ezen közösségek kulturális és szociális támogatása, illetve a kedvezőtlen életkörülmények között, a volt Szovjetunió területén élők hazatelepítése (repatriálása). A nyugati diaszpóra számára nem kifejezetten az anyagi jellegű támogatások a jellemzőek, sokkal inkább a gyakorlati segítségnyújtás az oktatási és kulturális kérdésekben.[96]

Az első koherens politikai állásfoglalás a lengyel diaszpórapolitika céljairól 2002-ben született meg egy szenátusi határozat formájában. A határozat a külföldön élő lengyelekkel való kapcsolat prioritásairól szól, és noha a szöveg megkülönböztette a különböző típusú külföldi lengyel közösségeket, a célokat tekintve egységes csoportként kezeli őket. A célkitűzések között a lengyel

[95] Uo.
[96] Uo.

kisebbségek jogvédelme, a nyelvtudás fejlesztése, a kultúra ápolása szerepel, valamint megfogalmazza azt az elvárást, hogy a külföldön élő lengyelek mozdítsák elő Lengyelország nemzeti érdekeit a lakóhelyük szerinti országban.[97] Szintén 2002-ben vezették be a lengyel diaszpóra és a külföldi lengyelek emléknapját, amellyel az anyaország „elismerését fejezi ki a külföldön élő lengyeleknek az ország függetlenségének visszaszerzésében nyújtott eredményeikért, hűségükért és ragaszkodásukért, és az anyaországnak a legnehezebb pillanatokban nyújtott segítségükért”[98].

Ugyanebben az időszakban már zajlott a lengyel státustörvény vitája, amelyet azonban csak 2007-ben fogadtak el. A Karta Polaka, azaz a lengyel kártya a magyar státustörvény által bevezetett magyarigazolványhoz rendkívül hasonló kedvezményeket biztosít a kártyát (azaz a lengyeligazolványt) kiváltó lengyel nemzetiségű személyeknek. A törvény hosszas vitákat követően végül csak a volt szovjet tagköztársaságok területén élő lengyelek számára tette lehetővé a kártya megszerzését, vagyis a magyar törvényhez hasonlóan területi korlátozással él, ezáltal pedig egyértelműen elkülöníti a határon túli lengyeleket a diaszpórában élőktől.

A diaszpórapolitika törvényi keretéhez tartozik még az állampolgársági és választójogi szabályozás. Lengyelország lehetővé teszi az állampolgárság megszerzését a külföldön élő lengyelek számára, azzal a megkötéssel, hogy csak az 1918-as függetlenség után születettek leszármazottaira alkalmazható, és fontos kitétel az is, hogy az állampolgárság nem szakadhat meg a családon belül. Az 1990-es években a legtöbb állampolgársági kérvényt a klasszikus lengyel diaszpóraközösségekből, az USA-ból, Kanadából és Nyugat-Európából adták be.[99] A lengyel választási törvény lehetővé teszi a lengyelországi lakhellyel nem rendelkező állampolgárok számára is a választási részvételt parlamenti választásokon, ennek előfeltétele a választói névjegyzékbe történő regisztráció. A választójoggal személyesen, a konzuli szolgálatokon lehet élni, 2014-től a

[97] Uo.

[98] Day of the Polish diaspora and Poles abroad, http://www.rzym.msz.gov.pl/en/news/day_of_the_polish_diaspora_and_poles_abroad. (Utolsó letöltés: 2017. május 18.)

[99] Górny, Agata – Pudzianowska, Dorota: *Country Report: Poland, EUDO Citizenship Observatory Country Reports.* Badia Fiesolana, Italy: European University Institute, Revised and updated 2013.

levélszavazás is megengedett. A külföldön élő állampolgárok nem rendelkeznek külön képviselettel, szavazataikat a varsói központi választókerület szavazataihoz adják.[100]

Az Európai Unióhoz való csatlakozás Lengyelország esetében is a gazdasági- és/vagy munkamigráció egy új, meglehetősen intenzív szakaszát jelenti. A lengyelországi munkavállalók többsége Nagy-Britanniába és Németországba áramolt. Az Egyesült Királyságban a 2015-ös statisztikák szerint már a lengyelek adták a legtöbb külföldön született lakost, megelőzve a hagyományosan az első helyen szereplő Indiát.[101] Az új migrációs hullám eredményeként létrejövő új diaszpóraközösségek kihívás elé állították a lengyel diaszpórapolitikát, hiszen az 1990-től kialakult kapcsolatokon és struktúrákon keresztül ezek a személyek és közösségek már nem voltak elérhetőek.

Ebből a megfontolásból 2011 után kezdődött meg egy tervezési folyamat Lengyelországban, amelynek célja az volt, hogy a legújabb kivándorló lengyeleket is becsatornázzák a diaszpórapolitikába. 2013-ban egy felmérés is készült a külföldi lengyelek Lengyelország irányába tanúsított attitűdjeiről. A felmérés eredménye azt mutatta, hogy a fiatal, frissen emigrált lengyelek csak mérsékelten érdeklődnek Lengyelország iránt ki indított programjai iránt, és inkább szeretnének minél előbb beilleszkedni a befogadó ország társadalmába. A lengyelországi választásokon a megkérdezettek fele egyáltalán nem vesz részt, és csak 23%-uk mondta azt, hogy rendszeresen leadja szavazatát. Társasági életük nem túl aktív, és nem érdeklődnek a helyi lengyel közösség élete vagy annak megszervezése iránt sem; a megkérdezettek csupán 12%-a vesz részt valamilyen lengyel közösségi életben. Érdekes eredménye ugyanakkor a kutatásnak, hogy noha a lengyel emigránsok szervezett formában nem szívesen működnek együtt a lengyelországi szervezetekkel a lakóhelyükön, de informális úton, illetve a

[100] Korzec, Piotr – Pudzianowska, Dorota: *Access to Electoral Rights Poland, EUDO Citizenship Observatory Country Reports.* Badia Fiesolana, Italy: European University Institute, Revised and updated 2013.

[101] Poland overtakes India as country of origin, UK Migration statistics show. *BBC News*, August 25, 2016, UK Politics, http://www.bbc.com/news/uk-politics-37183733. (Utolsó letöltés: 2017. május 18.)

személyes életükben sokat tesznek Lengyelország „promótálásáért" a lakóhelyük szerinti országban.[102]

A diaszpórapolitika intézményi kerete többrétű. Az emigrációs ügyekkel hagyományosan aktívan foglalkozó Szenátus mellett a Külügyminisztériumon belül is működik a lengyel diaszpórával és a külföldi lengyelekkel való együttműködés főosztálya, illetve a politikai mező mellett különböző alapítványok látják el a diaszpórával való kapcsolattartási és támogatási funkciókat. Az intézményesített egyeztetés Lengyelország és a diaszpóra között a Szenátuson belül egy tanácsadó testület formájában működik, melybe a diaszpóra is delegálja képviselőit.

Lengyelország rögtön a kilencvenes évek elején szoros kapcsolat kialakítására törekedett a diaszpórában élő lengyelekkel, akik az anyaország közeledését pozitívan fogadták, az amerikai lengyelek sikeresnek mondható lobbitevékenységet is végeztek Lengyelország aktuális érdekeiért. A diaszpórapolitika a közigazgatási struktúrában (Szenátus, Külügyminisztérium) is hamar helyet kapott, és ezek a felelősségi területek 1990 óta kisebb változásokkal állandónak mondhatók. A diaszpóra és a határon túli lengyelek bizonyos jogi szövegekben azonos kategóriaként szerepelnek, máshol külön-külön kerülnek említésre, ám a szakpolitikai prioritások jelentősen eltérnek a két külföldi lengyel közösség esetében. Az állampolgárság és választói jog tekintetében nincs különbség a diaszpóra és a határon túli lengyelek között, a lengyel kártya viszont csak az utóbbi csoport számára elérhető. Az anyagi jellegű támogatások egyértelműen a határon túli lengyelek támogatáspolitikáját jellemzik, a diaszpóra irányába hangsúlyosabbak a szimbolikus gesztusok, illetve az identitáserősítést célzó projektek. Az uniós csatlakozást követő legújabb migráció új helyzetet teremtett a lengyel diaszpórapolitika számára, és egyelőre úgy tűnik, hogy az ország az új kihívásokra adandó válasz keresésének fázisában jár.

[102] Fiń, Anna et al.:*Views and Attitudes of the Polish Community and Poles Living Abroad on the Policy Towards Polish Expatriate Communities*. Poznań: Institute for Western Affairs, 2013.

Románia

Románia esetében az eddigi példákhoz hasonlóan beszélhetünk egy klasszikus diaszpóracsoportról, illetve a régióban élő román kisebbségekről. Utóbbiak, akiket nevezhetünk határon túli románoknak, nagyon eltérő jellegű közösségek (egyes közösségek esetében vitatott is, hogy román etnikumúnak tekinthetőek-e, ilyenek például a szerbiai vlachok), és Romániához való kötődésük is változó. A román közvélemény és politika számára a moldovai románok a legfontosabbak, ugyanakkor más külhoni román közösségekről, például a szerbiai vlachokról, a horvátországi vagy görögországi románokról homályos, illetve gyakran romantikus elképzeléseik vannak az anyaországi románoknak.[103] A diaszpóra fejlődéstörténete a klasszikus közép-európai mintázatot mutatja, bár azt hozzá kell tenni, hogy a kivándorlók száma Romániából a 20. század során jóval alulmúlta a legtöbb közép-európai ország adatait.[104] Emiatt az 1989 előtt kivándorolt „klasszikus" diaszpóra nem volt annyira jelentős sem számarányát, sem szervezettségét tekintve, mint a horvát, a lengyel vagy a magyar.

A diaszpórával való anyaországi kapcsolat – eltérően a horvátországi és a lengyelországi esettől – sokáig a romániai forradalom után is fagyos volt. A forradalmat követően kb. 170 000 román hagyta el az országot, akik, – mivel a kilencvenes évek politikai és gazdasági nehézségeiért az akkori elnököt hibáztatták, – a kommunizmus alatt emigrált (illetve disszidált) románokkal abban a tekintetben egységet alkottak, hogy Ion Iliescu elnök iránt meglehetős ellenszenvvel viseltettek. (2004-ben egy kanadai látogatásakor ki is fütyülték és megdobálták Iliescut, mire ő válaszul durván sértegette az ellene tüntetőket.[105]) A kétezres években folytatódott az erőteljes kivándorlás, főleg a schengeni vízummentesség életbelépése, 2002 után. Becslések szerint 3-4 millió kivándorló él külföldön, főként a latin nyelvű nyugat-európai országokban.

[103] Kántor Zoltán – Pászkán Zsolt: A határon túli románok és a románok státusztörvényei. *Pro Minoritate*, 2011 Tavasz, 70–81.
[104] Puskás, 1991.
[105] Kántor – Pászkán, 2011.

A román diaszpórapolitika törvényi keretének sarokköve a külföldön élő románokért való alkotmányos felelősségvállalás. A román alkotmány 7. szakasza így szól: „Az állam támogatja az ország határain kívüli románokkal való kapcsolattartást, és cselekszik az etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk megőrzéséért, fejlesztéséért és kifejezéséért, tiszteletben tartva annak az államnak a törvényeit, amelynek az állampolgárai." Nincs tehát különbségtétel a határon túli és a diaszpórában élő románok között, célként pedig alapvetően az identitásőrzésben való anyaországi segítségnyújtás van megnevezve.

Románia 1991-es állampolgársági törvényével biztosította a külföldön élő románok számára a román állampolgárság felvételét. Az 1991-es törvény három módját nevezte meg az egyszerűsített állampolgárság szerzésnek: hazatelepülés, egyszerűsített honosítás (hazatelepülés nélkül), illetve restitúció, ami az 1989 előtt román állampolgárságuktól „többféle okból" vagy akaratuk ellenére megfosztott személyeknek szól (szintén hazatelepülés nélkül is). Utóbbi lehetőség a múlt igazságtalanságaiért való kárpótlásként értelmezendő, ugyanakkor ez a bekezdés az állampolgársági törvény egyik legvitatottabb pontja, emiatt számos módosításon át is esett.[106] A kettős állampolgárságot megengedő törvény fő motivációja az volt, hogy a bukovinai és besszarábiai románok, akik 1940-ben a Szovjetunióhoz való csatoláskor elvesztették román állampolgárságukat, egyszerűsített úton válhassanak román állampolgárrá. Ez feszültséget generált Moldovával, és tömegével érkeztek állampolgársági kérelmek onnan.[107]

A külföldön élő román állampolgárok szavazati jogot is élveznek, kivéve az önkormányzati választásokat és a helyi népszavazásokat. A külföldön élő állampolgárok választójoga Románia esetében egy meglehetősen ellentmondásos és nagy vitákat kavaró törvény, főként

[106] Culic, Irina: From Restitution to Privileged Re-Naturalisation: The Expansive Politics of Dual Citizenship in Romania after 1989. *Minority Studies,* 16, 2013. 125–152. [Special Issue: Trends and Directions of Kin-State Policies in Europe and Across the Globe.]

[107] Iordachi, Constantin: Citizenship and National Identity in Romania: A Historical Overview. *Regio,* 2002. 1. 3–34.

a 2009-es államfőválasztás óta.[108] Ekkor ugyanis a választás eredménye pontosan a külföldön élő román állampolgárok szavazatain múlott, ugyanis a külföldi szavazatok összeszámolása fordította Traian Băsescu javára a szavazást. Băsescu 2004-től kezdődő elnöksége alatt a moldovai románok, illetve a Moldovával kapcsolatos külpolitikai tervek határozottan a román politika előterébe kerültek, és ezzel párhuzamosan a külföldön élő románok szavazatainak maximálása is az elnök és pártjának „programpontjává" vált.[109] Ez érthető módon az ellenzéki pártokat, pláne 2009 után, a külföldön élők szavazati jogának megkérdőjelezésére késztette, tehát nem mondható, hogy nemzeti konszenzus lenne a kettős állampolgárok szavazati jogáról Romániában.[110]

A határon túli kisebbségekkel bíró országok többségéhez hasonlóan Románia is elfogadott státustörvényt, az elsőt 1998-ban, majd egy újabb verziót 2007-ben. Az 1998-as státustörvény „a világ bármely részén élő románoknak biztosított támogatásról" rendelkezik. Ahogy már a nevéből is látszik, a törvény nem tartalmaz területi korlátozást, sem bármiféle distinkciót a különböző külhoni román közösségeket illetően. A törvény egy támogatási alapot hozott létre, lényegében más rendelkezése nem volt. Nem adott ki igazolványt a külhoni románoknak, tehát nem tekinthető klasszikus státustörvénynek, és nem határozott meg kedvezményeket sem (kivéve egyet: a Romániában tanuló külhoni román diákok szállásának térítésmentes biztosítását).

Az újabb, 2007-es törvény a legújabb migrációs trendekre született válaszreakcióként, hiszen a kétezres években már érzékelhető volt, hogy egyre több román állampolgár vállal munkát Nyugat-Európában. A törvény neve némiképp módosult, „A más országokban élő románok támogatásáról" címet viseli. Ebben a törvényben külön figyelmet kap a legújabb diaszpóra. Az új státustörvény már különbséget tesz a határon túli románok két

[108] Dumbrava, Costica: *Access to Electoral Rights Romania*. EUDO Citizenship Observatory Country Reports. Badia Fiesolana, Italy: European University Institute, 2013.

[109] Kántor – Pászkán, 2011.

[110] A román pártrendszer ugyanakkor olyannyira nem nevezhető stabilnak, hogy nehéz örökérvényű kategóriákat felállítani arról, hogy mely pártok támogatják és melyek nem a külföldön élő állampolgárok szavazati jogát.

csoportja között, és elkülöníti a Romániával szomszédos országokban, kisebbségben élőket a kivándorolt románoktól és azok leszármazottaitól. Ez a törvény is a romániai oktatást nevezi meg a külföldön élő románokat megillető jogok egyik legfontosabbjaként, ezen kívül a kultúra területén biztosít kedvezményeket. A törvény újdonsága, hogy felszólítja a román hatóságokat, hogy a külföldön dolgozó románok jogait monitorizálja, és jogsértés esetén lépjen fel az érdekükben.

Ami a román diaszpórapolitika intézményi kereteit illeti, alapvetően a külügyminisztérium, illetve azon belül a külhoni románokkal való kapcsolattartásért felelős főosztály felelős a szakterületért. Bizonyos időszakokban miniszteri megbízottat is kijelölnek a felelősségi terület élére, de összességében az állapítható meg, hogy nagyon diverz a román diaszpórapolitika intézményi és támogatási struktúrája.[111] Alapvetően két nagyobb ágra oszthatóak a határon túli románokkal foglalkozó intézmények: Moldovával, illetve a határon túli románokkal foglalkozóakra. A diaszpóra az utóbbi keretében kap helyet. Alapvetően a programszerű támogatások, illetve az oktatás területén az alanyi jogon járó támogatások a hangsúlyosak, de hangsúlyozandó, hogy a Moldovának juttatott támogatások magasan dominálnak a többi határon túli román csoportnak juttatott támogatások felett.[112] A közigazgatási egység mellett 2001-ben létrehozták a Világszerte Élő Románok Támogatásáért Minisztériumközi Bizottságot, amely a kormány tanácsadó testületeként működik.

2013-ban fogadták el a „Világszerte élő románokkal való kapcsolattartásra irányuló stratégiát", amely a diaszpóra és a határon túli románokkal való kapcsolatokról és célokról egyaránt beszél. A stratégia a 2013 és 2016 közötti időszakra szólt. A dokumentum meglehetősen általános elveket (identitásőrzés, nyelvoktatás, hagyományőrzés, kapcsolattartás) sorakoztat fel, és a stratégiai célok megnevezésénél sem jut az általánosnál konkrétabb feladatok kijelöléséig.[113] Jóval komolyabb a 2017–2020-as időszakra

[111] L. erről részletesen: Kiss Ágnes: Románia határon túli románságpolitikája az 1990–2004 között hatályos jogszabályok tükrében. *Magyar Kisebbség*, 2005. 1–2. 298–353.

[112] Uo.

[113] STRATEGIA PRIVIND RELAŢIA CU ROMÂNII DE PRETUTINDENI 2013-2016 (A világszerte élő románokkal való kapcsolattartásra irányuló

vonatkozó „Diaszpóra – Partner Románia fejlesztésében" címet viselő stratégiai dokumentum, amely a különböző külhoni román közösségeket differenciáltabban kezeli, és a diaszpóra esetében azt hangsúlyozza, hogy hazautalásaival, szakmai tudásával hogyan segítheti az anyaország fejlődését. A stratégiai dokumentum konkrét akciótervvel és megvalósítási dátumokkal operál, melyek elsődlegesen a diaszpóra Románia gazdasági életbe történő bevonására, illetve a diaszpóra virtuális térben való összefogására irányulnak.[114]

A román diaszpórapolitika összegzéseként megállapítható, hogy a külföldön élő románok csoportjai közül az ország számára egyértelműen a határon túli, azon belül is a moldovai románok képezik a legfontosabb célcsoportot, jóllehet a legtöbb dokumentumban a határon túli és a diaszpórában élő románok azonos kategóriában szerepelnek. A terminológia zavaros (a „világ bármely részén élő románok" elviekben a Romániában belül élő románokat is jelentheti, hívja fel a figyelmet Kántor és Pászkán), nemzeti stratégiát pedig nehéz kiolvasni a román szabályozásokból. Ezek alapján juthatunk arra a konklúzióra, hogy a román diaszpórapolitika leginkább belpolitikai célokat szolgál.[115] A legújabb elvándorlási hullám Romániát ugyan kifejezetten erőteljesen érinti, és noha ennek felismerése megtörtént, egyelőre elsősorban deklaratív szinten fogalmazódtak meg az erre adandó válaszok. A 2020-ig szóló stratégiai dokumentum a diaszpóra anyaországi fejlesztésébe való bevonásáról ugyan ígéretesnek tűnik, és egy-két projekt (például Diaspora Start-up, Competitive Romania) már elindult, ám ezek eredményeiről még nem rendelkezünk információval.

---

stratégia 2013-2016) (Ministerul Afacerilor Externe Departamentul Politici pentru Relaţia cu Românii de Pretutindeni, 2013), http://www.dprp.gov.ro/wp-content/uploads/2014/03/Strategie-2013.pdf.

[114] "Diaspora – Partener Pentru Dezvoltarea Romaniei (Diaszpóra – Partner Románia fejlesztésében)" (Ministerul Afacerilor Externe Departamentul Politici pentru Relaţia cu Românii de Pretutindeni, 2016), http://www.dprp.gov.ro/wp-content/uploads/2016/11/viziune-29.11.2016-.pdf.

[115] Kántor – Pászkán, 2011.

Szlovákia

A szlovák diaszpóra fejlődéstörténete a klasszikus közép-európai mintázatot követi, és a magyar diaszpórára abban az értelemben is nagyon hasonlít, hogy a legnépesebb szlovák diaszpóra az Egyesült Államokban él. Az emigráció által létrejött külföldi szlovák közösségek mellett Szlovákia esetében is beszélhetünk határon túli szlovákokról, akik a volt Osztrák-Magyar Monarchia területén szétszórt közösségekben élnek. Külön említést érdemel, hogy a csehszlovák állam története miatt a csehországi szlovákok egy olyan külhoni szlovák alcsoportot alkotnak, amelyek „külhonisága" igen rövid történetre tekint csak vissza. Az összes külföldi szlovák számát a szlovák hatóságok 1,5-2 millióra becsülik.

Mint eddig mindegyik tárgyalt ország esetében láttuk, Szlovákia is beillesztette alkotmányába a külföldön élő szlovákokért vállalt anyaországi felelősséget. Az Alkotmány 7(a) cikke így szól: „A Szlovák Köztársaság támogatja a külföldön élő szlovákok nemzeti öntudatát és kulturális identitását, továbbá pártolja az e cél elérésére létrehozott intézményeiket és az anyaországgal való kapcsolattartást." A külföldön élő szlovákok különböző csoportjairól az Alkotmány tehát nem tesz említést.

A szlovák diaszpórapolitika törvényi keretéhez hozzátartozik az 1997-ben elfogadott, majd a magyar státustörvényre való reakcióként 2005-ben módosított szlovák státustörvény. A törvény alapján a szlovák felmenőkkel rendelkező személyek (3. generációig) kérvényezhetik a „külföldön élő szlovák státust", és kapnak róla tanúsítványt is. A jogszabály tehát egyszerre státustörvény, kedvezménytörvény és honfitársi jogszabály,[116] és fontos kitétele, hogy nem szűkíti le az érintettek körét a határon túli szlovák kisebbségekre, hanem a diaszpórára is érvényes. A törvény által garantált kedvezmények között letelepedés, munkavállalás, tanulás, illetve utazási kedvezmények szerepelnek. Annak ellenére, hogy a törvény minden külföldön élő szlovákra érvényes és viszonylag bőkezű a biztosított kedvezményeket illetően, nagyon kevesen

[116] Halász Iván: Szlovákia, a külföldön élő szlovák állampolgárok és a határon túli szlovákok Kapcsolatai." In *Állampolgárság Európában, 2005.* Europa Institut Budapest, 2005.
http://www.europainstitut.hu/index.php/24-sonstiges/915-allampolgarsag-halasz.

(2005-ig csak tízezren) éltek a státustörvény adta lehetőséggel és váltották ki szlovák kártyájukat.

A korai státustörvény magyarázata az, hogy Szlovákia már a függetlenedéskor kedvezni kívánt a főleg észak-amerikai diaszpórának, bízva abban, hogy tőkét és politikai lobbit fognak biztosítani Szlovákiának. Ez azonban naiv elvárás volt, ugyanis az amerikai és kanadai szlovák diaszpóra, bár számszerűleg nem jelentéktelen, a más közép-európai (például a lengyel vagy magyar) diaszpóráknál nagyobb mértékben asszimilálódott, illetve megosztottabb is.[117]

Az állampolgársági szabályozás Szlovákia esetében nem vizsgálható a 2010 utáni magyarországi állampolgársági törvénymódosítás figyelembevétele nélkül. 2010-ig bezáróan Szlovákia lehetővé tette a kettős állampolgárságot, azonban fontos kitétel, hogy szlovákiai lakóhely nélkül nem volt lehetséges az ország állampolgárává válni. Szlovákiai lakóhely nélkül tehát nem válhatott senki szlovák állampolgárrá, de a többes állampolgárságot tolerálta a rendszer. Ugyanakkor kedvezményesen honosodhattak a korábbi csehszlovák állampolgárok, azok, akik a Csehszlovák államszövetség idején elvesztették csehszlovák állampolgárságukat, illetve azok, akik az 1997-es státustörvény értelmében szlovák kártyával rendelkeztek. Esetükben a törvény nem követelt meg az állampolgárság felvétele előtt 8 év szlovákiai tartózkodást (ami a nem szlovák származású kérelmezőkre viszont vonatkozott), csak 3 évnyi helyben lakást, illetve nem mentesültek a nyelvtudás bizonyításának követelménye alól sem. Nem volt tehát kifejezetten könnyű a szlovák származásúak honosodása 2010 előtt sem.

A 2010-es szigorítás a magyar állampolgársági törvény módosítására volt válaszreakció. Mivel Magyarország lehetővé tette, hogy a külföldön élő magyarok magyarországi lakóhely nélkül is állampolgárokká váljanak, Szlovákia úgy módosította a törvényt, hogy azok a szlovák állampolgárok, akik valamely más ország állampolgárságát felveszik, elveszítik a szlovák állampolgárságukat. A szlovák állampolgárság elvesztésének kilátása elrettentő azoknak a szlovákiai magyaroknak, akik Magyarországra való áttelepülés nélkül szeretnék felvenni a magyar állampolgárságot, ugyanakkor a szlovák törvénymódosítás nem csak a magyar nemzetiségű szlovák

[117] Uo.

állampolgárokat hozza nehéz helyzetbe, hanem például a cseh és szlovák kettős állampolgárokat is, valamint azokat a szlovákokat, akik szlovák állampolgárságukat megtartva külföldön élnek, és a lakóhelyük szerinti országban állampolgárságot szereztek. 2010 óta tehát Szlovákia tiltja a kettős állampolgárságot.

A szlovák diaszpórapolitika intézményi reprezentánsa a Külügyminisztérium, illetve a státustörvény 2005-ös módosításával[118] létrehozták a Külföldön élő szlovákok hivatalát. A kormányzati struktúrák mellett már 1995-től létezik a House of Expatriate Slovaks, azaz a külföldön élő szlovákok háza, amelynek célja a kulturális együttműködések koordinálása és a külföldi szlovák intézmények támogatása.[119]

A diaszpórával való kapcsolattartás és dialógus biztosítása a Magyar Állandó Értekezletre nagyon hasonlító keretben történik. 1999 óta létezik a Szlovák Köztársaság és Külföldi Szlovákok Állandó Értekezlete, amelyet évente rendeznek meg, azonban a szlovák állam részéről általában alacsonyabb szintű politikai szereplő szokott részt venni rajta (a magyar kormányok miniszterelnöki szinten is képviseltetik magukat, Szlovákia esetében többnyire államtitkári szintű részvétel van). A Szlovák Állandó Értekezleten 2002-ben a résztvevők létrehozták a Külföldi Szlovákok Világszövetségét. Ez 23 ország 98 tagszervezetéből áll. A szervezet célja a külföldön élő szlovákok érdekeinek koordinált képviselete.[120] Szintén az Állandó Értekezlet kezdeményezte a külföldi szlovákok múzeumának létrehozását 2016-ban.[121]

A szlovák diaszpórapolitikáról a következő megállapítások tehetőek. Az ország nagyszámú, és a közép-európai országokéhoz hasonló struktúrájú diaszpórával bír. Az ország függetlenedését követő években a szlovák politikai elit bízott abban, hogy – kivált az

[118] A 2005-ös törvénymódosítás szintén egy magyar törvénykezésre, a magyar státustörvényre volt válaszreakció, de mivel a diaszpórapolitika szempontjából ez kevésbé releváns, ezért részleteiben ezt nem tárgyalom.

[119] Kusa, Dagmar: The Slovak Question and the Slovak Answer. In: Bauböck, Rainer – Perchinig, Bernhard – Sievers, Wiebke (eds.): *Citizenship Policies in the New Europe*. Amsterdam: University Press, 2009.

[120] Halász, 2005.

[121] *Centre for Slovaks Abroad Founded in Bratislava*, spectator.sme.sk, October 31, 2016, https://spectator.sme.sk/c/20372025/centre-for-slovaks-abroad-founded-in-bratislava.html. (Utolsó letöltés: 2017. május 21.

Észak-Amerikában élő szlovák diaszpóra – intenzíven bekapcsolódik majd az ország gazdasági fejlesztésébe, illetve lobbierőket fog mozgósítani a szlovák nemzeti érdekekért. Emiatt az első évtizedben az ország külföldön élő szlovákokat érintő politikájában a diaszpóra és a határon túli szlovákok kérdése nem vált szét, a biztosított kedvezmények és szimbolikus gesztusok egyformán érintették a két csoportot. A napnyugaton élő szlovákokhoz fűzött remények azonban hamar szertefoszlottak, így a diaszpórapolitika is elvesztette kezdeti lendületét. A magyar státustörvény elfogadására, illetve a magyar állampolgársági törvény módosítására adott szlovák válaszreakciók arra engednek következtetni, hogy a szlovák diaszpórapolitika nagymértékben az ország szomszédsági és külpolitikájának függvénye, egyfajta reaktív szakpolitika, amelyben a külföldi szlovákok támogatása többnyire szimbolikus gesztusokban merül ki. Az országot a többi közép-európai államhoz hasonlóan intenzíven érintő legújabb migrációra még diskurzus szintjén sem keresi a választ a szlovák politikai elit. Ugyanakkor a külföldi szlovákok proaktív szereplőkké tudnak előlépni a szlovák diaszpórapolitika gyakran légüres terében, amelyre a szlovák állam partnerként reagál.

Szlovénia

Szlovénia diaszpórájának fejlődése szintén az Osztrák-Magyar Monarchia területéről való 19. század végi kivándorlási hullámmal kezdődött meg, amit a világháborús menekültek egészítettek ki. Szlovénia helyzete ugyanakkor abból a szempontból egyedi az eddig tárgyalt országokhoz képest, hogy a jugoszláv időkben az ország inkább bevándorlási célpont volt, hiszen gazdasági mutatói felülmúlták a jugoszláv tagállamokét. Mivel a szlovéniai függetlenedés nem torkollt a többi ex-jugoszláv államéhoz hasonló háborúba, a kivándorlás 1990-et követően sem indult be. Szlovénia területéről nagyobb mértékű kivándorlás 1945-öt követően ezért csak 2004 után kezdődött (ezres nagyságrendről beszélhetünk), aminek eredményeként ma az EU országaiban kb. 40 000 szlovén

állampolgár él.[122] Az elvándorlók többnyire a magasan képzettek köréből kerülnek ki. A diaszpóra mellett Szlovénia esetében is fontos tényező a határon túli szlovénok kérdése; a legfontosabb ilyen szlovén közösségek Olaszországban és Ausztriában élnek, de a többi, Szlovéniával szomszédos országban is vannak kisebb (és kevésbé szervezett, illetve erősebben asszimilálódott) szlovén kisebbségek.

Szlovénia alkotmányának 5. cikke szól a külföldön élő szlovénokért vállalt anyaországi felelősségről: „Az állam saját területén védi az ember jogait és alapvető szabadságjogait, biztosítja az őshonos olasz és magyar nemzeti közösség jogait. Gondoskodik az őshonos szlovén nemzeti kisebbségekről a szomszédos országokban, a kivándorolt szlovénekről és a vendégmunkásokról, valamint elősegíti kapcsolataikat hazájukkal. (…) Azok a szlovének, akik nem szlovén állampolgárok, Szlovéniában külön jogokat és kedvezményeket élvezhetnek. E jogok és kedvezmények fajtáit és kereteit törvény állapítja meg."

A külföldön élő szlovének jogairól tehát az Alkotmány értelmében külön törvénynek kell rendelkeznie, ez azonban csak 2006-ban született meg. Noha 1996-ban már egy határozat elfogadásra került a témában, az azonban csak a szomszédos országokban élő őshonos szlovén kisebbségek helyzetéről rendelkezett. Ezt követte egy 2002-es állásfoglalás a külföldön élő szlovénekről.[123] A 2006-os törvény a külföldön élő szlovének és Szlovénia kapcsolatáról szól, és leszögezi, hogy minden szlovén, lakóhelyétől függetlenül része a szlovén nemzetnek, amelynek Szlovénia az anyaállama. A törvény szlovén státustörvényként is funkcionál, hiszen bevezeti az „állampolgárság nélküli külföldi szlovén" státusát. Az állampolgársággal nem bíró külföldi szlovének a törvény értelmében kérvényezhetik a külföldi szlovén státust, ennek feltétele a szlovén származás (ennek bizonyítása nincs

[122] Badurashvili, Irina: Diaspora and Government: Cases of Ireland, Italy and Slovenia. In *Promoting Well Managed Migration between The EU and Georgia.* Tbilisi: Caucasus Institute for Peace, Democracy and Development, 2014.

[123] Medved, Felicita: 'Unified Slovenian Nation': Slovenian Citizenship Policy towards Slovenians Abroad. *Minority Studies*, 16., 2013. 153–187. [Special Issue: Trends and Directions of Kin-State Policies in Europe and Across the Globe]

specifikálva[124]), aktív részvétel valamilyen külföldi szlovén szervezetben, és effektív kapcsolat az anyaországgal. A külföldi szlovén státusát bárhol élő szlovén kérvényezheti, a törvény nem szab területi korlátozást. A státussal kedvezmények járnak a munkavállalás, oktatás, kultúra és kutatás terén Szlovénia területén belül.

A 2006-os törvény ezen kívül a hazatelepülést is szabályozza. Ez a lehetőség olyan szlovén személyekre érvényes, akik gazdaságilag nehéz helyzetű országban élnek. Ebben az esetben Szlovénia állja a hazatelepülés költségeit, illetve bizonyos támogatásokat is ad az anyaországi integrációhoz. Ez a támogatási forma nem nevezhető kifejezetten eredményesnek, ugyanis mindössze pár argentínai szlovén család élt a lehetőséggel a kétezres évek elején.

Az állampolgársági szabályozás Szlovénia esetében kifejezetten érdekes, ugyanis létezik is, meg nem is a külföldön élő, Szlovéniában állandó lakóhellyel nem rendelkező szlovének számára kedvezményes honosítás. Az állampolgársági törvény alapvetően azt mondja ki, hogy a külföldön élő szlovének vagy szlovén származású személyek (negyedik generációig) kedvezményesen kaphatják meg a szlovén állampolgárságot, amennyiben Szlovéniában telepednek le. Ugyanakkor a törvény lehetővé teszi az úgynevezett „kivételes egyszerűsített honosítást", amely értelmében szlovén állampolgárság adható egyszerűsített eljárásban olyan személyeknek, akik szlovén állampolgársággal való felruházása szlovén nemzeti érdeket szolgál, és amennyiben az adott személy szlovén származású, úgy esetében a szlovéniai lakhely kritériumának nem kell megfelelni. A gyakorlatban a szlovén származású személyek állampolgárság igénylésekor elegendő ok szokott lenni a szlovén származás ahhoz, hogy esetükben a „nemzeti érdekeket szolgáló" érvre hivatkozzanak, s mivel esetükben a szlovéniai lakóhelytől el lehet tekinteni, így ha törvényi szinten nem is explicit, a gyakorlatban mégis működik a külföldi szlovének lakóhely nélküli állampolgárság-szerzése.[125]

A külföldön élő, szlovéniai lakóhellyel nem rendelkező állampolgárok szavazati joggal is rendelkeznek. Levélszavazásra,

[124] Valentinčič, Dejan: Slovenia's Attitude Towards Slovenian Minorities in Neighbouring Countries. *European Perspectives – Journal on European Perspectives of the Western Balkans* 6, 2014. 2. 63–83.
[125] Medved, 2013.

illetve diplomáciai és konzuli képviseleteken személyes szavazásra van lehetőségük a parlamenti és elnökválasztások alkalmával. Szavazataikat ahhoz a választókerülethez számolják, ahol nekik vagy felmenőiknek a legutolsó lakóhelyük volt, ha ezt nem lehet megállapítani, akkor az állampolgár maga választhatja ki a választókerületet.[126]

A szlovén diaszpórapolitika intézményi felelőse a Külhoni és a Diaszpórában Élő Szlovének Kormányhivatala, amely önálló, egyik minisztérium alá sem rendelt kormányzati egység. A 2006-os státustörvény értelmében élén tárca nélküli miniszter áll, korábban államtitkári szintű vezetője volt. A Hivatal felelős a külföldi szlovén közösségekkel való kapcsolattartásért és együttműködésért, illetve támogatásukért.[127] A diaszpóra oldaláról 1991 óta létezik a Szlovén Világkongresszus, amely a külföldi szlovének fő ernyőszervezeteként jött létre, de tevékenysége elsősorban szakmai konferenciák szervezésében nyilvánul meg.[128] A 2006-os státusörvény létrehozta a Külföldi Szlovének Tanácsát és a Szomszédos Országokban Élő Szlovének Tanácsát, mindkettőt a szlovén kormány és a külföldi szlovénekkel való egyeztetés céljából. Mindkét tanácsnak a miniszterelnök az elnöke, a tagok pedig a hazai kormányzati szférából és az érintett közösségekből kerülnek ki.[129]

A kétezres évek elejétől beinduló új migrációs hullámra és annak kihívásaira Szlovénia – a többi közép-európai állammal szemben – szinte az első perctől kezdve keresi a választ. Dokumentumok szintjén 2008-ban a külföldön élő szlovének és Szlovénia kapcsolatáról fogadtak el egy stratégiát, amelyet 2009-ben egy akcióterv követett a külföldön élő szlovén származású kutatókkal és szakértőkkel való együttműködésről – vagyis a magasan képzettek elvándorlását valóban hamar felismerték és próbálták kezelni. Az akcióterv eredménye lett többek között az is, hogy a szlovén tudományos tanácsba is meghívták a külföldön élő szlovén kutatókat, ezáltal próbálva meg bevonni őket az anyaországi

[126] Accetto, Matej: *Access to Electoral Rights Slovenia*. EUDO Citizenship Observatory Country Reports. Badia Fiesolana, Italy: European University Institute, 2013.
[127] Areas of Activity | Government's Office for Slovenians Abroad, http://www.uszs.gov.si/en/areas_of_activity/. (Utolsó letöltés: 2017. május 24.)
[128] Badurashvili, 2015.
[129] Medved, 2013.

tudománypolitikába. 2010-ben egy másik akciótervet is elfogadtak, amely a szomszédos államokban és a külföldön élő szlovén fiatalok támogatásáról szól.[130] Az akcióterv célja a másod- és harmadgenerációs szlovén fiatalok identitáserősítése, amely nyelvtanulással és csereprogramok keretében valósulhat meg.

Az új emigrációra való reagálás nem csak szimbolikus gesztusokban és az anyaországi kapcsolatok megerősítésében testesül meg, hanem Szlovénia próbálkozik a külföldi tőkeerős szlovénokban rejlő gazdasági lehetőségek kihasználására is. Ennek példái a 2003-ban Slovene Business Network Initiative és a 2004-ben Business Development Council for Slovenes from Abroad néven indult kezdeményezések, amelyek a diaszpórapolitika kifejezetten profitorientált projektjei.[131]

Szlovénia viszonylag kis diaszpórával rendelkezik, amelynek 1945 óta lényegében a kétezres évek elejéig nem volt jelentősebb utánpótlása. A diaszpórapolitika törvényi, intézményi és szimbolikus szinten is összefonódik a határon túli őshonos szlovén kisebbségekkel, a különböző külföldi közösségek között különbségtétel ezeken az elemzési szinteken nem látható. Ez alól egyedül a legújabb migráció kihívásainak kezelése, illetve az abban rejlő potenciál kihasználásának kezdeti lépései a kivételek, amelyek elsősorban nyilvánvalóan a legújabb diaszpóra csoportokat célozzák.

Regionális következtetések

A közép-európai diaszpóra fejlődéstörténetében a 20. század közepéig a kivándorlási hullámok hasonló jellemzőkkel bíró diaszpóraközösségeket eredményeztek minden vizsgált ország esetében, a „szétfejlődés" 1945 után következett be, amikor különböző célú és volumenű kivándorlási hullámok eredményeként különböző karakterű emigráns csoportok váltak a diaszpóra részévé. Az 1990 utáni időszak egy újabb nagy választóvonalat jelent, hiszen ekkor megint csak nagyon eltérő az egyes országok esetében, hogy mikor és milyen karakterű csoportok vándoroltak vagy menekültek el az országból.

[130] Legislation | Government's Office for Slovenians Abroad, http://www.uszs.gov.si/en/legislation/. (Utolsó letöltés: 2017. május 15.)
[131] Badurashvili, 2015.

Közös diaszpórapolitikai elemnek tekinthetjük azt, hogy 1945 és 1990 között az anyaországok nem, vagy csak alig tartottak fent kapcsolatot a diaszpórában élőkkel, illetve egyes időszakokban kifejezetten ellenséges volt a diaszpóra nemzeti és/vagy demokratikus csoportjainak az anyaországi kommunista vezetéshez való viszonya. Emiatt csak 1990 után beszélhetünk valódi diaszpórapolitikákról a tárgyalt országok esetében. További közös jellemzőnek tekinthetjük azt is, hogy a diaszpóra felé irányuló politika nagymértékben összefonódik az anyaország határon túli nemzeti kisebbségei felé irányuló politikákkal, mind szimbolikus, mind törvényi, mind intézményi értelemben. Az eltérések viszont jól megragadhatóak abban, hogy milyen mértékű összefonódásról beszélhetünk az egyes országok esetében a kétféle külföldön élő népességet célzó politikák területén.

Láthattuk, hogy mindegyik tárgyalt ország alkotmányában szerepel valamilyen formában a külföldön élő „nemzetrészek" iránti felelősségvállalás, abban viszont már különbségeket látunk, hogy külön említik-e a diaszpórát és a szomszédos államokban élő kisebbségeket, vagy osztatlan csoportként kerülnek említésre. Szintén minden ország esetében láttuk, hogy valamilyen törvény keretében kezeli a külföldön élők státusát. Ezek a legtöbb esetben szó szerint státustörvények, a szerb és a román törvényt kivéve, amelyek nem hoznak létre valódi külhoni „státust". A közép-európai státustörvények közül a szlovák, a szlovén és a horvát egyaránt vonatkozik a diaszpórában élőkre és a régióban élő határon túli közösségekre, míg a lengyel csak a posztszovjet térségben élő lengyel kisebbségekre vonatkozik.

Az állampolgársági szabályozásokat is vizsgáltam abból a szempontból, hogy lehetővé teszik-e az anyaország állampolgárságának felvételét anyaországi lakóhely megléte nélkül. Ez a kitétel azért fontos, mert a frissen kivándorolt csoportokat kivéve a diaszpórában élőknek csak ritkán van anyaországi lakóhelye. A vizsgált országok közül egyedül Szlovákia nem teszi lehetővé a kedvezményes honosításnak ezt a fajtáját, ám ismételten hangsúlyozni kell, hogy a szlovák szabályozást a magyar állampolgársági törvény reakciójaként kell értelmezni, és nem elsősorban a szlovák diaszpóra iránti viszonyulásként. Szlovénia esetében hivatalosan nincs mód a kedvezményes honosításra, ugyanakkor a törvénynek vannak olyan rendelkezései, amelyek

biztosítanak kiskaput a külföldön élő szlovének és a szlovén származásúak számára a lakóhely nélküli állampolgárság megszerzésére.

Az is megállapítható, hogy a külföldön élő állampolgárok számára szinte mindegyik országban biztosított a szavazati jog, itt az egyetlen kivétel Szlovákia, ahol eleve nincs mód kettős állampolgárságra.[132] A külföldön élő állampolgárok szavazati joga a kilencvenes években Horvátország esetében politikai vitákat és feszültséget okozott, Romániában pedig bizonyos időszakokban döntő fontosságúnak bizonyult a diaszpóra szavazata, ezért érzékeny kérdésnek számít, a többi országban viszont nem generál különösebb problémát szavazati jogmegadása.

A diaszpórapolitika intézményi kerete egyes országokban stabil, máshol kifejezetten változó volt 1990 óta. Szlovákia, Szlovénia és Horvátország esetében jelenleg kormányhivatal felel a diaszpórával való kapcsolattartásért és támogatásokért, de utóbbiban sokáig külön minisztériuma volt a diaszpórának. Romániában korábban szintén létezett diaszpóraügyi minisztérium, jelenleg azonban a külügyminisztériumhoz tartozik a felelősségi terület. Csakúgy, mint Lengyelországban, ahol viszont a Szenátus hagyományosan igen aktív a diaszpórát érintő ügyekben, így ez a két testület osztozik a szakpolitika irányításán. Szerbiában jelenleg szintén saját minisztériuma van a diaszpórának. Az intézményi kerethez tartoznak a diaszpórával való dialógus biztosítását szolgáló fórumok is, amelyeket mindegyik országban megtalálunk valamilyen formában, Romániát kivéve.

A kétezres évektől – Szlovákiát kivéve – a vizsgált országokban láthatóak annak jelei, hogy a legújabb kivándorlási hullámra igyekeznek valamilyen választ adni az anyaországi kormányok. Jóllehet ezeket a dokumentumokat stratégiáknak nevezik ezek az országok, valójában stratégiai tervezés, arra épülő vagy építhető elemek csak elvétve találhatóak a dokumentumokban. Többnyire tehát arról van szó, hogy diszkurzív szinten megjelenik az új diaszpórával járó kihívásokra adandó válaszok igénye a kétezres-

[132] Ez természetesen egy leegyszerűsítő állítás, hiszen azok a szlovák állampolgárok, akik külföldön élnek, de nem vették fel a másik ország állampolgárságát (vagyis nem kettős állampolgárok), természetesen élhetnek választójogukkal.

kétezertízes években, de valódi koncepciót egyelőre csak Szlovénia esetében látni (illetve a legutóbbi, 2017-es román stratégia mögött feltételezhetünk valós tervezési munkát, ám ennek valódiságáról és komolyságáról még nem lehet ítéletet mondani).

A papírforma szerinti jellemzők alapján tehát azt mondhatnánk, hogy a közép-európai országok diaszpórapolitikája nagyon hasonló, hiszen szinte mindegyik esetében ugyanazokat az elemeket fedezzük fel. Ennek ellenére mégis azt gondolom, hogy a lényeg a részletekben rejlik, nem a deskriptív adatolásban. Összehasonlításban, elemekre lebontva bármennyire hasonló például a horvát és a lengyel diaszpórapolitika, ha számításba vesszük a kilencvenes években a horvát diaszpóra mobilizációját és annak politikai következményeit, illetve azt, hogy a lengyel diaszpórapolitika kevésbé politizálódott át, és a belpolitikára nincs lényegi hatással, a két eset mégiscsak lényegileg különbözik egymástól. Ugyanígy azt sem mondhatjuk, hogy a leginkább (hol kül-, hol bel-) politikai célokat szolgáló román diaszpórapolitika egy tőről fakad akár a szlovén, akár a szerb példával. Végül a szlovák diaszpórapolitika visszafogottsága ugyan papírforma szerint közel állhatna a román vagy a szlovén példához, ebben az esetben viszont nem tekinthetünk el attól a ténytől, hogy a szlovák diaszpórapolitika jellemzői nagymértékben a magyar nemzetpolitikai lépésekre adott szlovák politikai reakciók eredményei. Konklúzióm tehát az, hogy noha rengeteg közös vonás található a közép-európai államok diaszpórapolitikáiban, nem lehet azokat az egyes országok sajátos helyzete, történelmi öröksége, belpolitikai szembenállásai vagy akár kényszerhelyzetei (például balkáni háborúk) figyelembevétele nélkül vizsgálni. A differenciáltabb vizsgálati fókusz viszont rávilágít ezeknek a diaszpórapolitikáknak a különbözőségeire, egyediségére.

Ha a gamleni tipológiában szeretnénk elhelyezni a közép-európai diaszpórapolitikákat, akkor többségük a jogkiterjesztő és a kapacitásépítő típusba sorolható be, hiszen az állampolgárság és a szavazati jog kiterjesztése (jogkiterjesztés) a szlovák esetet leszámítva mindenhol megjelenik, és minden esetben léteznek támogatási formák, valamint szimbolikus gesztusok (kapacitásépítés) a diaszpóra felé. Kötelezettségbehajtásra a horvát és a román eset lehet példa a diaszpóra szavazati potenciálja miatt, gazdasági vagy egyéb erőforráskiaknázásra egyelőre minden ország esetében csak tervek vannak. Azonban, csakúgy, mint a klasszikus

diaszpórapolitikáknál, a közép-európaiaknál is időben változott az, hogy éppen melyik aspektus jellemezte erőteljesebben a diaszpórapolitikát. Éppen ezért az egyértelmű kategorizáció helyett (vagy mellett) érdemes a diaszpórapolitika történeti fejlődését, fontosabb fordulópontjait is figyelembe venni.

Típus (Gamlen)	**Politikai gyakorlat**	**Horvátország**	**Szerbia**	**Lengyelország**	**Románia**	**Szlovákia**	**Szlovénia**
Kapacitás-építő	Szimbolikus nemzetépítés	+	+	+	+	+	+
	Intézmények	+	+	+	+	+	+
Jogkiterjesztő	Állampolgárság	+	+	+	+	-	+
	Szavazati jog	+	+	+	+	-	+
	Polgári és szociális jogok	-	-	-	-	-	-
Kötelezettség-behajtó	Befektetés-ösztönzés	-	-*	-	-*	-	-
	Network	-	- *	-	-*	-	+
	Lobbi	’90-es években volt jellemző	-	-	-	-	-

*Deklaratív szinten tervezett

Felhasznált irodalom

About EPIC Ireland | Dublin Docks Tourist Attraction, EPIC, http://epicchq.com/about-epic-irish-emigration-museum/. (Utolsó letöltés: 2017. október 26.)

Accetto, Matej: *Access to Electoral Rights Slovenia*. EUDO Citizenship Observatory Country Reports. Badia Fiesolana, Italy: European University Institute, 2013.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, 1991.

Anderson, Benedict O'Gorman Richard – Kligman, Gail: *Long-Distance Nationalism: World Capitalism and the Rise of Identity Politics*. Centre for Asian Studies Amsterdam, 1992.

Az Örmény Köztársaság Alkotmánya. http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=eng (Utolsó letöltés: 2017. április 26.)

Badurashvili, Irina: Diaspora and Government: Cases of Ireland, Italy and Slovenia. In *Promoting Well Managed Migration between The EU and Georgia.* Tbilisi: Caucasus Institute for Peace, Democracy and Development, 2014.

Bauböck, Rainer: Stakeholder Citizenship and Transnational Political Participation. A Normative Evaluation of External Voting. *Fordham Law Review,* 75, 2007. 5.

Bauböck, Rainer: Expansive Citizenship: Voting beyond Territory and Membership," *PS: Political Science and Politics,* 38, 2005. 4. 683–687.

Beit Hatfutsot - The Museum of The Jewish People. In Tel Aviv | About, Beit Hatfutsot, https://www.bh.org.il/about-us/about-beit-hatfutsot/. (Utolsó letöltés: 2017. november 28.)

Ben-Gurion-Israel and the Diaspora – The Ben-Gurion Blaustein Agreement http://www.zionism-israel.com/hdoc/Ben-Gurion-Blaustein_Zionism_Diaspora.htm. (Utolsó letöltés: 2017. március 22.)

Brubaker, Rogers: The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between 'Civic' and 'Ethnic' Nationalism," In: *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective*, ed. Hanspeter Kriesi et al., Zurich: Ruegger, 1995. 55–71.

Centre for Slovaks Abroad Founded in Bratislava. Spectator.sme.sk, October 31, 2016, https://spectator.sme.sk/c/20372025/centre-for-slovaks-abroad-founded-in-bratislava.html. (Utolsó letöltés: 2017. május 21.)

Cochrane, Feargal: Irish-America, the End of the IRA's Armed Struggle and the Utility of `Soft Power. *Journal of Peace Research,* 44, 2007. 2. 215–231.

Croatia: Still Playing Same Broken Record to Diaspora." *Croexpress.eu*. http://www.croexpress.eu/vijest.php?vijest=5533. (Utolsó letöltés: 2017. május 16.)

Csergő, Zsuzsa – Goldgeir, James M.: Nationalist Strategies and European Integration. In: *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*, ed. Zoltán Kántor et al. Sapporo: Hokkaido University, Slavic Research Center, 2004.

Culic, Irina: From Restitution to Privileged Re-Naturalisation: The Expansive Politics of Dual Citizenship in Romania after 1989. *Minority Studies,* 16, 2013. 125–152. [Special Issue: Trends and Directions of Kin-State Policies in Europe and Across the Globe.]

Day of the Polish diaspora and Poles abroad, http://www.rzym.msz.gov.pl/en/news/day_of_the_polish_diaspora_and_poles_abroad. (Utolsó letöltés: 2017. május 18.)

Délano, Alexandra – Alan Gamlen: Comparing and Theorizing State–diaspora Relations. *Political Geography,* 41. 2014. July, 43–53.

Diaspora – Partener Pentru Dezvoltarea Romaniei (Diaszpóra – Partner Románia fejlesztésében)" (Ministerul Afacerilor Externe Departamentul Politici pentru Relaţia cu Românii de Pretutindeni, 2016), http://www.dprp.gov.ro/wp-content/uploads/2016/11/viziune-29.11.2016-.pdf.

Dufoix, Stéphane: From Nationals Abroad to 'Diaspora': The Rise and Progress of Extra-Territorial and Over-State Nations. *Diaspora Studies*, 4, 2011. 1–20.

Dumbrava, Costica: *Access to Electoral Rights Romania.* EUDO Citizenship Observatory Country Reports. Badia Fiesolana, Italy: European University Institute, 2013.

Emigration Today| | EMIGRE: Current Irish Emigration and Return UCC, https://www.ucc.ie/en/emigre/emigration/. (Utolsó letöltés: 2017. október 26.)

Fiń, Anna et al.:*Views and Attitudes of the Polish Community and Poles Living Abroad on the Policy Towards Polish Expatriate Communities*. Poznań: Institute for Western Affairs, 2013.

Gamlen, Alan: *Diaspora Engagement Policies: What Are They, and What Kinds of States Use Them?* Centre on Migration, Policy and Society, Working Paper No.32. University of Oxford, 2006.

Gamlen, Alan: The Emigration State and the Modern Geopolitical Imagination." *Political Geography*, 27, 2008. 8. 840–856.

Gamlen, Alan: Diaspora Institutions and Diaspora Governance. *International Migration Review*, 48, 2014. 1. 180–217.

Gans, Herbert J.: Symbolic Ethnicity: The Future of Ethnic Groups and Cultures in America," *Ethnic and Racial Studies*, 2, 1979. 1. 1–20.

Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Cornell University Press, 2008.

Global Irish – Ireland's Diaspora Strategy (Department of Foreign Affairs and Trade, 2015). https://www.dfa.ie/media/globalirish/global-irish-irelands-diaspora-policy.pdf 17.o. (Utolsó letöltés: 2017. szeptember 5.)

Górny, Agata – Pudzianowska, Dorota: *Country Report: Poland, EUDO Citizenship Observatory Country Reports.* Badia Fiesolana, Italy: European University Institute, Revised and updated 2013.

Governments of Israel, https://www.knesset.gov.il/govt/eng/GovtByNumber_eng.asp?govt=34. (Utolsó letöltés: 2017. március 24.)

Gráda, Cormac Ó.: *Ireland: A New Economic History, 1780-1939*. Oxford: Clarendon Press, 1995.

Gregg, Heather S.: *Divided They Conquer: The Success of Armenian Ethnic Lobbies in the United States.* Inter-University Committee on International Migration, 2002.

Halász Iván: A külhoni lengyelek és Lengyelország „diaszpóra politikája. *Regio*, 2003/4. 120–141.

Halász Iván: Szlovákia, a külföldön élő szlovák állampolgárok és a határon túli szlovákok Kapcsolatai." In *Állampolgárság Európában, 2005.* Europa Institut Budapest, 2005. http://www.europainstitut.hu/index.php/24-sonstiges/915-allampolgarsag-halasz.

Herner-Kovács Eszter: Elméleti keretek a diaszpóra-politikák vizsgálatához. *Kisebbségkutatás*, 2015/2. 34–39.

Hobsbawm, E. J.: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press, 2012.

Hodge, Carole: *The Serb Lobby in the United Kingdom*. Donald W. Treadgold Papers no. 22. 1995.

International Organization for Migration. *Developing a Road Map for Engaging Diasporas in Development*. International Organization for Migration; Migration Policy Institute, 2012. https://gfmd.org/files/pfp/Diaspora_Handbook_17April2012.pdf.

Iordachi, Constantin: Citizenship and National Identity in Romania: A Historical Overview. *Regio*, 2002. 1. 3–34.

Itzigsohn, Jose: Immigration and the Boundaries of Citizenship: The Institutions of Immigrants' Political Transnationalism. *International Migration Review*, 34, 2000. 4. 1126–1154.

Kántor Zoltán – Pászkán Zsolt: A határon túli románok és a románok státusztörvényei. *Pro Minoritate*, 2011. Tavasz, 70–81.

Kennedy, Liam – Lyes, Madeleine – Russell, Martin: Supporting the Next Generation of the Irish Diaspora, Report of a Research Project Funded by the Emigrant Support Programme, Department of Foreign Affairs and Trade. Dublin: Clinton Institute, University College Dublin, 2014.

Keogh, Dermot – O'Shea, Finbarr – Quinlan, Carmel (eds.): *The Lost Decade. Ireland in the 1950s*. Cork: Mercier Press, 2004.

Kiss Ágnes: Románia határon túli románságpolitikája az 1990–2004 között hatályos jogszabályok tükrében. *Magyar Kisebbség*, 2005/ 1–2. 298–353.

Koinova, Maria: Conditions and Timing of Moderate and Radical Diaspora Mobilization: Evidence from Conflict-Generated Diasporas. *Global Migration and Transnational Politics* Working Paper, 2009, no. 9.

Koinova, Maria: Conflict and Cooperation in Armenian Diaspora Mobilisation for Genocide Recognition. In: *Diaspora as Cultures of Cooperation*, edited by David Carment and Ariane Sadjed, Springer International Publishing, 2017. 111–129.

Korzec, Piotr – Pudzianowska, Dorota: *Access to Electoral Rights Poland, EUDO Citizenship Observatory Country Reports.* Badia Fiesolana, Italy: European University Institute, Revised and updated 2013.

Koska, Viktor: The Development of Kin-State Policies and the Croatian Citizenship Regime. *Minority Studies* 16, no. *Special Issue: Trends and Directions of Kin-State Policies in Europe and Across the Globe*, 2013. 214–230.

Kusa, Dagmar: The Slovak Question and the Slovak Answer. In: Bauböck, Rainer – Perchinig, Bernhard – Sievers, Wiebke (eds.): *Citizenship Policies in the New Europe*. Amsterdam: University Press, 2009.

Laguerre, Michel S.: *Parliament and Diaspora in Europe*. Europe in Transition: The NYU European Studies Series. New York: Palgrave Macmillan, 2013.

Lainer-Vos, Dan: Manufacturing National Attachments: Gift-Giving, Market Exchange and the Construction of Irish and Zionist Diaspora Bonds. *Theory and Society*, 41, 2012. 1. 73–106.

Lewitt, Peggy – Dehesa, Rafael de la: Transnational Migration and the Redefinition of the State: Variations and Explanations. *Ethnic and Racial Studies,* 26, 2003/4. 587–611.

Lieblich, André – Bauböck, Rainer: *Is There (Still) an East-West Divide in the Conception of Citizenship in Europe?* Working Paper, 2010.

Medved, Felicita: 'Unified Slovenian Nation': Slovenian Citizenship Policy towards Slovenians Abroad. *Minority Studies,* 16., 2013. 153–187. [Special Issue: Trends and Directions of Kin-State Policies in Europe and Across the Globe]

Migration in Serbia: *A Country Profile, Migration in the Black Sea Region: Regional Overview*. Country Profiles and Policy Recommendations. International Organization for Migration, 2008.

Nairn, Tom: *Faces of Nationalism: Janus Revisited*. Verso, 1997.

Østergaard-Nielsen, Eva, ed. *International Migration and Sending Countries: Perceptions, Policies and Transnational Relations*. 2003 edition. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan, 2003.

Panossian, Razmik: Between Ambivalence and Intrusion: Politics and Identity in Armenia-Diaspora Relations. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 7, 1998/2. 149–96.

Pogonyi Szabolcs: Four Patterns of Non-Resident Voting Rights. *Ethnopolitics*, 13, 2014. 122–40.

Poland overtakes India as country of origin, UK Migration statistics show. *BBC News*, August 25, 2016, UK Politics,

Policy Forum Armenia: Armenia - Diaspora Relations: 20 Years Since Independence. Policy Forum Armenia, 2010.

Puskás, Julianna: Migráció Kelet-Közép-Európában a 19. és 20. században. *Regio*, 1991/4. 22–48.

Ragazzi, Francesco: A Comparative Analysis of Diaspora Policies. *Political Geography* 41. 2014.

Rava, Nenad: Country Report: Serbia, EUDO Citizenship Observatory Country Reports, CITSEE. Badia Fiesolana, Italy: European University Institute, Revised and updated 2013.

Safran, William: Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 1, 1991. 1. 83–99.

Safran, William: *Israel and the Diaspora. Problems of Cognitive Dissonance*. IMI Working Papers Series No. 53, Oxford Diasporas Programme. International Migration Institute, Oxford University, 2012.

Saxe, Leonard – Chazan, Barry: *Ten Days of Birthright Israel: A Journey in Young Adult Identity*. Waltham, Mass: Hanover: Brandeis, 2008.

Saxe, Leonard et al. : *Jewish Futures Project. The Impact of Taglit-Birthright Israel: Marriage and Family*. Brandeis University, Maurice and Marilyn Cohen Center for Modern Jewish Studies, 2014.

Sheffer, Gabriel: A Nation and Its Diaspora: A Re-Examination of Israeli–Jewish Diaspora Relations. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 11, 2011/3. 331–358.

Smith, Anthony D.: *Nationalism and Modernism*. London: Routledge, 1998.

Smith, Anthony D.: Diasporas and the Homelands in History: The Case of the Classic Diasporas, In: Gal, Allon – Leoussi, Athena S. – Smith, Anthony D. (eds.): *The Call of the Homeland: Diaspora Nationalisms, Past and Present*, Leiden, Boston: Brill, 2010.

Soltész Béla: *Migráció és fejlesztő diaszpórapolitikák Latin-Amerikában*. PhD disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem, 2016.

STRATEGIA PRIVIND RELAŢIA CU ROMÂNII DE PRETUTINDENI 2013-2016 (A világszerte élő románokkal való kapcsolattartásra irányuló stratégia 2013-2016)" (Ministerul Afacerilor Externe Departamentul Politici pentru Relaţia cu României de Pretutindeni, 2013), http://www.dprp.gov.ro/wp-content/uploads/2014/03/Strategie-2013.pdf.

The Diaspora, http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-diaspora. (Utolsó letöltés: 2017. október 25.)

Tiwari, Smita: Diaspora Engagement Policy in South Asia. In: Yong, Tan Tai – Rahman, Md Mizanur: *Diaspora Engagement and Development in South Asia*, International Political Economy Series. Palgrave Macmillan UK, 2013, 212–230.

Tóth Pál Péter. "Nemzetközi vándorlás – Magyarország (1990–2000)." *Népesedési Kormánybizottság Migrációs Bizottsága 2002. programja*, KSH Népességtudományi Kutatóintézet. http://kisebbsegkutato.tk.mta.hu/kettosallampolgarsag/tanulmanyok/nemzetkozivandorlas_mo.pdf

Valentinčič, Dejan: Slovenia's Attitude Towards Slovenian Minorities in Neighbouring Countries. *European Perspectives – Journal on European Perspectives of the Western Balkans* 6, 2014. 2. 63–83.

Voting from Abroad: The International IDEA Handbook, 2007. http://www.idea.int/publications/voting_from_abroad/index.cfm.

What Is the Neturei Karta? http://www.nkusa.org/aboutus/ (Utolsó letöltés: 2017. október 25.)

Winland, Daphne N.: *We Are Now a Nation: Croats between "Home" and "Homeland.* Anthropological Horizons, Toronto; Buffalo: University of Toronto Press, 2007.

Winland, Daphne N.: Contingent Selves: The Croatian Diaspora and the Politics of Desire. *Revija Za Sociologiju* XXIX, 1998. 1–2. 47–57.

Zarifian, Julien: The Armenian-American Lobby and Its Impact on U.S. Foreign Policy. *Society*, 51, 2014/5. 503–512.

DOI: 10.17355/rkkpt.v26i3.230

SZUHAY PÉTER*

Egyszer ha majd egy történelem nélküli nép is történelmet kezd…

Bereznay András: *A cigányok történetének atlasza – Térképezett roma történelem*. Méry Ratio Kiadó, 2018. 123 oldal

Bereznay András 52 térképlapon keresztül vezeti olvasóit a cigányok történetében/történelmében, úgy Krisztus előtt 2000-től, *A készülő bölcső*-től (Indiától) jelenkorunkig, 2017-ig, a *Világszerte* való elterjedésig. A könyvben lapozgatva minden oldalpár balján rövidebb-hosszabb (de egy oldalt semmiképpen sem meghaladó) könnyed, szakirodalmi hivatkozásokat jobbára kerülő, lábjegyzeteket egyáltalán nem használó szöveg olvasható. Ezek a helyenként mesei fordulatokat sem nélkülöző elbeszélések, helyenként pedig bonyolult, és csak többedik nekifutásra felfogható passzusok a jobb oldalon elhelyezett térképlapok értelmezését hivatottak segíteni. (Egyetlen kiragadott példa: „Addigra megélénkült a fejedelemségek és külvilág kapcsolata – részint, különösen 1769-tól, egyes időszakokban külföldi hatalmak megszállása alá kerülésük által." - 32. Lazuló láncok) Miért pont 52 fejezetből, miért ennyi lépcsőfokból áll a „cigányság története"?

Az Atlasz 10-11. oldalán olvasható *térképek jegyzéke* még a sorszám mellett olvashatóan térkép-címet ad, s az alatta lévő sorban földrajzi és időbeli lokalizálást közöl. (Előfordul persze, hogy a hol költői, hol mesei címbe belekeveredik már a lokalizálás, vagy az

* A szerző az antropológus, a Néprajzi Múzeum nyugalmazott munkatársa. Email: szuhaypeter@t-online.hu.

alcímbe kényszerül tartalmi elemekre utalni.) Az mindenesetre sajnálatos, hogy a térképek jegyzékében szereplő alcímek már nem ismétlődnek meg a tartalmi oldalpárokon, így az olvasó rendre visszalapozni kényszerül. Az egy későbbi kérdés, hogy mit „hiányol", és mit tart „feleslegesnek" a recenzens. Mindenképpen tisztelendő az a bátorság, hogy a szerző néhány éves munkával egy egész kutatócsoport munkáját végezte el. Pár esztendő leforgása alatt egy (államalakulattal sohasem rendelkező, a maga történéseit nem rögzítő) nép négy ezer éves történelmét konstruálta meg, és atlaszlapokon vizualizálta. A történelmi térképek és atlaszok világában jártas, kreatív és kiváló tudós szakember az alkalmazott tudományszak területéről átlátogatott a nyelvészet, a történettudomány, az antropológia, az etnográfia és a szociológia világába, hogy maga mondhassa meg, mi is a cigány/roma kutatások megismeréséből és elsajátításából ajánlható narratíva.

Az olvasó pontos tájékoztatása érdekében az a legszerencsésebb, ha a *térképek jegyzékét*, a valóságos tartalomjegyzéket idézem, ám nem az atlaszlapok sorszámok szerinti önálló soraiba szedve, mint szerepel ez a kötetben, hanem folytatólagosan, hiszen így is érzékelhető a szerző történelmi víziója: 1. A készülő bölcső (*India, Kr. e. 2000-Kr.e.1000*); 2. Formálódás (*India; nyelvek, elméletek*); 3. Elszakadóban (*India-Kis-Ázsia; nyelvek, körülmények, 3-12. sz.*); 4. Hídfő Európába (*Konstantinápoly-Égei tenger vidéke; 9-14. sz.*); 5. Szerte a Balkánra (*14-15. sz.);* 6. Velencei kapcsolatok (*Adriai-, Jóni-, Égei-tenger vidéke; 14-15. sz.*); 7. Zsákutcában (*Havaselve, Moldva; rabszolgaság, 14-15. sz.);* 8. Zarándoklat (1) (*Közép-Európa; megérkezés, kora 15. sz.*); 9. Zarándoklat (2) (*Közép-Európa, Nyugat-Európa; a 15. sz. közepéig*); 10. Déli ösvényen (*Dél-Itália; 15. sz. közepe-kora 16. sz.*); 11. Az óceánhoz (*Ibéria; 15-16. sz.)*; 12. A tenger nem akadály (*Brit szigetek, Skandinávia; 16. sz.*); 13. Bércek ölében is (*Kárpát-medence; 1395-1525*); 14. Fékek (*Közép-Európa-Nyugat-Európa; késő 15 - késő 16. sz.*); 15. Keletnek fordulva (*Lengyelország-Litvánia; 16-18. sz.)*; 16. A kontinens végéhez (*Oroszország; késő 16-18. sz.);* 17. Áttekintés *(Európa; 1300-1800);* 18. Akik maradtak *(Balkán félsziget; 1300-1810);* 19. Határvidékeken *(Kárpát-medence; 1538-1664);* 20. Bajban az Északi-tengernél *(Brit-szigetek, Hollandia; 16. sz. közepe-18. sz.);* 21. Kényszerítve Ibériában *(16. sz. közepe-18. sz.)*; *22. Galliai hanyatlás; 16. sz. közepe-18. sz.)*; 23. Rejtekben/Fegyverben *(Német-Római Birodalom;*

16. sz. közepe-18. sz.); 24. Megfélemlítve *(Itália; 16. sz. közepe-18. sz.)*; 25. Túl Európán *(Föld; 16-18. sz.)*; 26. Megújult talajon *(Kárpát-medence; 1683-1790)*; 27. Harcban másokért *(Európa; katonáskodás, 16-18. sz.)*; 28. Érzések bajnokai *(Európa; előadóművészek, 15-19. sz. közepe)*; 29. Sztárok *(Európa; zenészek uralkodói udvarokban, 19-kora 20. sz.);* 30. Elnevezések, vezetők *(Európa; 15-18. sz.)*; 31. Azonosítás *(Európa belső része; tudományos megközelítések, 18-19. sz.)*; 32. Lazuló láncok *(Havasalföld, Moldva; 17. sz.-1856)*; 33. Utolérők *(Közép-Európa-Nyugat-Európa; 19. sz. közepe-kora 20. sz.)*; 34. Vegyes üzenetek *(Franciaország; 19. sz.)*; 35. Britanniai mozgások *(19-kora 20. sz.)*; 36. Számok *(Európa; becsült adatok, alcsoportok, 19. sz. második fele)*; 37. Egy fölmérés *(Kárpát-medence; 19. sz. második fele, 20. sz. eleje)*; 38. Balkáni ébredezés *(kora 19-kora 20. sz.)*; 39. Trónigények *(Lengyelország; 1815-1946)*; 40. Új világban *(Észak-Amerika; 19-20. sz.)*; 41. Ellentétes áramlatok *(Közép-Európa; a két világháború között);* 42. Egy új társadalomban *(Szovjetunió; 1920-as, 1930-as évek)*; 43. Beteg szelek *(Németország; 1933-39)*; 44. Rosszból rosszabba *(Európa; késő 1930-as évek-1944)*; 45. Tömeggyilkosság *(Európa; az 1939-45 közötti pusztítás áttekintése)*; 46. Átköltözések *(Európa; 1945-80)*; 47. Szóhoz jutás *(Európa; szervezetek, kongresszusok, egyéb, 1945-89)*; 48. Viszontagságok (1) *(Kelet-Közép-Európa; 1990-2016)*; 49. Viszontagságok (2) *(Északkeleti-Balkán, Ukrajna; 1990-2016)*; 50. Összezavaró jelzések *(Európa; segítés-kiutasítás, egyéb, 1990-2016)*; 51. Kelet is kétes *(Oroszország, szomszédai; kb. 1989-2016)*; 52. Világszerte *(jelenlét, szervezetek, 2017)* Minden térképlap-pár (szöveg és atlasz) a könyv bal felső sarkában növekvő sorrendben jelenik meg, segítve az olvasót abban, hogy akár a maga választotta rend szerint haladjon a megismerésben.

Az atlasz bevezetőjében így ír Bereznay: „A térképek magyarázó jellegű kísérőszövegeinek az elsődleges célja olyan összefüggések megvilágítása, amire térképek önmagukban nem képesek. Ennek megfelelően mindegyikük szoros kapcsolatban áll a magyarázott térképpel. Térkép és szöveg egymást kölcsönösen kiegészítik; értelmezhetőségük kölcsönösen a műfajilag másik támogatásának és az általa támogatottságnak a függvénye, azaz mindketten egy egésznek a részei, illetve együttesen alkotnak egy egészet. Így a szövegeket nem indokolt egy elképzelt *>A cigányság története<* fejezeteiként fölfogni, akkor sem, ha bizonyos mértékig olvashatók

olyanként is." És beavatva minket a műhelytitkokba, megtudhatjuk, hogy „…a legfontosabb forrásmunkának Angus Fraser, *A cigányok* című műve bizonyult. Különféle részletekre nézve szintén nagyon hasznos volt – ha forrásként egynek tekinthető – a szerzők egy sorától származó számos cikk, amely a *Journal of the Gypsy Lore Society* és újkeletűbb folytatása, a *Romani Studies* című folyóiratban jelent meg." Bevezetőjében Bereznay köszönetet mond Nagy Pálnak, a kötet lektorának is, akitől oly sokat tanult, és Fosztó Lászlónak, a *Romani Studies* erdélyi szerkesztőjének. (A recenzens ismerve a megtisztelt kollégákat, elmereng, hogy csak ennyire futotta a segítségükből, avagy…?) Ha szeretnénk megismerni, hogy mely szerzők és azok mely művei segítették Bereznay cigány/roma képének kikristályosodását, akkor hátra kell lapoznunk a *Források* fejezethez.

Itt az atlasz lapjainak sorrendjét követik a felhasznált munkák, „*részleges*" források. A szerző bátorsága éppen azért lélegzetelállító, mert mások egy-egy téma/fejezet/térképlap kidolgozásához tanulmányoznak át annyi cikket/könyvet, amennyit szerzőnk a négyezer év 52 témájához összességében magáévá tett. A hivatkozott szakirodalom (egynek véve a két oldalas újságcikket és a monográfiát) száma nem éri el a másfélszázat, s van olyan térképlap melyhez nincs irodalom rendelve. Persze egy-egy mű több térképlap, s így a hozzá tarozó elbeszélés segédanyagát, mintegy tudásbázisát adhatta. Az is jól látszódik, hogy a hivatkozott könyvek nagyobbik része angol nyelven jelent meg, jóllehet a térképek nagyobbik hányadát mégiscsak a közép és a kelet-európai régió cigányainak történelmi atlaszlapjai adják. És ez azt is jelenti, hogy nem feltétlenül „első kézből" származnak az adatok, illetve az volt elérhető egyik-másik ország irodalmából, amelyek angolul (is) megjelentek.

Bereznay narratívájában felismerhető a nemzetépítő roma értelmiség világképéhez és politikai törekvéseihez való hasonulás. A minden cigányra, szintóra, beásra, kálóra, manusra (a sort nem folytatom) a roma népelnevezést tartja érvényesnek, a romani nyelvet pedig közös (egykor volt, illetve ma is) érvényes anyanyelvként tételezi. De filozófiájában jelen van a politikai hatalom és a hétköznapi többség egyszerűsítő és összemosó szemlélete is, és talán legkevésbé érvényesül a valamilyen módon (az egyszerűség kedvéért írom) a tudományos (etnográfiai, antropológiai, szociológiai), éppen hogy megkülönböztető és elválasztó eljárása. E tudományos megközelítés nem nemzetépítésben gondolkodik, legfeljebb regisztrálja annak

kortárs roma értelmiségi próbálkozásait, de világosan látja a cigánynak mondott nyelvi és etnikai csoportok egymás közti küzdelmeit, a megkülönböztetés szimbolikus aktusait. Ezzel szemben Bereznay kezdete, a „bölcső" és a kiteljesedés, a „világszerte" homogenizálja a cigánynak mondott emberek többségi és politikai képét, mely nézőpontot immár felvállalja a roma világkongresszus folyama is.

Valójában nem igazán tudok mit kezdeni a bölcső/őshaza konstrukcióval, kiinduló premisszával, s innentől kezdve kissé mesterkéltnek (mint írtam, meseinek) tartom az „elbeszélést". A térkép/atlasz lapok többsége nehezen értelmezhető, eredendően nem térképre kívánkozó (vagy nem azon megszokott) adatok zsúfolódnak össze rajtuk, mondhatni a kitalált műfaj kereteit feszítik szét. Olyan információkat sűrít, melyhez valódi, kiterjedt leírások kéne, hogy társuljanak. És valójában kinek a története az atlaszlap gyűjtemény? A cigánynak mondott embereké, avagy a cigányokról döntő embereké, a hatalmi pozícióban lévőké, netán a cigánynak mondott emberekről tudósítóké?

Az 52 lap egyenkénti méltatására nincs módom, ezért néhány példát tudok csak kiragadni. A könyv némely térképlapjához némi értetlenséggel viszonyulok. Ilyen a lengyel „királyok" törekvéseinek passzusa (39. *Trónigények*). Az ironikus távolságtartás és a helyenként pontos értelmezés („Akármilyen módon is pózoltak, akármit is hordtak össze cigány haza folyamatban lévő általuk megteremtéséről, hol a Gangesnél, hol Dél-Afrikában vagy Abesszíniában, mindez az egyszerű cigányok kizsákmányolására épülő pénzkereséséről szólt") nem indokolja, hogy ez a végül is marginális kérdés ekkora jelentőséget kapjon. Ha pedig már mégis kapott, akkor kívánkozik ennek jelenkorunkig való folytatása a romani anyanyelvű cigányok körében: a romániai (erdélyi, havasalföldi és moldvai) cigánykirályok hol csak szimbolikus, hol tényleges hatalmi viselkedésében, a magyarországi megyei, városi vajdák és a „fővajda" együttműködésében vagy éppen küzdelmében, és a sor folytatható. De már a magyar muzsikus cigányok körében is „hagyománya" van a „cigánykirálynak", pontosabban választásának; egyszerre, egy időben egy tekintélyes prímást neveznek csak „királynak".

Értetlenül ülök a *37. Egy fölmérés* (!) térképlapja fölött is, mert nem a valóban releváns, a társadalmi tények lényegét vetíti térképre az egyszemélyes „munkacsoport". Itt most azt látjuk, hogy

Magyarországon belül az egyes körzetekben mi a cigányok népességen belüli aránya. Az 1893-ban végrehajtott „czigány összeírás" eredményeit publikáló kötet annak idején néhány térképet is közölt, többek között a cigány népességen belüli foglalkozási megoszlásról. Karakterisztikus eltérések láthatók például a zenészek, a sármunkások, a vas és fémmunkások, vagy éppen a napszámosok térbeli jelenléte között. A muzsikálásból élő férfiak aránya a Dunántúli területeken elérheti a 35 %-ot, míg Erdélyben ez az arány 5 % alatti; a vas- és fémmunkások a felvidéki területeken, a sármunkások a Felső-Tiszavidéken, míg a napszámosok Dél-Erdélyben és a Temesközben felülreprezentáltak. (És mélyebb társadalomtörténeti fejtegetésekbe most nem bonyolódom.)

A *36. Számok* atlaszlap sem foglalkozik a 19. századi európai cigány csoportok valóságos nyelvi, etnikai és vallási megoszlásával. Végtelenül egyszerűsít, egy-egy identifikálható ország területén a cigányok azonos néven neveztetnek: Spanyolországban kálók, Franciaországban manusok, az Osztrák-Magyar Monarchia területén csak szintók (a csehországi részen) és oláhcigányok (a magyarországi részen) lesznek. Pedig ha megnézzük a 19. századi forrásokat, s időben meghosszabbítjuk a 20.-ik századi felvételekkel, kiderül (s most csak két területre utalok), hogy egymás mellett endogám cigánynak nevezett csoportok élnek, nem házasodnak egymás közt: Magyarország területén a beás, a magyar és a romani anyanyelvű oláh cigányok, Bulgária területén a muzulmán és keresztény vallású, a török, a bolgár, a romani vagy éppen a román anyanyelvű csoportok (és utóbbi esetben nem bonyolítom a helyzetet a vallás és az anyanyelv együtt járásának variációival, mint etnikai csoportképző szemponttal). És arról már nem is beszélek, hogy adott területen élő cigánynak nevezett etnikai csoportok hogyan vélekednek egymásról, hogyan viszonyulnak egymáshoz. Ebben a kontextusban ismét felmerül a „bölcső" meg az „őshaza" kérdésének valójában való érdektelensége.

A recenzens elmélázik azon is, hogyha már történeti atlasz készül a témában, akkor milyen jelenségek vizuális megjelenítése gazdagíthatta volna e cigány történetet? Hol vannak azok a térképlapok, amelyeken akár a 19. század végétől napjainkig néhány időmetszetben a legnépesebb cigány telepeket ábrázolhatná a „munkaközösség"? (És hol kérdés ebben az összefüggésben a „bölcső"?) Magyarországnak nincsenek olyan hatalmas városi nyomortelepei, mint például a hatezres lakosságú kassai Lunik IX.

vagy a harmincezres plovdivi cigány negyed, netán a macedóniai Skopje Sutka városrésze. De gondoljunk a Szlovákiai Tőketerebesre, Magyarországon Tiszavasvári Széles útjára, Heves 1.600 fős Krakkó városrészére, vagy Kaposvár 1.800 fős Szentjakab városrészére.

Vagy hol van olyan térkép, atlaszlap, amelyen egy folyamatosan vándorló, khelderas törzshöz tartozó üstkészítő/üstfoltozó családi, leszármazási csoport útját követhetnénk, egy-két éven keresztül, mondjuk Moszkva, Miskolc, Varsó útvonalon? Esetleg egy időszakosan vándorló teknővájó beás csoportét, fél évszázadon keresztül, akik mondjuk elindulnak a 19. század végén Szatmárból, megjárják az északi megyéket, egy-egy helyen évekig is „ülnek", vagyis dolgoznak – amíg van nyersanyag és kereslet termékeik iránt, s aztán eljutnak az 1950-es évek elejére arra a pontra, mondjuk Szedresre, ahol aztán „letelepítik" őket. De hiányolhatnánk Máté Mihály kutatásainak vizualizálását is: hogyan jutnak el Erdélyből a colári cigány csoportok (abroszárusok) Rákospalotán és Pesterzsébeten keresztül, Kaposváron át Dombóvárig, illetve egyes családok hogyan telepednek meg. Míg mások tovább mennek, s ezzel egy idő után párhuzamosan több textilféleségekkel kereskedő csoport, zárt rokonsági rendszer jön létre. De térképre kívánkozik Horváth Rezső taranyi vándor-bádogos-iparos könyvecskéje (s ennek analógiájára több ezreké), melyből rekonstruálható, hogy egy adott esztendőben (mondjuk 1947-ben), a Dunántúl mely településén hány munkanapot töltött (természetesen hatósági engedéllyel), s onnan hová vette útját. De a csoportosan helyváltoztató szintó mutatványosok is megérnek egy atlaszlapot, akik bár egy idő óta letelepedtek, de tavasztól őszig újabb és újabb helyen verik fel „üzleteiket", búcsúkban, vásárokban hetente igazodva a piaci lehetőségekhez.

Ezek az egyedi és konkrét helyzetek mind segítenének megvilágítani a vándorlás logikáját, annak szükségszerűségét, és tényleges tartalommal, magyarázatokkal lennének megtölthetők a térbeli mozgások, s láthatnánk azt is, hogy fél-egy évszázad alatt hogyan mozog egy csoport több száz kilométereket, s hogyan terülnek el újabb és újabb kirajzásaik. Készülhetnének persze aztán olyan atlaszlapok is, melyek szerkesztéséhez az újabb folyamatok szisztematikus leírására, megértésére, egymásmellé illesztésére volna szükség: honnan és hová vándorolnak, menekülnek, vagy csak utaznak tartós munkavégzés céljából kisebb-nagyobb csoportok,

családok, vagy éppen brigádok. Milyen hatása van a Közép- és Kelet-Európa-i térségben egy-egy etnikai konfliktusnak, a gazdaság racionalizálásának? Jóllehet a 48. és 49. *Viszontagságok* (1) és (2) térképlap földrajzi helyén, időmeghatározással jelzi a cigányok ellen irányuló egyes cselekményeket, ám külön értelmező füzet kellene ezek részletesebb kifejtéséhez, hogy az olvasó, a felhasználó értse, hogy hol, mi is történt. És legyünk tisztában azzal, hogy minden konfliktus ezeken a lapokon sem szerepelhet (így például Sárospatak, Kétegyháza, Heves). El tudnék képzelni egy olyan gazdasági vonatkozású térképet, amelyen a térség bezárt bányáit, nehézipari gyárait, építőipari vállalatait láthatjuk időmegjelöléssel, s hozzá rendelhetnénk a cigány munkavállalók az összefoglalkoztatottakon belüli arányát. A kérdés persze az, hogyan függ mindezektől az utóbbi időszak munka utáni migrációja.

És a kultúra! Markó Miklós első albuma cigány zenészeinek neve olvasható a térképlap, s ilyenformán Európa szélén (29. *Sztárok*). Sem az olvasónak, sem a kutatónak nem sokat mond a tucatnyi név, akár ha valamelyik uralkodónak muzsikált az illető, akárha csak valamelyik nyugat-európai ország polgári közönségének zenélt. A zenészek származási helyét ismerte a hivatkozott kötet, s ezt csak gazdagította az 1926-os kiadás. Ha az egyes zenészek és zenekaruk működési helyét vitte volna térképre a szerző, talán többet nyertünk volna. De valójában a cigányzenészek szerepeltetése a hiányra világít rá: az utóbbi fél évszázad térségünkben számos folklór alapú zenekart teremtett, s ebben a folkloristák „autentikus" cigány zenei gyűjtései, az egykori munkásszállók kultúr csoportjai, vagy a filmes világ ikonjai játszottak nagy szerepet. És tény, a Kalyi Jag-tól Bobán Markovic-on át Vera Bilá-ig terjedő előadó-művészi világban számos olyan zenekar, együttes létezik, amely a kortárs roma kultúra etalonjává vált, az etnikus identitás alapját képezi, s eközben a cigányokat körülvevő világ számára is fontos. Elmerengtem azon is, hogy az az egy tucatnyi cigányokról szóló „kultuszfilm" (*A cigánytábor az égbe megy*-től a *Cséplő Gyurin* át *A cigányok ideje*-ig) nem érdemelt volna-e egy térképlapot, hogy lássuk időben és térben a cigányokról szóló képet és önképet, meg azt, ami akár segíthette a romákat öntudatok kidolgozásában, megerősítésében?

Összefoglalóan és némileg szorongva azt mondhatom, hogy egy jó szándékú filantróp úri passziója nyomán létrejött egy cigány/roma történeti/történelmi atlasz, mely szándéka szerint (de lehet, hogy

szándéka ellenében) hosszú időre betölti azt az űrt, ami eddig a cigányok története vizuális feldolgozásának hiányát is jelentette. És a valódi baj az, hogy ez a „történelem" lesz a valódi történelem, ezt legitimálta a kiadó és az előszó írója. Mostantól ezt fogják tanítani az iskolákban is.

De én azért mindenesetre várom a folytatást. Mert talán nem elképzelhetetlen, hogy Bereznay András egy valódi kutatócsoportot szervez majd maga köré, ahol immár a román, bolgár, szlovák (s a sort megint csak nem folytatom) kollégák részt vállalnak ennek a végül is fontos munkának a kiteljesítésében. Azt a valóban nyomon követhető fél évezredes, de még inkább három évszázados történetet írják meg és vizualizálják, amely majd segíti a cigányok/romák önismeretét, és legalább annyira tisztán látóvá teszi a cigányok/romák felett ítélkező hatalmi intézmények tisztségviselőit és a magasabb társadalmi státuszú társadalmi csoportok tagjait, hogy miért is „tartunk itt".

DOI: 10.17355/rkkpt.v26i3.231

KOVÁCS NÓRA*

Transznacionális migráció és gyerekgondozás: vietnami gyerekek Csehországban

Adéla Souralová: *New perspectives on mutual dependency in care-giving.* Farnham: Ashgate, 2015. 158 oldal

Egyedülálló és több szempontból is figyelemre méltó kötetet adott közre Adéla Souralová cseh szociológus a Csehországban élő vietnami bevándorlók körében megfigyelt és tanulmányozott gyermekgondozási formáról. Az egyik legfontosabb e szempontok közül a mélyfúrásjellegű, bensőséges monográfia témaválasztása, amely a Kelet-közép Európába irányuló vietnami migráció egy kevésbé látható jelensége.

Talán kevesen tudják, hogy Csehországban vietnami gyerekek immár több nemzedékét nevelték fel cseh nők a saját otthonukban. A gyerekekről való gondoskodás globális világában ez egyedülálló gondoskodási forma, mert ezekben az esetekben vietnami migráns vállalkozók alkalmaznak cseh nőket, hogy a gyermekeiket gondozzák és ellássák, miközben maguk is ugyanabban az országban, gyakran ugyanazon a településen, gyermekeik viszonylagos fizikai közelségében dolgoznak.

Ugyancsak példaértékűvé teszi Souralová munkáját az, ahogyan a doktori disszertációja alapjául szolgáló kutatását felépítette. Azokat a viszonylatokat tanulmányozta, amelyek a gyerekeik gondozását megvásárló bevándorló anyák, a gyerekekről napi szinten gondoskodó cseh felnőttek – a szerző szóhasználatában bébiszitterek

* A szerző az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos munkatársa. E-mail: kovacs.nora@tk.mta.hu.

vagy nagyik –, valamint a vietnami bevándorló gyerekek között alakultak ki.

A szerző célzott mintavétel segítségével saját kezűleg, aprólékos munkával gyűjtötte össze a könyv alapjául szolgáló empirikus anyagot, összesen ötven személlyel készített interjút, néhány beszélgetőtársával többször is találkozott. Végül és nem utolsó sorban Souralová kutatása a migráns fiataloknak a gyerekgondozással és transznacionális gyerekkorral kapcsolatos, eddig nem kellő mértékben tanulmányozott perspektívájára és tapasztalataira összpontosított. Könyve számottevően gazdagítja és árnyalja azt a szakirodalmat, amely a Kelet-, Délkelet- és Közép-Európa felé irányuló nemzetközi migrációban érintett személyek, népességek életének bensőséges aspektusait tanulmányozza. A kötet alapjául szolgáló kutatási projekt a kelet-közép-európai térségben talán elsőként kísérelte meg megismerni és megérteni, hogy a migráció hogyan hat a családi életre és a migrációban érintett gyermekekről való gondoskodásra.

A keményfedelű kötet hét fejezetből valamint a szerző beszélgetőtársairól adatokkal szolgáló táblázatokból áll, és egy bőséges irodalomjegyzékkel, valamint tárgymutatóval zárul. Az egymást követő fejezeteken keresztül Adéla Souralová több alapvető kérdésre is következetesen kereste a választ. Vajon a vietnami anyukák többsége miért dönt úgy, hogy delegálja a gyermekének gondozását? Miért éri meg cseh asszonyoknak, hogy a nap huszonnégy órájában saját otthonukban gondoskodjanak egy vietnami kisgyerekről? És vajon a gyerekeket nevelő cseh felnőttek és a vietnami gyerekek közt kialakuló különleges kapcsolat milyen hatással van a migráns gyerekek integrálódására a befogadó ország társadalmába?

A kötet bensőséges empirikus megalapozottságát jól érzékelteti, hogy a fejezetek címeit, valamint azok témáinak felvezetését a beszélgetőtársaktól származó, szerkesztett idézetek adják. Az első fejezet bemutatja a kötet felépítését, valamint azt, hogy milyen rendszerben gondoskodnak a vietnami gyerekekről a szüleik a Cseh Köztársaságban. Ebben a fejezetben vezeti be a szerző a kötetcímben is szereplő kölcsönös függőség (*mutual dependency*) fogalmát, amelyet a gyermekgondozáshoz és a nemzetközi migrációhoz kapcsolódó szakirodalomból kölcsönzött. E fogalom segítségével igyekszik értelmezni, mi történik a migráns szülők, gyermekeik és a

gyerekeket gondozó helybeli személyek közt kialakult hármas kapcsolatokban. Ugyancsak jó hasznát veszi a cseh szociológusnő a modern antropológiai rokonságelméleteknek, ezeken belül különösen a rokonság performatív definíciójának (szemben a rokonság biogenetikus meghatározásával). Emellett gyümölcsözően alkalmazza kutatásában Signe Howell norvég szociálantropológus *kinning* fogalmát (jelentése talán: rokonként viselkedni és ezen keresztül rokonná válni) annak a kötődési folyamatnak az elemzése során, amely a cseh gyermekgondozók és a vietnami gyerekek közt jön létre. A bevezető fejezet emellett bemutatja a kutatás felépítését és főbb jellemzőit, valamint az alkalmazott módszertant is.

A második fejezet azt igyekszik feltárni, a vietnami bevándorló szülők miért ruházzák át gyermekük gondozását helyi asszonyokra. Ebben a fejezetben kap általános bevezető képet az olvasó a Csehországban élő vietnami népességről. Kiderül például, hogy egy nemzetközi egyezménynek köszönhetően már 1956-ban több száz vietnami háborús menekült telepedhetett le az akkori Csehszlovákiában. A Csehszlovákia és a Vietnami Demokratikus Köztársaság közti sorozatos kétoldalú megállapodások eredményeképp az 1960-as években már több száz vietnami diák iratkozhatott be cseh egyetemekre, többnyire műszaki képzési programokra. Az 1970-es években további kölcsönös segítségnyújtási megállapodások következtek, melyek nyomán az 1980-as években harmincezer vietnami diák, szakmunkástanonc és fiatal munkás tartózkodott Csehszlovákiában, akiknek csupán kétharmada tért vissza Vietnamba. Így amikor 1990 után megnyílt az út a vállalkozások előtt, a térség vonzó célpontként jelent meg a gazdasági célú vietnami migránsok számára, akik közül többek nem először érkeztek ide, és a társadalmi kapcsolatok korábban kialakított hálózatával rendelkeztek az országban. Ezeknek az új bevándorló hullámoknak köszönhetően a hatvanezer vietnami a harmadik legnépesebb bevándorló csoportot alkotja Csehországban a szlovákok és az ukránok után.

A szerző úgy véli, hogy a gazdasági bevándorlók „foglalkozási pozíciója az, ami mennyiségi változtatást kíván meg a munkájuk területén, és ahogy az intenzívebbé válik, a magánéletük rovására megy” (27.). Az anyákkal készített interjúk feltárják azt a Vietnamban általánosnak vélt gyakorlatot, hogy az anyák pár hónappal a szülés után visszamennek dolgozni. Abban ugyanakkor,

hogy az anyák cseh gondozókat választanak gyermekeik számára, a szerző szerint az a szándék is szerepet játszik, hogy ilyen módon igyekeznek pótolni hiányzó rokonsági hálózataikat a befogadó országban, valamint „megvalósítani a rokonoknak a családi életben betöltendő szerepének ideálját" (15.) Souralová munkája világosan mutatja, hogy a vietnami szülői stratégiák és gyerekgondozási gyakorlatok hogyan ütköznek az „anyaság nyugati mítoszával" (31.) és az „intenzív anyaság" (31.) ideológiájával. Könyvének jelentős érdemei a gyerekekről való „jó gondoskodáshoz" és az anyasághoz fűződő nem univerzális, kultúraspecifikus felfogásokkal kapcsolatos észrevételek. Ezek egybevágnak Leslie K. Wang kutatásának eredményeivel egy pekingi gyermekotthon esetéről, ahol a „jó gondoskodás" és a „jó anyaság" nyugati és kelet-ázsiai felfogásai ütköztek egymással.[1]

A szerző meggyőzően mutatja be azt is, hogy a vietnami anyukák szülői stratégiáit miként határozza meg az a szándék, hogy gyermekeik számára egy jobb jövőt biztosítsanak, és hogy a cél elérését miként segíti gyermekeik gondozásának kiszervezése, hogy több időt fordíthassanak a vállalkozásukra.

A harmadik fejezet a cseh nők motivációit firtatja, konkrétan azt, hogy miért vállalkoznak a vietnami gyerekek gondozására, és részletes bepillantást is nyújt ezekbe a személyes folyamatokba. A szerző jelezte a tényt, hogy a mintájában szereplő gyermekfelvigyázók túlnyomó többsége anyagilag a jóléti állam valamelyik juttatási formájától függött, amikor belekezdett ebbe a munkába. De érvelésében továbblép ezen az alapvetően gazdasági magyarázaton, és azt állítja, hogy az asszonyok fő motívumai – Souralová kifejezését idézve – saját „gondoskodási önéletrajzukból" fejthetők fel és érthetők meg. Hangsúlyozza azt is, hogy ezeket a narratívákat nagyban befolyásolták a társadalmi nemekkel kapcsolatos csehországi normák és elképzelések.

A vietnami mamák, gyerekeik és a cseh gyemekfelvigyázók a gyerekgondozás kiszervezésével kapcsolatos álláspontját, reflexióit és e viszonylatokban betöltött szerepeit a negyedik fejezet mutatja be és elemzi. A vietnami anyukák szülői stratégiáit (a posztmigrációs

[1] Wang, Leslie K.: *Outsourced children. Orphanage care and adoption in globalizing China.* Stanford: Stanford University Press, 2016.

időszakban a munkaerőpiacon betöltött szerep által „jó anyának" lenni; több munka segítségével jobb életet biztosítani a gyereknek) összeveti a gyerekeket gondozó cseh nők anyaságról és jó gyereknevelésről alkotott elképzeléseivel (érzelmi közelség; fizikai kontaktus jelentősége; együtt töltött idő; a „jobb gondoskodás" miatt érzett erkölcsi fölény). E fejezet utolsó része a fizetett gyerekgondozást a gyerekek nézőpontjából tárgyalja és azt boncolgatja, hogyan érzékelték ezt a gondoskodási formát a vietnami fiatalok, hogyan befolyásolta a vietnami család generációi közti kapcsolatokat, illetve a fiatalok személyes identitását.

A tematikusan szorosan kapcsolódó ötödik és hatodik fejezetek a rokonság kérdését járják körül két különböző nézőpontból. Az ötödik fejezet a gyerekgondozás szerepét vizsgálja a gondozó és a gyerek közti érzelmi kötelék kialakulásában, valamint ezeknek az érzelmeknek a szerepét a rokonná válás (*kinning*) fentebb említett, a vietnami gyerekek és a cseh nők közt létrejövő folyamatában, amely során a gondozók a gyerekek „cseh nagymamáivá" válnak. Adéla Souralová meggyőzően demonstrálja, hogy a gondozási folyamat során születő érzelmek fontos alkotóelemei a gyerekek és a felnőttek közt létrejövő köteléknek, és nélkülük nem lenne megérthető, hogy e kapcsolatok miként hatnak a Csehországban élő vietnamiak második generációjának az életére. A hatodik fejezet pedig a vietnami nagymamákkal és Vietnammal kapcsolatos attitűdökre összpontosít, és azt elemzi, hogy egy családi leszármazási helyzet miként befolyásolja a valahová tartozással és a szülők kibocsátó országával kapcsolatos elképzeléseket.

A hetedik, összefoglaló fejezetben a cseh szociológus megállapítja, hogy a vietnami gyerekek gondozása „egy olyan tevékenység, amely kötelékeket hoz létre az anyák, a gondozók és a gyerekek között, akik személyiségét és önazonosságát kölcsönösen formálja a gondozás napi gyakorlata". (139.) Az anyák és a gondozók közti kapcsolat a munkaadó-munkavállaló viszonylaton alapul, és ebben rendszeresen ütköznek a jó anyaságról alkotott eltérő elképzelések. Az anyákat biológiai kapcsolat fűzi a gyerekekhez, de anyaságukat a gyerekeikről történő anyagi gondoskodáson keresztül valósítják meg. A helybéli gondozók és a migráns gyerekek közt kölcsönös érzelmi kötelék alakul ki. Souralová könyvében sok mindent csodálhat az olvasó és számos

általa felvetett kérdés további gondolkodásra ösztönöz. Végezetül következzék néhány lektori megjegyzés a kötettel kapcsolatban.

Az első észrevétel ahhoz az alapvető problémához kapcsolódik, hogy miért is történik mindez. Souralová a vietnami szülők Csehországban miért ruházzák át másra kisgyerekük napi szintű gondozását, nevelését? És miért vesznek részt ebben a cseh nők? Miért jött létre ez a gondozási forma Csehországban és miért nem tapasztalhatunk ilyesmit az USA-ban vagy Nyugat-Európa azon országaiban, ahol ugyancsak számottevő vietnami népesség él? Másfelől miért lehet az, hogy a magyarországi kínai migráns vállalkozók és a csehországi vietnami migráns vállalkozók rendkívül hasonló módon gondoskodnak a gyerekeikről?[2] Amint már fentebb említettem, a szerző részletesen és belülről mutatja be a cseh gondozók és a vietnami migráns családok szempontjait e munkakonstrukció létrejöttében. Munkájában gyakran hivatkozik Nazli Kibria tanulmányára[3] az USA-ban élő vietnami családokról. Kibriával egyetértve azt hangsúlyozza, hogy a migránsok döntéseit és családi stratégiáit alapvetően a magukkal hozott „kulturális csomag" befolyásolja és magyarázza, valamint az a szakadatlan törekvés, hogy érkezésük után újraépítsék a családi élet korábbi formáit. A vietnami szülők munkaadói megbízását a családi élet újraindítása iránti törekvés szerves részeként mutatja be, ugyanakkor megítélésem szerint ez önmagában nem magyarázó erejű. Az a környezet, amelyben ezek a munkamegbízások létrejönnek, elválaszthatatlan az egykori kelet-közép-európai országok társadalmi és gazdasági kontextusától, valamint attól a gazdasági modelltől, amelyet a vietnami és kínai migráns vállalkozó nők és férfiak itt kialakítottak.

A gyerekeket gondozó cseh nők személyes motivációit részletesen magyarázza el a gondozói narratívák elemzése. Ebben az elemzésben szerepet kapnak a bébiszitterré válás mellett szóló gazdasági érvek, de másodlagos fontosságúként jelennek meg,

[2] Vö. Kovács Nóra: Transnational migrant entrepreneurs' childcare practices from the carers' perspective: Chinese children in Hungarian homes. In: Ducu, Viorela et al. (eds.): *Childhood and Parenting in Transnational Settings.* Springer, 2018. 25-42.

[3] Kibria, Nazli *Family Tightrope: The Changing Lives ofVietnamese Americans.* Princeton: Princeton University Press, 1993.

miközben az olvasóban az is felmerülhet, hogy a cseh nők elbeszélései esetleg saját döntéseiket igazoló narratívák lennének.

A kötetben bemutatott példák a kiszervezett gyereknevelés kétségkívül sikeres esetei, amelyekben érzelmi kötődés és rokoni viszonylatok tételeződése jött létre a gondozó és a gyerek között. De vajon minden eset ilyen sikeres-e, vagy előfordulnak olyanok, amelyek egészen más forgatókönyvet követnek?

A bevezető fejezet módszertani alfejezetében Souralová röviden utal azokra a nehézségekre, amelyekkel a terepmunkája során kellett megbirkóznia, miközben személyes és szenzitív adatokat próbált gyűjteni a csehül nem jól beszélő első generációs vietnami vállalkozó anyukáktól. A vietnami (és a kínai) vállalkozók munkamennyisége, valamint a körükben érvényes, szociokulturálisan kondicionált kommunikációs normák ismétlődően nehezítették a kvalitatív adatok gyűjtését. A vietnami bevándorlók második generációjától, tehát az érintett fiataloktól származó adatok lényegesen részletgazdagabbnak tűntek. A kötet függelékében szereplő táblázat szerint Adéla 16 és 25 év közti fiatal felnőttekkel beszélgetett múltbéli tapasztalataikról. Ugyanakkor két fejezetét is egy nyolcéves vietnami gyerektől származó idézettel kezdi, aki nem szerepel interjúalanyai jegyzékében. Terepmunkája évei alatt a szerző minden bizonnyal rengeteg adat birtokába jutott, a könyv tanúsága szerint fiatalabb vietnami gyerekekkel is találkozott, és a kötet színvonalát emelné, ha ezekre is utalna a kutatás adatait bemutató részben. Ugyancsak a bevezetőjében jelzi a szerző, hogy szándékosan nem vonta be a vietnami apukákat a vizsgálatba, mert a nők közötti viszonyokat akarta tanulmányozni. Egyfelől úgy vélem, hogy az apák nézőpontja egy további fontos dimenzióval gazdagította volna a vietnami migráns családok gyereknevelési döntéseiről való tudásunkat, másfelől viszont – egy magyarországi kínaiak körében végzett hasonló kutatás tapasztalatai alapján – feltételezem, hogy az anyukáknál is nagyobb kihívást jelentett volna a bevonásuk a kutatásba.

Az utóbbi évtizedekben Ázsiában a szülői normák és stratégiák nagymérvű változásokon mentek keresztül és nemcsak földrajzi térségenként mutatnak különbségeket, hanem a szülők lakhelye, társadalmi osztálya és iskolai végzettsége szerint is. A változó kínai szülői stílusok jó példáját kínálják e folyamatnak. Amikor a kötetben a vietnami migráns nők anyai stratégiáiról esett szó, az olvasónak

hasznos lett volna megtudnia, ezek esetleg rendeződnek-e valamiféle mintázatokba az említett szociológiai mutatók alapján.

Adéla Souralová kötete, a *New Perspectives of Mutual Dependency in Care-Giving* több téren is gazdagítja a nemzetközi migráció szakirodalmát. A szerző szemléletesen mutatja be, hogy a migráns gyerekek gondozása miként hoz létre bensőséges és érzelmekkel telített kapcsolatot és ez hogyan vezet a performatív értelemben vett rokonná válás folyamatához. A migráns gyerekek kiszervezett gondozásával kapcsolatban a befogadó országban megélt tapasztalataikra fókuszál, és ily módon innovatív nézőpontból tárgyalja a transznacionális migránsok családi életének egy fontos vetületét. Végül, a migráns munkaadók és a helybéli munkavállalók a gyerekgondozás nemzetközi világában ritkának számító eseteit bemutatva a kötet lehetővé teszi, hogy újfajta szemszögből gondolkodjunk s kiszervezett gyerekgondozás gyakorlatáról.